

esély

2016/3

Társadalom- és szociálpolitikai folyóirat

TARTALOM

Tanulmányok

3 Robert Walker: A szegénység szégyene

45 Thymian Bussemer – Christian Krell – Henning Meyer:

Szociáldemokrata értékek a digitális társadalomban. A negyedik ipari forradalom kihívásai

Műhely

62 Hubai László: Demokratikus szolidaritás. A társadalmi vállalkozások fogalmának és politikai dimenziójának vizsgálata

Szociális munka

92 Bogács Ernő – Rácz Andrea: Gyermekvédelem és szakmai integritás

Dokumentum

114 A szociális munka etikai kódexe 2016

Recenzió

126 Hubai László: Európában az igazság

Daniel Schraad-Tischler: *Social Justice in the EU – Index Report 2015*. Bertelsmann Stiftung, 2015. 176 o.

135 Abstracts

137 Contents

ROBERT WALKER

A SZEGÉNYSÉG SZÉGYENE*

4. fejezet – Szegénység, szégyen és stigma

Miután az előző két fejezetben külön-külön tárgyaltuk a szegénység és a szégyen kérdését, a továbbiakban az lesz fontos, hogy a két fogalmat összekössük. Végül is ezen, a szegénység természetének és a szegénységellenes politikák hatásosságának megértéséhez hozzásegítő szegénység-szégyen kapcsolaton alapul ennek és a nemzetközi tapasztalatokra kitekintő társkötetnek (*The Shame of Poverty: Global experiences*) az okfejtése. Az 1. fejezetben bemutatott két megjegyzés fontos háttérrel biztosít az itt következő gondolatmenethez. Először is, a szegénység természeténél fogva politikai jellegű, hiszen fenyegetést jelent a status quóra. Másodszor, mivel a szegénységet gyakran egyéni hiba eredményének tekintik, ami egy erős szociális konstrukció, számos lehetőséggel szolgál a megszegényítéshez.

Mindeddig a szégyen csak időnként jelent meg a szegénységgel kapcsolatos politikai vitákban. A stigma viszont állandó problémaként fogalmazódott meg, hol mint fontos politikai eszköz vagy a politika hatástalanságát magyarázó tényező, hol mint az egyik közpolitikai rendszert a másikkal szemben előnyösebbnek ítéelő okfejtés eleme. A stigmából kiinduló érvelés a szégyent a szegénység integráns részének tekinti, ami mind megtapasztalását, mint dinamikáját alakítja, és a stigmat – a bürokratizált szégyent – a megszegényítés fontos csatornájának tartja. A következő fejezetek bizonyítani fogják ezt az egyszerű modellbe foglalható érvelést, amit a *The Shame of Poverty: Global experiences* kötetben részletezett nemzetközi empirikus tapasztalatok is alátámasztanak.

Stigma

A stigma eredetileg az a jel volt, amivel a másmilyen, tipikusan alacsonyabb rendű személyt jelölték meg. Az antik Görögországban a rabszolgákat és a bűnözőket gyakran megbélyegezték, bőrükön vágással vagy égetéssel ejtettek jelet. Az ókori Rómában a bűnös prostituáltakat a megszegényítést jelentő toga muliebris viselésére kényszerítették (McGinn 1998). A *Teremtés könyve* 4. fejezetében testvére

* Robert Walker: *The shame of poverty*. Oxford University Press, 2014. Chapter 4. Poverty, Shame, and Stigma (49–67); Chapter 11. Poverty, Shame, and Society (182–199).

meggyilkolása miatt Káinra tett jelet az Úr. A középkori Európában a zsidókat különböző helyeken és időkben meghatározott öltözék vagy ruhájukra varrt sárga folt viselésére kényszerítették, amiből aztán jóval később a náci uralom és megszállás alatt a hatágú sárga csillag lett (Roth 2003). A II. világháború alatt a megszálló német katonákkal barátkozó nők fejét erőszakkal kopaszra borotválták az árulás és a megsegényítés jeleként (Simonsen–Ericsson 2005).

Immár nyilvánvaló, hogy szegény és stigma annyira bonyolultan összekapcsolódnak, hogy szinte szinonimaként kezeljük őket. Hasonlóképpen elmondható, hogy ritkán fordulnak elő egymástól elkülönítve vagy egymástól megkülönböztetve. Scheff és Retzinger (2000) megjegyzi, hogy a stigmáról írott mindmáig legnagyobb hatású szociológiai értekezésében Goffman (1963) a szegényt mindössze kétszer említi futólag, miközben véleményük szerint a szegény a könyv „központi témája”. Tangney és Dearing (2003) könyve, a szegényt tárgyaló *Guilt and Shame* viszont – éppen fordítva – a stigma kifejezést csak egyszer említi az elmebetegséggel kapcsolatban. Stuenkel és Wong (2012: 52) utalnak arra, hogy a stigma kifejezés használata kiszorította a szegényt, amikor azt írják, hogy „korábban a szegény és bűn szavakkal írtak le egy stigmát – egy magatartás vagy egy tulajdonság és egy ideálisnak tartott sztenderd érzékelt különbségét”.

Goffman (1963: 14) a stigmát a társadalmi identitáshoz, az egyént meghatározó szerepek, tulajdonságok és én-képek együtteséhez köti. A stigma olyasvalami, ami valakit kizár a teljes körű társadalmi elismerésből: „a test megvetése”; „az egyén jellemhibái” és „a faj, a nemzet és a vallás törzsi stigmája”, hogy Goffman saját korabeli nyelvezetét használjuk. A stigma lehet magától értetődő, viselője pedig „rossz hírű”, de lehet rejtett, és elszenvetője „rossz hírbe hozható”, kitéve a nyilvánosságra kerülés folyamatos kockázatának. Így vagy úgy, de „a stigmát viselő személy értelemszerűen nem teljesen ember” (uo.: 15).

Goffmannál a stigma emberi viszonylatokat testesít meg, és természeténél fogva társadalmi. A stigmatizált személyt a társadalom nem fogadja be teljes mértékben; akikkel kapcsolatba kerül, azok nem adják meg neki a mindenki, így a stigmatizáltak által is elvárt és a másoknak kijáró tiszteletet. A valaki stigmatizálását megalapozó ítélet, miszerint az illető nem felel meg bizonyos társadalmi ideálnak, lehet megalapozott vagy megalapozatlan. A stigmatizált emberek valójában elszenvetői az előítéleteknek, a diszkriminációnak, a nem válogató címkézésnek. Ahogy valaki elismeri, „még ha csak pillanatokra is”, hogy nem teljesen felel meg valamilyen társadalmi ideálnak, „úgy kerül a középpontba a megsegényülés lehetőségére” (uo.: 18).

Ezt követően szociálpszichológusok, például Dovidio et al. (2000) is elismerik a stigma viszonyokat elkerülhetetlenül meghatározó voltát, amikor különbséget tesznek a stigmatizálók és a stigmatizáltak között, a stigmát megalapozó személyes és csoportidentitások, valamint motivációk és reakciók között. A „stigmatizálókra” úgy tekintenek, mint akik kevés figyelmet szentelve az emberek egyéni tulajdonságainak, másokat elsődlegesen csoportjuk vagy kategóriájuk tagsága alapján különböztetnek meg. A differenciálás és kategorizálás folyamata természete-

tesen velejárója a tudás szervezésének és a világ meghatározásának (Link–Phelan 2001). Döntő azonban, hogy az egyének és a társadalmak egyes jellemzők szerint igen, mások szerint viszont nem kategorizálnak: bőrszín szerint gyakran, szemszín szerint ritkán. Majd a kategorizálás megtörténte után, a valóságtól szinte függetlenül, más jellemzőket is feltételeznek, és az adott csoport minden tagjára érvényesnek is tekintenek; íme, a sztereotipizálás folyamata. Ezeket az egyéb jellemzőket nagyrészt negatívan kezelik, és gyakran arra a célra használják, hogy „őket”, a kategorizáltakat megkülönböztessék „tőlünk”. Ez különösen igaz azokban a stigmatizáló viszonyokban, amelyekben ráadásul a hatalmi különbségek révén a megbélyegzők képesek kikényszeríteni célcsoportjaiknál a státuszvesztést, amit diszkriminatív gyakorlattal érnek el vagy súlyosbítanak.

Az, hogy a stigmatizáltak, az áldozatok magatartásukban, kötődésükben és felfogásukban válaszolnak-e és miként, részben attól függ, hogy a stigma döntően a csoporthoz (a normához) vagy az adott személyhez kötődik-e. Amikor inkább a csoportok és nem a személyek a stigmatizáltak, akkor a csoporttagoknak kevesebb cselekvési lehetőségük van; hiszen össze vannak kötve a többiekkel, mások árnyéka vetül rájuk. Sőt, amikor adott csoport a stigmatizált, akkor a társadalmi identitásukat a személyes elé helyező csoporttagok valószínűleg haragot éreznek és késztetést arra, hogy ezt elnyomják. Színlelhetik a stigma (időleges) figyelmen kívül hagyását. Megpróbálhatják hatását kisebbiteni (elfedni). Még akár küzdhetnek is ellene. Az általános stratégia a visszahúzódás, hogy elkerüljék a stigmatizálást, és hogy elrejtsek mind a fájdalmat, mind a stigmához társuló haragot (Stuenkel–Wong 2012). A strukturális és egyéni szinteken, valamint a személyközi kapcsolatokban megnyilvánuló aktív diszkrimináció hatásainak viszont nem könnyen tudnak ellenállni (Link–Phelan 2011).

Bár a szociológiai és pszichológiai szakirodalom nagy része a másokkal szemben stigmatizáló és diszkrimináló módon viselkedő egyénekre fókuszál, látnunk kell, hogy rajtuk túlmutató, strukturális vagy rendszerszerű okokból teszik ezt, tudják ezt tenni és tudják ezt ennyire hatásosan tenni (Fiske 1998). Az emberektől „elvárják”, hogy az intézmények vagy a tágabb társadalom normái szerint diszkrimináló módon viselkedjenek bizonyos csoportokkal szemben. Ezeket az elvárásokat olyan sértő címkézéssel erősítik meg, mint a „nigger”, „nyomorék”, „lógós”, „tolvaj” vagy „segélyen élő”. A strukturák rendszerszerűen kizárják az egyenlő kapcsolatok alkalmait, amik kétségbe vonhatnák a sztereotípiákat vagy pozitív interakciókat tennének lehetővé, miközben – a korlátozott hozzáférés révén – megerősítik az egyenlőtlenséget, a státuszvesztést és a negatív mítoszgyártást. Sőt, a befolyásos stigmatizáló többség negatív nézeteit magukévá teszik, internalizálják azok a megcélzottak, akik csoporthoz tartozásuk miatt maguk is számíthatnak a diszkriminálásra. Ez viszont negatívan hathat önbizalmukra, és korlátozhatja döntéseiket és magatartásukat. Olyannyira, hogy korlátok közé szorított viselkedésüket a stigmatizáló többség negatívnak fogja tekinteni, a megosztó, diszkrimináló folyamat pedig erősödik és állandósul (Link–Phelan 2001).

A stigma kifejezés egyes tudóskörökben és vitafórumokon felháborodást váltott ki amiatt, hogy az egyéni szintű kognitív folyamatokra összpontosít, és azért is, mert nem néz szembe és nem küzd a strukturális okokkal (Holley et al. 2012). A stigma éppen a strukturális folyamat és szándék tekintetében különbözik a szégyentől. A szégyen fenyegetésével az a cél, hogy a csoport egészét veszélyeztető magatartások elkerülésével az egyének megfeleljenek a csoportattitűdőknek és magatartási normáknak, és ezért a vétkes egyént nyílt megszégyenítéssel, kiközösítéssel, a kizárás fenyegetésével kell kontrollálni. A szégyen a társadalmi kohéziót és befogadást szándékozik megcélózni, és – bár a nyílt szégyent a legjobb elkerülni kiszámíthatatlan hatásai miatt – remélhető, hogy a megszégyenítés a vétkest változásra, megbánásra készíti, és a csoportba való visszafogadásához vezet. Ezzel ellentétben a stigma a csoportok, a „mi” és az „ők”, az elfogadott és az elfogadhatatlan közötti megkülönböztetést, nem pedig kohéziójuk biztosítását szolgálja. A megszégyenítés általában pozitív változásra irányuló tudatos cselekedet, jöllehet olyan, ami néha ösztönösen a társadalmi kondicionálást jeleníti meg, a stigmatizálás viszont legjobb esetben is tudattalan, mindig megosztó, sőt legrosszabb esetben rosszindulatú. Emellett, ha hinni lehet Linknek és Phelannek (2001), a stigmatizálásnak alapeleme a diszkriminálás, ami szükségszerűen – még kifejezett szándék nélkül is – sérti az érintettet, akinek csak súlyosbítja státuszvesztését.

Vitatott, hogy a megszégyenített vagy a stigmatizálást elszenvedő személy számára ennyire felismerhetőek lennének a következmények. A 3. fejezet nyilvánvalóvá tette, hogy a társadalmi jó szándéktól függetlenül a megszégyenített számára a szégyen következményei túlnyomórészt negatívak. Ha és amikor a szégyen képes pozitívan hatni, az inkább a vele való fenyegetés révén, nem pedig szankcióként való kiszabásával történik. De, amint példák mutatták, a szégyennel való fenyegetésnek is lehetnek negatív következményei; a szegénység körülményei közepette a dolgok rendben lévőnek való feltüntetése és a „normális” viselkedés vágya eladósodáshoz és személyes anyagi katasztrófához vezethet. Emellett a stigmára adott fent leírt reakciók rendkívül hasonlóak a szégyen által kiváltottakhoz: visszautasítás, színlelés, visszahúzóadás, harag és depresszió.

A megszégyenített vagy a stigmatizált személy szempontjából az érzések és a folyamatok azonosnak tűnhetnek. De különböznek abban, hogy milyen mértékben osztják az őket megszégyenítő vagy stigmatizáló csoport értékeit. Akit megszégyenítenek, bizonyosan átérzi, hogy nem az, ami lenni akar, és nagyon gyakran arra törekszik, hogy olyan legyen, mint a csoport többi tagja. Ez viszont nem minden esetben áll fenn stigmatizált személyeknél; ők, miközben diszkrimináltak és stigmatizáltak, lehetnek büszkéek arra, hogy feketék, homoszexuálisok vagy menekültek. Ha nem büszkéek arra, ami éppen megkülönbözteti őket a másiktól, akkor a stigmát valószínűleg szégyenként fogják megélni.

Lehet, hogy a szegénység olyan különleges helyzet, ami egyesíti a stigmát és a szégyent. A stigmatizáló beszédmód azt bizonygatja, hogy az „emberek válasszák a szegénységet” (Anok 2008, Yahoo 2013). Ugyanakkor viszont, miköz-

ben nem mindenki ismerné be, hogy vágyik a gazdagságra, csak nagyon kevesen erősítenék meg azt, hogy szegények akarnak lenni (figyelmén kívül hagyva Szent Ferencet és a hozzá hasonló meggyőződésűeket). Márpedig ha ez a helyzet (amit későbbi fejezetekben és a *The Shame of Poverty: Global experiences* kötetben szemléltetni fogunk), akkor a szegénység miatt megbélyegzett személy a stigmát szégyenként fogja megélni; lehet, hogy nem akar gazdag lenni, de szegény biztosan nem.

Ezen túlmenően, strukturális értelmezésben, az állam hatalma révén kirótt megszegyenítés valószínűleg nem megkülönböztethető a stigmától. Ahogy az 1. fejezet bemutatta, a szegénység csökkentésére vagy megszüntetésére irányuló próbálkozások azzal a racionális óhajjal társulnak, hogy ezt minimális költséggel tegyék, és ne rombolják a munkára vagy általában a helyes dolgok megtételére irányuló ösztönzést. Az ösztönzők középpontba állítása az emberi magatartással kapcsolatos negatív hiedelmeken alapul, nevezetesen olyanokon, hogy az emberek általában lusták, de legalábbis a munkánál jobban szeretik a tétlenséget, és hogy megélhetésükben inkább hagyatkoznának másokra, mint magukra. A szülők a nekik ellenkező gyerekeiket megszegyenítéssel rávehetik arra, hogy segítsenek a ház körül vagy találjanak munkát, az állam esetében azonban fennáll annak kockázata, hogy az általa gyakorolt megszegyenítés gyorsan stigmává alakul. A lakosságot ismétlődően bürokratikusán és többé-kevésbé önkényesen meghatározott csoportokra, az „ők” és a „mi” csoportjaira osztják: szegényekre és nem szegényekre, lustákra és dolgozóakra, segélyt igénylőkre és adófizetőkre, amikhez magasabb vagy alacsonyabb státuszok tartoznak, és amik valójában tudatosan összehangoltak, mint a megszegyenítés folyamatának elemei. A státuszkülönbségeket a csoportoknak szándékosan vagy véletlenszerűen tulajdonított jellemzőkkel erősítik meg. A „szegény” például legjobb esetben alkalmatlan, legrosszabb esetben gondatlan, lusta és bűnöző. Ezzel szemben iparkodónak és találékonynak tartják a nem szegényeket. A kormány által használt megszegyenítés – ahogy azt az 1. fejezetben leírtuk – a jogosulatlan kérelmek meghatározása vagy az érdemes/érdemtelen igénylők megkülönböztetése során nagyon könnyen általánossá válik mint stigma, ami megkülönböztetés nélkül kiterjed minden szegénységben élőre, különösen pedig a segélyben részesülőkre. A stigma ilyen konstrukciója aztán alapul szolgál az intézményes megkülönböztetéshez, például a segélyben részesülőkkel szemben támasztott olyan megterhelő feltételek, elvárások és kötelezettségek kirovására, amiket másokkal szemben egyébként hasonló helyzetekben nem alkalmaznának.

Az eddigi gondolatmenetet összegezve: az állam hatalmával támogatott megszegyenítés stigmatizálássá válik. A politikai közbeszéd a szegénységben élőket azáltal bélyegzi meg, hogy problémának tekinti őket, miközben a kifejezetten a szegénységet célzó közpolitikák is nagy valószínűséggel stigmatizálók. A szegénységben élők ki vannak téve annak, hogy körülményeik – ezen belül a stigmatizáló jóléti juttatások elfogadása – miatt megszegyenülnek, és diszkriminációban lesz

részük a segélyek igénylésének folyamán, valamint az ellátásokhoz való hozzájutás eredményeként.

Szegénység, stigma és politika

Bár Lister (2004) írt a kifejezetten és önmagában a szegénységhez kötődő stigmáról, a legtöbb figyelem azonban a jóléti juttatások igényléséhez, s azon belül a jövedelemtől függő és az anyagi szükségletek alapján megállapított segélyekhez kötődő stigmára irányult. Ennek megfelelően a legtöbb kutatást liberális jóléti rendszerekben végezték, amelyekben a legelterjedtebbek a jövedelemfüggő ellátások (Page 1984, Spicker 1984, Baumberg et al. 2012, Moffitt 1983, Manchester–Mumford 2012).

Ez a közpolitikai irodalom tükröz néhányat a korábbiakban leírt jellemzőkből és megkülönböztető jegyekből, így a stigma viszonyoktól függő vagy viszszerető jellegét és azt a különbséget, ami a megcélzott egyén által megtapasztalt „személyes” vagy „átérezett” stigma és a „társadalmi” stigma, a mások által működtetett stigmatizáló folyamat kimenete között mutatható ki (Baumberg et al. 2012, Walker 2005). Ezekhez még hozzátehető a mind folyamatként, mind politikai szándékként értelmezett „intézményes” stigma fogalma, ami a szociális ellátások igénylése során valósul meg. Mindhárom természetesen szorosan összefügg egymással.

Személyes stigma

A személyes stigmát közpolitikai összefüggésben Baumberg et al. (2012: 6) úgy határozza meg, mint „a segély kérelmezés szégyenletes voltának személyes érzetét”, amiből az következik, hogy a kérelmező elfogadja: segélyben részesülni valami szégyenteljes dolog. Walker (2005: 197) is úgy jellemzi a stigmának ezt a formáját, mint a „személyes kudarc érzetét”, amikor a szégyen abból a személyes hiedelemből fakad, hogy a segély olyasvalami, amit el kellene kerülni, valamint aminek igénylésével és elfogadásával társadalmi normákat hágnak át. Azt is megjegyzi, hogy a szégyenérzet növelhető a titoktartás hiányában és a hivatalnokok által lefolytatott mélyreható kikérdezés során, azaz az intézményes megszégyenítés megnyilvánulásai révén.

Nyitott kérdés, hogy miért is elfogadhatatlan segélyben részesülni. Mind Spicker (1984), mind Stuber és Schlesinger (2006) azt állítják, hogy ez a segélyben részesülő mint elfogadó, és az adót fizető mint adományozó közötti kölcsönösség hiányával függ össze, és mindkét elemzés a segélyben részesülést az ajándékozással veti össze. Az ajándékozás ugyan szabadon választott cselekedet, de az ajándékozó gyakran vár cserébe viszontajándékot, és a megajándékozott kellemetlenül érezheti magát, ha nem tudja viszonzni az ajándékot. Ezen túlmenően, ahogy a 7. fejezetben bemutatjuk, az emberek szégyellik, ha a nem engedhetik meg ma-

guknak, hogy viszonyozzanak. Ezt a szégyenérzetet társadalmi szankciók, így például a státuszvesztés vagy akár az adott kapcsolat megszakítása is felerősíthetik. A jótékonyság explicit módon a hála kivételével semmi elvárást nem támaszt az adományozottal szemben. (Egy kivételt már az 1. fejezetben említettünk: amikor a vallásos meggyőződésből jótékonykodó adományozók a földi életen túl várják jutalmukat.) Ilyenképp a jótékonyság az elfogadót lealacsonyítja, miközben az adományozó státuszát növeli. Ahogy Simmel (1950: 393) megjegyezte, a hála megkövetelése „az alávetettség érzetét” ébreszti, ami alól annyira nehéz kiszabadulni. Valóban, a jótékonyságnak – Frenkel-Brunswickkal (1950: 307) szólva – „gyakran az a funkciója, hogy a hátrányos helyzetben levőket a helyükön tartsa, a szívéllyesség pedig a megalázás eszközeként működik”. Amennyiben a segélyeket úgy tekintjük, mint jótékonyságot, mint nem viszonzott ajándékot, akkor valószínűleg hasonlóképpen stigmatizálunk.

A jóléti ellátások igénybevételéről, a segélyre jogosultak és a segélyezést igénylők arányáról szóló kutatások általában alátámasztják a stigma létezését. Azt mutatják, hogy az emberek 20–60 százaléka elmulasztja azoknak az ellátásoknak az igénybevételét, amelyekre jogosultak, s ezáltal csökken a szegénység enyhítését szolgáló intézkedések hatásossága (Hernanz et al. 2004). Az alacsony igénybevételnek természetesen csak egyik oka a stigma, amit nehéz elválasztani más tényezők hatásától. Ugyanakkor a korlátozottan elérhető, de a fejlett iparral rendelkező országok széles köréből származó bizonyítékok szerint az igénybevételi arányok tipikusan magasabbak a biztosítási ellátásoknál, mint a jövedelemfüggő segélyek esetében. Ezt úgy értelmezik, hogy a kölcsönösségen alapuló ellátás, az élettartam alatt fizetett hozzájárulásokért cserében nyújtott támogatások kevésbé stigmatizáló, mint azok, amelyek esetében a jogosultságot az anyagi szükség határozza meg (van Oorschot 1991, 1998). Az utóbbi a jótékonysághoz hasonló és/vagy a gazdasági kudarcra azonosított szegénnyel jár (Corden 1995). Az is lehet, hogy az intézmények kevésbé hatékonyan működtetik a jövedelemfüggő ellátásokat – vagy mert technikailag nehezebbek, vagy mert alacsonyabb prioritásúak –, ami az intézményi stigma egyik formája (Walker 1978, Robles 2013).

Jóléti juttatás igényléséhez a stigmát le kell küzdeni, de ez nem jelenti azt, hogy a segélyben részesülők szükségképpen immunisak lennének (Corden 1995). Az elmúlt hatvan évben mind a brit, mind az egyesült államokbeli kutatások azt mutatták, hogy „már a segélyigénylés vagy a segélyben részesülés folyamata is a stigma érzetét ébreszti fel” (Page 1984: 54). Ahogy egy támogatásban részesülő 1978-ban a jövedelemfüggő brit kiegészítő ellátás kapcsán említette: a „segély szegény és stigma” (Richardson–Naidoo, 1978: 27). Ez a nézet ma visszaköszön olyan különböző országokban, mint Uganda, Pakisztán, India, Dél-Korea és Norvégia, sőt még az elismerésnek örvendő kínai *Dibao*¹-rendszerben részesülők egy része körében is (Gubrium et al. 2013, Chase–Bantebya-Kyomuhendo

¹ Egy központi program keretében minden városban meghatároznak egy limitet – *dibao* –, hogy az adott háztartás jogosult-e a szociális juttatásokra. (*a ford.*)

2014, Zhou 2012). A jóléti juttatások jótékonyági jellege mellett Spicker szerint az érzékelt stigmát súlyosbítja a lealacsonyító bánásmód, a jogok csorbítása és a támogatások szegényekre célzó volta, ami a benne részesülőket mint szegényeket címkézi meg. „A szegény ember” – miként Simmel megjegyezte (1908: 140) – „szociológiailag az, aki anyagi eszközök hiányában támogatást kap”. A segély igénybevétele tehát a szegénység jelével bélyegez meg.

Társadalmi stigma

Ahogy a szegényen érzete részben a megszegényítés terméke, úgy az érzékelt stigma is válasz a mások által közvetített társadalmi megbélyegzésre. A társadalmi stigma olyan folyamat, amely a többségi csoport attitűdjeire, gondolataira és akcióira, valamint a stigmatizáltak ezek által alakított észleléseire és válaszaira alapozza érzékelt stigmájukat, miközben további stigmatizálást is beindíthat. A társadalmi stigma méréséhez a társadalomkutatók által használt módszerek azonban néha szándékotól függetlenül egy állapot vizsgálatába fordulnak: a közvélemény állapotát elemzik, vagy a felmérésekben adott válaszokat arra vonatkozólag, hogy mások mit gondolnak a stigmatizált csoportról (Baumberg et al. 2012).

A szegénységgel és segélyezéssel összefüggő stigmát a rászorultsággal, az érdemességgel, a személyes felelősséggel és más – számos társadalomban az előbbiekhöz kötődő és negatívnak tekintett – jellemzőkkel kapcsolatos attitűdök támasztják alá (van Oorschot 2000, Loseke–Kusenbach 2007). Ahogy az 1. és 2. fejezetekben tisztáztuk, a nem szegények számára a szegénység természeténél fogva kihívás, hiszen erkölcsi kötelességként reagálniuk kell a szükséglet szenvedőkre. A szegénységet lehet kikerülhetetlenként felfogni, ami ellen nem tehető semmi („Mert a szegények mindenkor veletek lesznek” – Máté Evangéliuma, 26. rész, 11 vers), de a jótékonyág története, a Zakat² és a jóléti támogatások mutatják a szegénység erkölcsi kötelezésének hatalmát. Az emberek azonban nem könnyen válnak meg a pénzüktől, ehhez elfogadható okokra van szükségük, a kiadásukat pedig korlátozni és adagolni akarják. Az európai tapasztalatok azt mutatják, hogy az embereket a súlyos és valódi nélkülözés meghatja, de intoleránsak azokkal szemben, akiknek az szegénységéről úgy vélhetik, hogy elkerülhető lett volna (van Oorschot 2000.). Gyorsan általánosítanak, és készek a „szegény emberre” a csavargó vagy az alkalmatlan sztereotípiáját ráhúzva önhibának betudni a szegénység legtöbb fajtáját. E könyv 9. fejezete alapján, illetve Chase és Bantebya-Kyomuhendo (2014) munkájából nyilvánvaló, hogy az emberek hajlandóak annak megvitatására, vajon strukturális vagy egyéni hibák vezetnek-e a szegénységhez, de hajlamosak az utóbbit elsőbbségben részesíteni az okok között; magánbeszélgetésekben így van ez még olyan országokban is, mint például Kínában és Norvégiában, ahol a közbeszéd a legbefogadóbb és a legkevésbé diszkrimináló.

² Iszlám adakozási forma (*a ford.*)

Az európai országokban és az Egyesült Államokban a kutatások azt mutatják, hogy a nagyközönség azok iránt tanúsítja a legnagyobb szimpátiát, akikre úgy tekinthet, hogy korábban hozzájárultak a társadalom életéhez, mint például az idősek vagy a megbetegedettek (Larsen–Dejgaard 2012, Walker 2008, Lind 2007). Ez természetesen tükrözi a biztosításalapú ellátások magasabb igénybevételét s egyúttal azt, hogy az egyéni és társadalmi stigmák közös értékek és attitűdök termékei. Van Oorschot (2006) úgy értelmezi ezeket az attitűdöket, mint a reciprocitás már korábban említett fontosságának tükröződését, de ebben az esetben az adományozás készségének az előzetes elköteleződés a feltétele, nem pedig a jövőbeli reciprocitás távlata. Az emberek kevésbé támogatóak a munkanélküli-ellátást igénylőkkel szemben (annak ellenére, hogy legtöbbjük korábban járulékot és adókat fizető munkavállaló volt) és az egyedülálló anyákkal szemben (különösen az Egyesült Államokban és Nagy Britanniában). A munkanélküliek és az egyedülálló anyák esetében a reciprocitás bizonyosságának hiánya keveredik az erkölcsi vétséggel: a munkanélküliséget a tunyaság „bizonyítékának” tekintik; a házasságon kívüli terhességet pedig felelőtlenységnek, ha nem éppen erkölcstelenségnek ítélik.

Stigma azokhoz a segélyben részesülőkhöz tapad, akiket nélkülözésük súlyossága vagy oka alapján nem tartanak „érdemesnek”. De a szűkösségtől független tényezők is befolyásolni látszanak a megítélést. Különösen fontos az identitás. A jóléti ellátás az Egyesült Államokban hagyományosan súlyosan stigmatizáló, mivel széles körben az afroamerikaiakkal azonosítják a benne részesülőket, akiket azzal bélyegeznek meg, hogy felelőtlenebbek és lustábbak, mint a fehér amerikaiak (Gilens 1999, Neubeck–Casenave 2001). Ezzel megegyezően a legkevésbé „érdemes” csoportok között tartják számon a migránsokat, köztük is az olyan alcsoportokat, mint a romákat, akiket különösen erősen stigmatizálnak (van Oorschot 2006). Kínában a vidéki területekről származó, *Dibao* szociális segélyben részesülő városi bevándorlók és az egykori eliteltek keltenek ellenérzéseket, míg az indiai szubkontinensen a kasztrendszer nyújt finomra hangolt alapot a közellátások igénylése és igénybevétele során megvalósuló diszkriminációhoz (Pellissery 2009, Yan 2014). Úgy tűnik, hogy az emberek a magukhoz leginkább hasonlókkal azonosulnak, akiket olyannyira kedvezően ítélik meg, hogy még közpénzzel is készek támogatni őket. A különösen alacsony szegénységi szintekkel rendelkező észak-európai országokban folytatott kutatások szerint az emberek pusztán szegénysége miatt képesek távolságot tartani valakitől, amivel alátámasztják azt a felfogást, miszerint a szegénységben élők különböznek a többségtől, és megerősítik a „mi” és az „ők” képzeteit, valamint csökkentik a közszolgáltatásokon belül a szociális segélyezés támogatottságát (Larsen 2008, Gubrium–Lødemel 2014c). Az is előfordulhat, hogy a segélyben részesülőkkel azonosuló olyanok, akik magukat potenciális ellátást kérőknek tartják, úgyhogy azonosulásuk közvetlen önérdeken alapul.

Abban, ahogy a nagyközönség elhatárolódik a segélyben részesülőtől, a sztereotipizálás és az előítéletesség mintái ismétlődnek. Minden segélyezett „sem-

mirekellőnek”, „csalónak”, „munkakerülőnek”, „lustának” vagy még pejoratívabban „ostobának”, „élősködőnek”, sőt annál is rosszabbnak sorolnak be (Baumberg et al. 2012). Más stigmatizált csoportok, bűnözők, etnikai kisebbségek és elmebeteg esetében érzékelt jellemzőket tulajdonítanak nekik. A szegénység negatív okozatai hiedelmekben keverednek össze, és a segélyeket megrontó hatalommal ruházzák fel. Különösen Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban a segélyezést teszik felelőssé a családok és a közösség lerombolásáért, az „underclass” és a „szegénység kultúrájának” feltételezett terjedéséért, a tizenéves szülők számának és a promiszkuitásnak a növekedéséért, a drogfogyasztásért, a munkátlanságért és egy „semmiért valamit” társadalom létrejöttéért (Larsen 2008, Larsen–Dejgaard 2012). Európában a segélyben részesülők iránti ellenérzés szintje különböző, de leginkább azokra irányul, akik reziduális, rázorultsági alapú szociális ellátást kapják. A negatív hozzáállás az idők folyamán növekedett, és érzékelhetően nem csökkent sem a 2008-as globális recesszióval összefüggésben, sem az azt követő megszorítások idején (Diamond–Lodge 2013, Svallfors 2012, Taylor–Gooby 2013).

A segélyezés társadalmi stigmatizálása nem elszigetelten történik; a folyamat tükrözi és egyúttal táplálja az intézményes megbélyegzést, és legtöbbször tömeges részvétel előtt zajló nyilvános viták révén, újabban pedig a közösségi média közvetítésével hat (Baumberg et al. 2012). Azok, akik nem szegények vagy nem részesülnek segélyben, nemcsak reprodukálják, hanem a magukhoz hasonlókkal való beszélgetéseikben és a szegénységben élőkkel vagy segélyre szorultakkal való ritka közvetlen találkozásaikban segítik is alakítani a társadalmi stigmát. A tekintélyelvű személyiségek nagyobb készséget mutatnak a stigmatizálásra, a kevésbé sikeresek sértettségüket mások ellen fordíthatják, az alacsony társadalmi státuszúak abból építhetik saját önbecsülésüket, hogy megvetik a maguknál alacsonyabb státuszúakat. A segélyezettség korábbi megtapasztalása ébreszthet empátiát és szolidaritást, de olyan öngazoló és védekező narratíva megalkotásához is felhasználható, ami a szegénységben maradásért vádol másokat (Alicke–Sedikides 2009, Baumberg et al. 2012, Chase–Walker 2013, Hoggett et al. 2013, Bos–Stapel 2009). Hogy a társadalmi stigmát a segélyben részesülők és a szegénységben élők személyesen miként élik át, az részben azon múlik, hogy magukévá teszik-e, vagy visszautasítják a többség bírálatát, amiről a későbbiekben lesz szó (7. és 8. fejezet).

Intézményi stigma

Az intézményi stigmát a segélyezés keretei, szerkezete és/vagy folyósítási módja jelenítik meg, teszik nyilvánvalóvá. Lehet a politika szándékolt összetevője vagy egy véletlen eleme, amely tükrözhet, de nélkülözhet is mögöttes társadalmi normákat vagy politikai ideológiát. Demokratikus, plurális társadalmakban tükrözheti és egyidejűleg befolyásolhatja is a társadalmi stigmát, miközben közvetlenül alakítja a segélyben részesülők által megtapasztalt megbélyegzést.

A szegénység ellen küzdő programok kereteiben megnyilvánuló intézményi megbélyegzés legrégebben fennálló példája Nagy-Britanniában található, de ez nem kivételes, hanem – egy biológiai kifejezéssel élve – „típuspéldány”, amely éppen a folyamatot teljességében szemléltető volta miatt érdemel figyelmet. Az 1. fejezet hivatkozott arra a 17. századi különbségtételre, ami a „tehetetlen szegények”, az „ép testű szegények” mint támogatásra érdemesek és a „javítóintézetekben” munkára fogandó „csavargók és naplopók” között létezett. A stigma nagymértékben szándékos volt, hogy elrettentse a szegénygyámok nagylelkűségével visszaélni akarókat, bár később a szegénység bélyege mindenkire rákerült, aki szükséghelyzetben az államhoz fordult (Himmelfarb 1984).

Az érdemesek és az érdemtelenek ilyen megkülönböztetése a 21. században is nyilvánvaló maradt, ahogy a jelenlegi konzervatív miniszterelnök, David Cameron egy fontos 2010-es kampánybeszéde mutatta. Ebben az „Új jóléti szerződés” címet viselő beszédben kijelentette: „ti, munkára képes emberek, olyanok, akik azt választottátok, hogy nem dolgoztok, ti a jövőben nem kérhettek jóléti juttatásokat, ahogy eddig tettétek”. Az előző, munkáspárti kormány „modernizálta” az érdemesség és érdemtelenység nyelvezetét, amikor a juttatásokhoz való jogot a felelőségekkel kötötte össze. A felelőségeket az erősebben munkához kötött segélyfeltételekre fordították le, a „javítóintézet” modern megfeleltetésé-ként, és fokozottabban kiterjesztették a 17. században még érdemesnek tekintett fogyatékkal élőkre is (Walker–Chase 2013). A munkáspárti kormány azt a gondolatot is kifejtette, hogy a „jóléti juttatások” kettős problémát jelentenek: a rájuk fordított kiadások gátolják a gazdasági növekedést, míg a másik probléma a „belső ellenség”, amely függőséget és dologtalanságot teremtve „erodálja a társadalom erkölcsi rendjét” (Field 1997: 20). A segélyben részesülőket ezért kétszeresen is meg kell bélyegezni: polgártársaiknak pénzbe kerülnek, és közben még erkölcsileg kártékonyak is.

Bár a 2013-as főbb jóléti reformokat a Munkáspárt nélkül létrejött koalíciós kormány valósította meg, de a segélyezésnek mind a két – a fentiek szerint – problematikusnak tételezett jellegzetességét kezelni akarták. Ez a politikai konszenzus még az 1990-es években formálódott ki, amikor az akkor ellenzéki Munkáspárt fókuszcsoportokat működtetett. Ezekben a segélyezetttekkel szemben ellenérzések nyilvánultak meg, ami arra készítette a politikai előnyöket kereső Munkáspártot, hogy a segélyezés költségeit összehasonlítsa az oktatási és az egészségügyi kiadásokkal (Mattinson 2010). A médiában később kiforrálódott közbeszéd aztán tovább vegyítette a szegénység társadalmi problémáját a segélyezési kiadások miatti aggodalmakkal, és még jobban összezavarta a közgondolkodásban az okokat és a következményeket. Mostanában viszont a fókuszcsoportokban a választók felhívják a figyelmet a politikusok nyelvhasználatának és megfogalmazásainak negatív voltára, amit éppen a két évtizeddel ezelőtti fókuszcsoportokban alapoztak meg (Walker–Chase 2013, Chase–Walker 2014a, b, Baumberg et al. 2012). Segélyben részesülők a következőképp írják le, milyen is a stigmatizáló beszéd célpontjának lenni (Chase–Walker 2013):

„...ott van, ugye, ez a stigma. Tudod, (...) önkormányzati lakótelepen lakni, segélyen élni, bla-bla-bla (...) ahogy a sajtóban meg máshol mutatják – olyan ASBO³ felsőt viselő fajta.” (Mike)

„...elméletben úgy van, hogy munkanélküli-segélyen vagy más ellátásban élsz, de tudod, a segély nem elég, úgyhogy táppénzre megyek... Szóval, még egy bélyeg, naplopó potyázónak érzed magad..., pedig nem... Azt kérem, amit beletettem a rendszerbe.” (Trevor)

Az a hiedelem, hogy a segélykiadások túlzottak, nemcsak Nagy-Britanniára jellemző felfogás. Ez a nézet velejárója az ún. Washington-konzenzusnak, amely alapján az 1980-as években a Világbank, az IMF és más „donorok” az állami és jóléti kiadásokat csökkentő strukturális átalakító politikákat erőltették a fejlődő országokra (Surender 2013). Ez alakította az OECD 1994-es, nagy hatású „Job Study”-ját is, amely összevetette az „aktív” (értsd: feltételekhez kötött) foglalkoztatáspolitikákat a passzív munkanélküliségi segélyekkel, és ez utóbbiakkal szemben az előbbieket foglalt állást. Még Németországban is, ahol az ellátáshoz való jog be van vésve az Alkotmányba, a Hartz IV. reformokkal csökkentették a munkanélküliek pénzügyi támogatását és növelték a jövedelemfüggő szociális segély arányát. Kínában, ahol a gazdasági liberalizálás következményeinek kezelésére kiterjesztették a szociális segélyezés *Dibao*-rendszerét, ezt azzal a jelszóval támogatták, hogy „kevésbe kerülő program”, hasonlóan azokhoz a brit reformokhoz, amelyeket úgy reklámoznak, hogy „értéket adni az adófizetők pénzéért” (Pellissery et al. 2013).

Más viszonyok között a segélyezési rendszerek kialakult jellemzői a mellőzöttség érzetét kelthetik. Gazdag szociáldemokrata országokban, ahol ritka a szegénység, a közbeszéd lehet kirekesztő, ami a szociális segély kérelmezésére kényszerülő kevesekben a frusztráltság és az elszigeteltség érzését erősíti. Indiában és Pakisztánban az uralkodó elit és a sok millió szegény közötti óriási társadalmi távolság miatt az állami ellátáshoz való hozzájutás szinte véletlennek, vagy csak a patrónus rendszer, a nepotizmus révén elérhető támogatásnak tűnik, ami a „csak szegényeknek” szánt ellátások igénybevételéhez további stigmát kapcsol. Ahogy korábban megjegyeztük, az ilyen „szegényeknek” szánt ellátás közvetlen következménye, hogy alacsony minőségű lesz, és a szegénység jelvényeként a kudarc nyilvános bevallásává válik. Ez lehet szándékos is. Koreában a kormány azért állt ellen egy bőkezű szociális segély bevezetésének, mert tartott attól, hogy az csökkentené a gazdasági fejlődés iránti kollektív lelkesedést. Németországban a közelmúltig a biztosításalapú ellátásokat világosan megkülönböztették a szociális segélytől, hogy juttalmazzák a tartós foglalkoztatást. Az Egyesült Államokban az

³ Az „anti-social behaviour order” kifejezés rövidítése az ASBO. Az antiszociális magatartási rendellenesség kifejezés utolsó tagját ironikusan felcserélték a „rend” szóra a kapucnis felsőkre nyomtatva, ami nagyon elterjedt viselet lett fiatalok között. (*a ford.*)

egészségbiztosítás univerzális rendszere iránti igényeknek és még az „Obamacare” rendszerének (Affordable Care Act 2010) is azzal állt ellen a magán-egészségbiztosítási ágazat, hogy a köz- és magánellátás szolgáltatásai között általa fenntartott minőségbeli különbségért az emberek készek fizetni. A minőségbeli különbség gyakran egyszerűen a segélyben részesülők és szegénységben élők politikai és fogyasztói „hangjának” gyenge voltát tükrözi.

A szegénység elleni ellátás stigmáját gyakran annak szerkezete súlyosbítja. A járulékokból finanszírozott ellátást gyakran állítják szembe a jövedelemfüggő szociális segéllyel: az előbbi a többséget vagy fejlődő országokban kizárólag az elitet, a katonaságot és a köztisztviselőket látja el; az utóbbi a „szegényeket”. Míg a járulékokon és jogokon alapuló ellátás az állampolgárság ünneplésének tekinthető és maga a joggyakorlás, a jövedelemfüggő ellátás – amint ezt korábban már említettük – jótékonyság ízü. A szociális segély gyakran tetszés szerinti, diszkrecionális döntéseken alapul, és ez önkényesnek tűnhet az igénylőnek, aki ezt így kiszolgáltatottságként élheti meg. A szociális segélyben részesülők a legkülönbözőbb országokban arról beszélnek, hogy csak számokat látnak bennük, emberi voltuktól megfosztva vákuumban érzik magukat, vég nélkül mennek át ellenőrzéseken, nyomtatványokat töltenek ki, és küzdenek egy ellenük működtetett rendszerrel (Narayan et al. 2000a, b, Chase–Bantebya–Kyomuhendo 2014). A feltételekhez kötött pénzbeli támogatások esetében, amelyeket nemrégén vezettek be számos fejlődő országban, valamint az Egyesült Államok és Európa egyes részein, azt várják el, hogy a jövedelemtámogatásért cserébe az igénylők és/vagy családjaik vegyenek részt oktatási és egészségügyi preventív tevékenységekben. Ráadásul ezek a politikák a segélyben részesülőkben és a lakosság egészében is erősíthetik azt a vélekedést, hogy az alacsony jövedelműeket személyes alkalmatlanságuk vagy makacsságuk miatt kényszeríteni kell arra, hogy saját érdekeikben vagy gyermekeikért cselekedjenek. Holott az elkötelezettség hiánya az oktatásban illetve egészségügyi prevencióban való részvételhez szükséges erőforrások hiányának is betudható.

A jogosultság szabályozásával, valamint a jövedelemteszttek és a hozzájutás feltételeinek kialakításával szintén meg lehet bélyegezni és lehet diszkriminálni. Kínában a *Dibao*-rendszer a közelmúltig kifejezetten a nagyon szegényeket célozta, és csak a városban lakók számára volt elérhető (ILO 2013). Mexikóban, az *Oportunidades* különbözőképpen céloz vidéki és városi régiókban: az előbbieken egy-egy település válik támogatásra jogosulttá vagy jogosulatlanná, függetlenül a lakosok sajátos körülményeitől, míg a városi területeken a háztartásalapú jövedelemteszt alapján a szomszédok különbözhetnek egyéni jogosultságaikban (Robles 2013). Pakisztánban a *Zakatra* és a *Saria* törvényre épülő állami ellátási formákból a nem muszlim csoportokat kizárják, a nőket pedig korlátozzák abban, hogy férfi rokonok támogatása nélkül igényeljenek támogatást (Choudhry 2013). Dél-Koreában családi jövedelemteszttel kell az ellátást kérőknek bizonyítaniuk a tisztviselőknek, hogy rokonságuk nem felkészült, vagy nem képes arra, hogy anyagilag támogassa őket, miközben a munkakeresés követelménye alapján

dokumentálniuk kell, hogy a munkaadók elutasították felvételüket, és az okokat is be kell mutatniuk (Jo–Walker 2013). Norvégiában a foglalkoztatás felé terelő növekvő támogatás olyan rendszert alkot, amely az ellátást igénylők között az alul levők számára megalázó státusz hierarchiát hoz létre (Gubrium–Lødemel 2014c). Nagy-Britanniában az interneten keresztül történő – „alapértelmezésben digitális” – ellátásigénylés a hozzáféréssel nem rendelkezők vagy az internetet használni nem tudók számára a stigmatizálás további kockázataival jár.

Az ellátások folyósítása is megbélyegző helyzeteket és beszédmódot tud létrehozni. Ugandában alulfinanszírozottsága miatt az állami általános iskolai oktatás társadalmilag nem elfogadható választás, a gyerekektől az oktatási sikereket megtagadó szülői kudarc szimbóluma (Bantebya-Kyomuhendo–Mwiine 2013). Az alulfinanszírozás alacsony színvonalú felszereltséget jelent, nem teszi lehetővé az egyéni elkülönülést, és a túlterhelt személyzet, valamint a stressztől szenvedő „kedvezményezett” közötti összeütközéshez vezethet. Ilyen körülmények közepette – de általában is – a személyzet fellépése és beszédmódja szándékosan vagy véletlenszerűen stigmatizálhatja a jóléti ellátásban részesülőket (Lipsky 1980). A személyzet rendszerint megkülönbözteti a támogatásra érdemest az érdemtelentől, a jót a rossztól azzal, hogy több időt szánnak az előbbire, mint az utóbbira, amelyből még további alcsoportokat is képeznek olyan elítélő címkékkel, mint „semmirekellők”, „foglalkoztathatatlanok”, „flúgosak” vagy „csalók” (Wright 2003). Olyan különböző országokban, mint Norvégia és az Egyesült Királyság, Kína és Dél-Korea, a támogatást igénylők egyaránt azt állítják, hogy a személyzet lenézi őket, azt feltételezik, hogy lusták és „függők”, és bizonyítékok nélkül „bűnösnek” tekintik őket (Gubrium et al. 2013, Finn et al. 2008). Ehhez hasonlóan a „*Voices of the Poor*” (*A szegények hangja*) című, 23 ország 40 ezer polgárának tapasztalataira épülő kutatás azt mutatta be, hogy Kenyában férfiak, nők, fiatalok állították, hogy az egészségügyi intézményekben „kutyáknál is rosszabb bánásmódban volt részük”; Bangladeshbben tisztességtelen tisztviselők diszkriminálták azokat a kérelmezőket, akik nem tudtak „kenőpénzt” ajánlani; Ukrajnában munka nélküli válaszadók úgy vélték, hogy a munkaügyi hivatalban tapasztalt megaláztatással „szándékosan akarták őket elhajtani”; miközben Oroszországban „még a legrászorultabbakat is megalázták a szociális iroda által adott rossz minőségű termékekkel”.

A stigma alkalmazásai és következményei

Bár a stigmatizáló folyamatok és beszédmód a szakpolitika megvalósulásából, struktúrájából, kereteiből eredeztethető, ez nem jelenti azt, hogy minden közpolitika megbélyegzi a támogatásban részesülőket. Az univerzalitás, a társadalmi összetartozás és szolidaritás elvein alapuló jóléti ellátások és rendszerek gyakran vannak szembeállítva a célzott, jövedelemfüggő támogatásokkal, azt állítva és empirikusan igazolva, hogy az előbbieknél nem következménye a stigmatizálás (Hernanz et al. 2004). Ugyanakkor azonban a szegénységet kezelni hivatott

vagy a szegényeket megcélzó politikák csak ritkán kerülnek el, hogy megbélyegzővé váljanak. Adódhat ez egyszerűen asszociáció révén. Az ellátás megbélyegző, mert olyan embereknek jár, olyanok élnek vele, akik szegények. Ezt az egyszerű folyamatot felerősítheti egy öngerjesztő dinamika, ami abból fakad, hogy a megbélyegző ellátás tovább stigmatizálja a felhasználót, ami tovább erősíti az ellátáshoz fűződő stigmát. Mulasztásból is adódhat stigma, amikor a „reziduális politikákat” elhanyagolják, mert nem szolgálják a társadalmi főáramlatot, és nincsenek befolyásos érdekcsoportok, amelyek támogatnák vagy megvédenék ezeket a (szegényeknek szóló) politikákat. Ilyenkor ugyanaz az asszociáció révén ható stigmatizáló dinamika indul be. Végül, tudatlanságból, hanyagságból, gondatlanságból a politikai tervező folyamatban véletlenszerűen is kialakulhat a stigma. Ez néha olyankor áll elő, amikor azon igyekezetben, hogy gyorsan és olcsón juttassák el az erőforrásokat a szükségét szenvedőkhöz, megfélelmeznek a méltó bánásmódról (van Oorschot 1998, Walker 2005).

A stigma azonban gyakran többé vagy kevésbé szándékos, és a 3. fejezetben áttekintettek szerint a magatartás megváltoztatására javasolt megszegyenítéshez hasonló módon használt. Murray a következőképp írja le ezt a logikát:

„A stigma az egyetlen módja annak, hogy egy szabad társadalom nagylelkű legyen (...) A stigma három dolgot tesz. Először, (...) a gyerekeket arra tanítja, hogy a jótékonyság elfogadása szégyenteljes, s ezzel egyúttal arra is, hogy a megszegyenítés elkerülésére mit kell és mit nem szabad tenni. (...) Másodszor, a stigma bátorítja a megfelelő választást... az emberek felteszik a kérdést, vajon a segítség valóban elengedhetetlen-e. (...) Harmadszor, a stigma visszatart a függőségtől – az embereket arra ösztönzi, tegyenek meg mindent, hogy kijussanak abból a helyzetből, amelyben segítségre szorulnak.” (Murray 2009: 1)

Amiben – az idézet szerint – a megszegyenítés eltér stigmától, az ez utóbbi megosztó, nem vitatható jellege: a helyes szemben a helytelennel, a független szemben a függővel, a jótékonyság mint szégyellnivaló. Murray – az amerikai politikai jobboldal írója – a továbbiakban (uo.: 2) a stigma („nélkülözhetetlen”) érdemeit összeveti azzal, amit az „európai modellnek” a „szociális segélyhez való jogra” alapotottságából fakadó korlátairól, közelebbről a jóléti függésről gondol.

Az aktuális politikák általában ugyan kevésbé határozottan és szigorúan alkalmazkazzák a stigmát, mint ahogy Murray retorikája sugallja, de a gyakorlatban a megbélyegzés csökkenti a támogatások iránti keresletet és valószínűleg elrettent az igények feltárásától. Politikai szinten elérheti a bal és jobb oldal összebékülését, ahogy ez az Egyesült Államokban a „Personal Responsibility and Work Opportunities Reconciliation Act”⁴ (PRWORA) elfogadásával történt, amivel fenntartották a szegénységben élők – bizonyos, nem nagymértékű – támogatását

⁴ Magyarul: Személyes felelősség és munkaalkalmak összeegyeztetésének törvénye. (a ford.)

(Wiseman 2003). Ideológiai szinten a sikernek és a kudarcnak az egyéni erkölcs és a gazdasági erőfeszítés kimeneteiként való meghatározásával és összevetésével a kapitalista törekvések számos variánsát lehet legitimálni: az „amerikai álmot”; az „elsőök közötti meggazdagodás” lehetőségének posztliberalizációs kínai mantráját; az „előbb a növekedés” dél-koreai fejlesztési doktrínáját; a norvégiai vágyakat arról, hogy a bőkezű állam ne támogassa az antiszociális életvitelt; sőt, Indiában vagy Pakisztánban még az állami támogatás mögött rejlő klientúra és nepotizmus állandósítását is. A „típuspéldány” Nagy-Britanniában a stigma mindhárom szinten működik: változóan alacsony az ellátások igénybevétele; közös a politikai nyelvezet, amely révén a politikusok a segélyen „élősködők” bűnbakként emlegetésével szavazatokat nyernek; és erős az összpontosítás az embereket a munkától feltehetően visszatartó ösztönzők elkerülésére.

A stigma széles körben előforduló azonosítása a szegénység leküzdésére hivatott politikákkal azt sugallja, mintha ez társadalmilag előnyös lenne. De távolról sem biztos, hogy ezt egy – még nem létező – költség-haszon elemzés megerősítené. A megbélyegzők számára a társadalmi stigma az önigazolás narratívájaként szolgál, ami a status quót meghatározó egyenlőtlenségek rendjét erősíti meg – „privilegizált társadalmi helyzetünkért *megdolgoztunk*” –, miközben gyengíti a kevésbé szerencsések megsegítésének erkölcsi kötelezettségét, hiszen „csak magukat okolhatják”. Mivel a stigmatizálók alkotják a többséget, a demokratikus politikusok megpróbálnak választási előnyökhöz jutni a megbélyegző nézetekkel való cinkosság felvállalásával, aminek eredményeképpen az intézmények működésében mind a jóléti támogatások, mind pedig az ezekre támaszkodók iránti negatív beállítottságok fognak tükröződni.

A stigma ilyen elemenként kimutatható előnyeit azonban valószínűleg ellentételezik a megbélyegzéssel megcélzott áldozatok körében megnyilvánuló negatív következmények, amelyeknek súlyos társadalmi kihatásai lehetnek. Mivel az emberek azért élnek meg megszegyenülésként a stigmát – ahogy ezt, mint a legvalószínűbb kimenetet, korábban bemutattuk –, mert hajlanak arra, hogy másokhoz hasonlóan törekedjenek a gazdasági sikerre, ezért a lelki fájdalom, amit éreznek, súlyos. Továbbá a szégyénérzet valószínűleg hosszan tartó lesz, mert a legtöbb szegénységben élő általában már megteszi, amit tud, hogy kikerüljön helyzetéből. Sőt, általában a társadalmi megbecsülés és az erkölcsi támogatás hiányában, amikre szükségük lenne ahhoz, hogy becsmérlőik szemébe nézzenek, a legtöbben csak annyit tudnak tenni a megbélyegzésre adott válaszként, hogy a szegénység következményeként viselik a szegényt, s talán még színlelik is, hogy minden rendben van, tudva, hogy ez nem igaz. Más stratégiák, mint a társadalmi elszigetelődés a közszemlére kített fájdalom elkerülésére, vagy a szégyen internalizálása haragként, depresszióként és kétségbeesésként, csak tovább rontják az emberek esélyeit a szegénységből való kijutásra.

A világ vonatkozó szakirodalmában ismétlődő téma – ahogy majd a későbbiekben bemutatjuk – az alternatív pozitív válasz, amikor a stigmával megcélzottak visszautasítják az érvelést, és a szegényt a tiltakozás hajtóenergiájává alakít-

ják. Goffman (1963) ír néhány olyan csoportról, mint a Gay Pride, a „Black is beautiful”, sőt a Black Panthers⁵, amelyek a stigmát a büszkeség jelvényévé fordították át. A történelmi példák közé tartoznak a szakszervezetek és az élenjáró munkásosztály, amelyek kollektív akcióihoz kötik a hagyományos nyugati jóléti állam megszületését. Indiában a dalitok⁶ a „Megalázás” jelszavával folytatták harcukat, s ezzel a jogfosztottság tapasztalatát az ellene való tevékeny fellépésük kiáltásává formálták át. A közösségfejlesztő programok világszerte azt célozzák, hogy az embereket képessé tegyék arra, hogy együttesen lépjenek fel közös érdekeikért, és olyan szervezetek, mint az ATD Fourth World⁷ azzal a céllal jöttek létre, hogy a mélyszegénységben élő „aktivisták” képesek legyenek hallatni a hangjukat a világ különböző döntéseket hozó fórumain. Ezek a fontos ellenpéldák jól mutatják, hogy a stigmatizált csoporton belül szükség van olyanokra, akik biztosítani tudják a gazdasági siker bizonyos szintjét és a közvélemény, valamint a politikai programok megváltoztatásához szükséges politikai befolyást.

Márpedig éppen a gazdasági siker és a politikai befolyás az, ami hiányzik a szegénységben élők körében. Sőt, a stigma diszkriminációval és elutasítással jár. A többség úgy tartja, hogy a szegények a „rossz úton járnak”. Társas kapcsolatokban elkerülik őket, mert nem képesek a viszonzásra, egy italt fizetni vagy egy megfelelő esküvői ajándékot venni; a munkáltatók nem veszik fel, a befolyásos családtagok elutasítják, a lakástulajdonosok bérlőként nem fogadják be őket, a bankok nem foglalkoznak velük, a pénzkölcsönzők kihasználják, a tisztviselők kioktatják és kényszerítik, a végrehajtók kilakoltatják, a politikusok pedig büntetik őket. Bár a megkülönböztetések nem mindig annyira élesek, mint ahogy a társadalmi kirekesztés eme litániája sugallja, de a stigma azáltal, hogy a „szegény” és a „nem szegény”, a segélyben részesülő és az adófizető közé egy társadalmi büntető vonalat húz, a tapasztalatokat formálja, és az esélyeket korlátozza. Waxman (1977) a stigma elismerésével újraértelmezte és részben rehabilitálta Oscar Lewisnak a szegénység kultúrájáról szóló leírását. Lewis (1968) azt állította, hogy a szegénységben élők sokasága, „a nyomornegyed” más társadalmi normák által alakított más szabályokat választva él. Waxman szerint ez annyiban igaz, amennyiben a nyomornegyedek lakóit az általuk megtapasztalt stigma arra ítéli, hogy valahogy „elvegetáljanak”, nem pedig arra, hogy „boldoguljanak”. Azt is megjegyzi, hogy a kulturális elméleteket követők, akik közé Lewis is tartozik, a „mi és ők” fogalomhasználattal maguk is hozzátesznek a szegénység és a segélyezés stigmájához. Hétköznapiiban: a foglalkoztatási választóvonal mindkét oldalát tanácsadással és támogatásokkal megcélzó aktiválási politikák időnként amiatt lehetetlenültek el, hogy a segélyben részesülők titkolni akarják helyzetüket, félve a munkáltatók és a munkatársak diszkriminációjától (Walker–Kellard 2001).

⁵ A homoszexuális mozgalom mellett a fekete polgárjogi aktivisták '50-es, '60-as évekbeli olyan szerveződéseit említi Goffman, mint a „Fekete szép” és a „Fekete Párducok”. (a ford.)

⁶ A hindu négyes kasztrendszeren kívüli ún. ötödik rend, az „érintetetlenek”. (a ford.)

⁷ „All Together for Dignity” (ATD) nemzetközi civil szervezet, amely több mint száz országban működik a mélyszegénység leküzdésére. (a ford.)

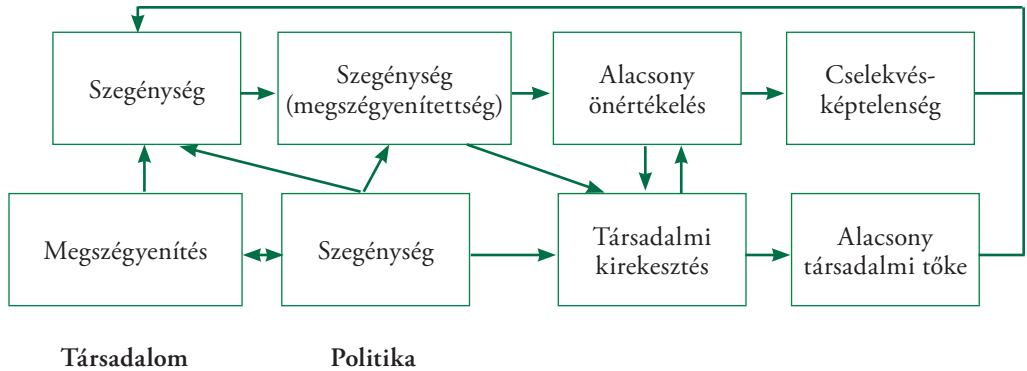
Összefoglalva, a kormányok századokon át a stigmát a szociális támogatások racionalizálásához és a személyes függetlenség bátorításához használták eszközként. Tették ezt ideológiai okokból, a diszkrimináló közvéleményre adott oportunista reakcióként vagy gyakorlatias megfontolásokból. Ennek ellenére, csak kevésbé indokolt azt feltételezni, hogy a stigma sokat hozzatett volna a szegénységet leküzdeni hivatott politikák hatásosságához. Nagy valószínűséggel inkább fokozta a nyomort és a szegénység fennmaradását azáltal, hogy még a diszkriminációt is hozzatette a szegénységük miatt az emberek által gyakran és változatlanul átértzett megszégyenítés legyengítő hatásaihoz.

A szegénység-szégyen viszony modellezése

Az ebben a fejezetben és a korábbiakban áttekintett szakirodalom minden kétséget kizáróan Amartya Sen állítását (1983: 159) erősíti meg, miszerint a szégyen a „tovább nem bontható abszolút lényeg”. Ez a gondolat a 18. században alkotó Adam Smithnél is előfordult, aki Senecának és a római elitnek a kereszténység előtti időkben élt szegények iránti ellenszenvével példálózott. Sen a szegénységgel természeténél fogva együtt járónak tekinti a szégyent. Nemcsak arról van szó, hogy a szegénység önmagában a személyes kudarc szemléletes bizonyítéka, hanem arról is, hogy megakadályozza, hogy az ember az uralkodó normáknak és szokásoknak megfelelő módon legyen képes részt venni a társadalom életében. A szegényekben élők nem rendelkeznek azokkal az erőforrásokkal, amelyek a kölcsönösséghez, a feleségek és férjek támogatásához, a gyermekek felneveléséhez, netán – a stigma nyelvezetét használva – a teljes értékű emberi élethez szükségesek. Sőt, ha esetleg nem pontosan érzékelik saját meg nem felelésük mértékét és lealacsonyodott voltuk mélységét, akkor a társadalom magára vállalja, hogy a megszégyenítéssel változtatás felé terelje, vagy hasonló szándékkal stigmatizálja őket. Így erősíti meg a „mi” és az „ők” közötti társadalmi megosztást és diszkriminál aktívan ellenük, a „szegények” ellen.

A 4.1 ábra ezeket és a máshol felvetett gondolatokat rögzíti egy egyszerű grafikus modellben. Sen nyomdokain azt sugallja, hogy a szégyen a szegénység univerzális kísérőjelensége. A szegénységben élők általában szégyenkeznek amiatt, hogy nem sikerült a – legtöbbször által sajátjukként belsővé is tett – társadalmi elvárásoknak megfelelően élniük. A körülöttük lévő is megszégyenítik őket, néha szemrehányó módon szándékosan, máskor véletlenszerűen sajnálatból, vagy tudomást sem véve a szegénységről és azokról, akik benne élnek. Hasonlóképpen szenvedik el a stigmát is, a bürokratizált szégyent, ami a politikák kereteiben, struktúráiban és alkalmazásában nyilvánul meg, és amit a többiek: szomszédok, munkáltatók és pénzügyi intézmények diszkrimináló akciói erősítenek meg.

4.1 ábra: A szegénység-szégyen viszony modellje

Sentől a pszichoszociális elméletek felé fordulva, a 3. fejezetben ismertetett tapasztalatok azt mutatták be, hogy a szégyenérzet csökkenti az ember önértékelését, ami aztán korlátozza cselekvőképességét és általában teljesítményét. Ez a folyamat különösen kínzóvá válik, ha a tapasztalt szégyent megkülönböztetés nélküli megszégyenítés vagy olyan stigma váltja ki, amely már korábban megvalósított tevékenységeket követel meg tőlük, vagy pedig adott körülmények között kivitelezhetetlenek. A szégyen kezelését célzó egyéni kísérletek olyan nemkívánatos eredményekhez vezetnek, mint a düh, depresszió, kétségbeesés, eladósodás vagy akár – a jövedelemfenntartás érdekében – a bűnöző magatartás. Némileg talán elterjedtebb válasz a társadalmi elszigetelődés és bizonyos társadalmi kötelezettségek elkerülése, ami olyan stratégia, amelyet többek között a társadalmi kirekesztés meg is erősít néha. Ez nemcsak az önbecsülést csökkenti tovább, hanem azt a társadalmi tőkét is, amire válságok idején támaszkodni lehetne, vagy amit a gazdasági lehetőségek megteremtése érdekében kellene tudni hasznosítani. Az alacsony önbecsülés és a korlátozott társadalmi tőke potenciálisan beindítja a visszacsatolásoknak a 4.1 ábrában szemléltetett negatív láncolatát, amelynek során a szégyen az emberi cselekvőképesség csökkentésével állandósítja a szegénységet.

Bár kétségtelenül nagyon leegyszerűsített, de ez a modell magába foglalja a szégyen és a stigma koncepcióit tárgyaló szerteágazó szakirodalom számos megfigyelését. Annyit tesz ezekhez hozzá, hogy bemutatja, miként összegződik és teszi érthetővé mindez együtt a szegénységet, úgy is, mint valós élettapasztalatot, és úgy is, mint politikai problémát. E kötet hátralevő része ezen a modellen, mint egy nagyítóolencsén keresztül vizsgálja és értelmezi a nagyon különböző gazdasági és kulturális helyzetekben megtapasztalt szegénységet.

[...]

11. fejezet – Szegénység, szégyen és társadalom

„Mélyszegénységben élve a megvetés a legrosszabb – hogy úgy bánnak veled, mintha értéktelen lennél, hogy undorodva és félelemmel néznek rád, és úgy kezelnek, mint ellenséget. Mi és a gyerekeink ezt minden nap átéljük, ez bánt és megaláz minket, félelemmel és szégyennel tölt el.”

ATD Fourth World (2013a)

Ezek az erőteljes gondolatok arról, hogy mit is jelent szegénységben élni, tömören összefoglalták az előző fejezetekben kifejtett érvelést. A kutatásban részt vevő hét ország, Nagy-Britannia, Kína, India, Norvégia, Pakisztán, Dél-Korea vagy Uganda, bármelyikéből származó válaszadók is csak ugyanezt tudták volna mondani. A fenti mondatok egy másik kontinensről, Latin-Amerikából való és mélyszegénységben élő anyától hangzottak el 2013. június 27-én New Yorkban az ENSZ 1-es számú Konferencia Termében (ATD Fourth World 2013b). A konferenciát egy nemzetközi civil szervezet, az ATD Fourth World szervezte, hogy a 2015 végén lejáró Millenniumi Fejlesztési Célok dokumentumban megfogalmazottakat felváltó törekvésekről való gondolkodást serkentse. A perui anya mellett még szót kapott hét másik országból érkezett résztvevő is, mindnyájan olyanok, akik megtapasztalták, milyen manapság szegénységben élni.

Ahogy a 2. fejezetben bemutattuk, az elméleti szakértők és a politikusok egyaránt lassan jutottak el odáig, hogy a szegénység közvetlen tapasztalatával rendelkező embereket meghallgassák arról, milyen az életük, és mi lenne a legnagyobb segítség számukra. Hozzájuk képest írók és filmkészítők minden jel szerint jóval inkább megértették a szegénység mibenlétét (5. és 6. fejezet). Ehelyett a kutatók a szegénység kiterjedésének mérésére, a politikusok pedig a politikai sikerek gyakori szemléltetésére törekedtek. A jövedelmeket viszonylag egyszerű mérni, a szegénység többdimenziós meghatározásai és indexei viszont csak nemrégiben kezdtek kiterjedni a szegénység pszichoszociális vonatkozásaira. Temérdek okból az objektív mértékeket azonosították a tényleges valósággal, miközben a szegénység által érintettek nézeteit, az ő megértésüket szubjektívként címkézték, ennek következtében gyanúsnak, ha nem rögtön hibásnak találták. Holott a szegénységet megtapasztalt emberek végeredményben a saját körülményeiket illetően szakértők, még akkor is, ha további információk hiányában ismereteiket nem tudják teljesen összefüggésekbe rendezni vagy elválasztani az egyéni és strukturális okokat és összefüggéseket. A szegénység tanulmányozása és a politikaformálás ilyen, jóllehet köznapi, betekintés nélkül logikailag védhetetlen, torzítani fog és hatástalan, sőt, kontraproduktív politikákhoz vezet.

Az előbbieken idézett perui anya számára a megszegényítés külső összetevője, a lenézés a legrosszabb a szegénységben, mert emiatt ő és gyermekei félelemben és szégyenben kényszerülnek élni. Bár az e kötetben bemutatott nagyon különböző nemzeti és kulturális viszonyok között élő válaszolóknak nem kellett

a szegénység negatívumait rangsorolni, de a szégyen hajszálnyi különbségekkel mindnyájuk élettapasztalatainak nagyon lényeges eleme volt. Ők is szégyenkeztek amiatt, hogy szegénységük kényszerűen korlátozza őket, és rendszeresen, gyakran naponta át kellett élniük a megszegyenítést. Emlékeztetőül, Amartya Sen (1983) a szégyent úgy fogalmazza meg, mint „a szegénységfogalom tovább nem bontható abszolút lényegét”, és bár a fenti érvelés nem tekinthető Sen állításának univerzális, végső bizonyításaként, de azt mutatja, hogy a szégyennel való számvetés elmulasztása a szegénység valóságának torz értelmezéséhez vezetett. A hét különböző ország eltérő körülményei közepette feltárt tapasztalatok azonossága szembeötlő. Tekintet nélkül az objektív életszínvonalra, a helyi normák szerint szegényként meghatározott emberek hasonlóan érezték magukat, körülményeiket egymáshoz hasonlóan élték át, és rokon módon reagáltak helyzetükre. Ez erős érv a szegénység relatív felfogásainak igazolására. Ugyanakkor azt is alátámasztja, hogy jogos a globális Észak és Dél szegénységéről folyó vitákat összekapcsolni; jöllehet, az anyagi szegénység nem egyforma, de az érintettek érzelmi fájdalma és az őket terhelő pszichoszociális következmények a korábban feltételezettnél jóval közvetlenebbül összehasonlíthatók.

Számtalan torzításhoz vezetett az, hogy a szégyenre nem fordítottak elégséges figyelmet. A szegénység materiális vonatkozásaira összpontosítva például háttérbe szorították a felnőttek és gyerekek pszichikai szorongását, ami önbecsülésüket rontja és meggyengíti erkölcsi tartásukat. Nem szálltak szembe azokkal a hiedelmekkel, amelyek szerint a szegénységben élők nem szégyellik magukat. Az a tény, hogy az emberek mélyen szégyellik szegénységüket, nem fér össze az olyan véleményekkel, hogy az ilyenek szándékosan választják a kemény munkával, az erkölcsös életmóddal és a társadalmi járulékok fizetésével szemben a nekik kedvezőbb szegénységet. Ezeknek a negatív sztereotípiáknak a fennmaradása, kombinálódva olyan nézetekkel, hogy a szegénység egyszerűen csak az erőforrások hiánya, odavezetett, hogy a politikai döntéshozók kizárólag az anyagi deprivációt célzó politikákat alkalmazták, anélkül hogy a stigma negatív következményeinek figyelmet szenteltek volna (3., 9. és 10. fejezet). Valójában olyan politikákat vezettek be, amelyek szándékosan stigmatizálnak, láthatóan elfeledkezve arról a tényről, hogy a szegénységben élők már súlyosan megbélyegzettek és mélyen megszegyenültek.

Túl azon az elválaszthatatlan kapcsolaton, amit Sen a szegénység és a szégyen között kimutatott, a szegénységben élők tapasztalatai – amiről e kötet szól, és amit az alapjául szolgáló kutatás feltárt (Chase–Bantebya–Kyomuhendo 2014) – nagymértékben megfelelnek a 4.1 ábrában bemutatott modellnek, miszerint a szégyen nemcsak nehezebben elviselhetővé teszi a szegénységet, hanem tartósítja is. A válaszadók általában helyt álltak, és amikor lehetséges volt, rendkívül gondos szervezéssel bővítették és kiaknázták a rendelkezésükre álló erőforrásokat. Ugyanakkor sokuknál észlelhető volt a szégyen számos klasszikus negatív következménye: az önbecsapás és szorongás, a reményvesztettség és depresszió, a társadalmi elszigetelődés és önbizalomvesztés (7. és 8. fejezet). Mivel ezek köztudottan

rombolják az egyén hatékonyságát, a szegénységben élők jobban tudták volna dolgaikat rendezni, ha nem kellett volna egyidejűleg megküzdniük a szegény pszichológiai megnyilvánulásaival is.

Miközben a szegénység szégyenét gyakran súlyosan élik át, s ez ráadásul a megvetés kényszere is, amit a perui anya annyira gyűlölt (9. és 10. fejezet). Ez a szegénységhez tapadó szégyen strukturális dimenziója, ami „saját jogán” sért, és táplálja a belső szégyen legyengítő következményeit, s amit a szegénységben élők helyzetének javítása érdekében éppúgy le kell küzdeni, mint a diszkrimináció más sztereotip formáit, amelyek etnikumra, nemre és szexuális beállított-ságra irányulnak. Nem könnyű megváltoztatni azokat a hiedelmeket, miszerint a szegénységben élők lusták, utálatosak, valamint rosszhírűek volnának, és okkal szenvednek saját maguk és őseik bűneiért. Ezek a vélemények évezredek óta léteznek (1. fejezet), leképezik és tükrözik a jövedelem és a vagyon alapján szerveződő hierarchikus társadalmak kulcsfontosságú szabályozó elveit (Higgins 1978). A létező hierarchiát az érdem és az erőfeszítés igazolja, de az egyéni előrelépés és a társadalmi változtatás csak annak a munkaetikának az alkalmazása révén megengedett, amit az erőfeszítésre ösztönző szégyen fenyegetésével és a kudarc költségeinek bebetonozásával szabályoznak. A viszonylag tehetőseknek kényelmet nyújt a társadalmi és politikai közbeszéd, ami igazolja egy egyenlőtlen társadalomban elfoglalt kedvező helyzetüket, és még erényesnek is érezhetik magukat, amikor másokat megszegyenítenek a keményebb munka érdekében.

Ez a kötet a szegénység elhanyagolt jellemzőjét, nevezetesen a szégyent elemzi, amit a szegénységben élők létfontosságúnak tartanak. A bemutatott érvek elkerülhetetlenül három provokatív következtetéshez és felhíváshoz vezetnek. Először is, mindenképpen ismét el kell gondolkodni a szegénység természetén, okain és következményein. Másodsor, semmi nem változik, amíg a szégyenben nem ismerjük fel az önérdek strukturáit állandósító kulcsmechanizmust, ami a társadalmi erőforrások egyenlőtlen elosztását támogatja és ellenáll a szegénység kiküszöbölésére irányuló értelmes kísérleteknek. Végül, meg kell küzdeni a kormányokkal és érdekcsoportokkal, amelyek ezeket a strukturákat támogatják, és amelyek üres beszédekkel mondanak a szegénység kezeléséről, de közben fenntartják a status quót (Killeen 2008).

A szegénység-szegyeny viszony társadalmi valósága

Összegezve a 2. fejezetben felsorolt definíciókkal és mérési módokkal kapcsolatos összetett vitákat, a szegénységnek magába kell foglalnia az erőforrások elégtelenségéből adódó deprivációkat. Ez lehet az anyagi javaktól, mint az elégséges élelemtől és a megfelelő lakástól való megfosztottság, és lehet a komplex társadalmi javak hiánya, ami megakadályozza az egyéneket abban, hogy teljességgel részt tudjanak venni a társadalom életében, vagyis Sen (1999) terminológiáját követve

abban, hogy szabadon szert tehessenek azokra a képességekre, amelyekre vágnak, és amelyek révén élvezni tudják emberi jogukat.

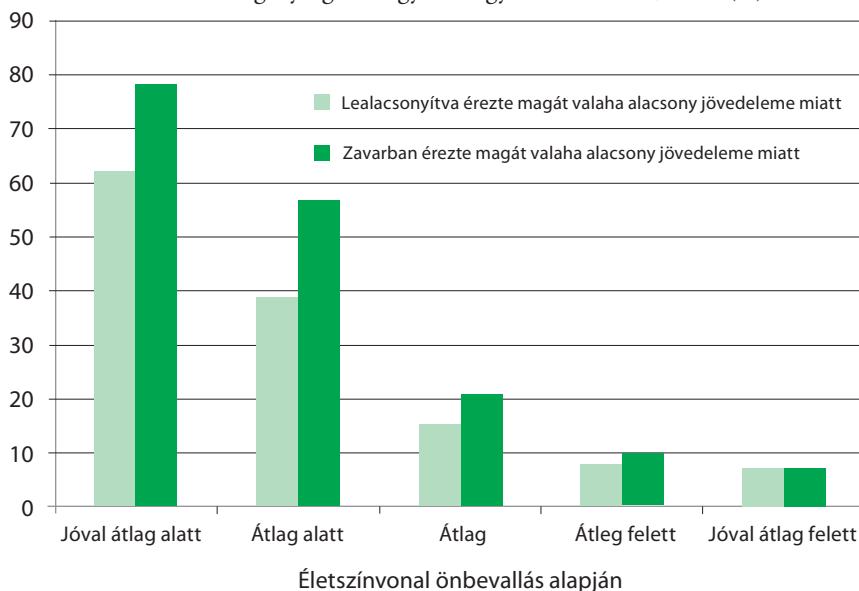
Az itt bemutatott bizonyítékok arra utalnak, hogy jóllehet az adott nemzethez tartozás és lakóhely által meghatározott életszínvonal alakítja azokat a képességeket, amelyekre az emberek törekszenek, ezek mégis nagyon hasonlóak a különböző kultúrákban. Az egyének elégséges erőforrásra vágnak ahhoz, hogy jó férjek, feleségek, partnerek és szülők, valamint megbízható rokonok, szomszédok, polgárok és dolgozók legyenek. Ilyen törekvéseik kudarcainak utóhatásai szintén hasonlóak. Míg különbözőek lesznek a következmények az egyéni táplálkozást, a fizikai egészséget, a várható élettartamot illetően, addig hasonlóak a tapasztalatok a kudarchoz fűződő szegyenből következő önképet vagy a mások jogos elvárásainak való megfelelést illetően. Bár sokan vannak azok, akik nem tudják megvalósítani életcéljaikat, és ezért csalódottak, sőt szegyenkeznek is, de a szegénységben élők által tapasztalt szegyenérzet mértékében és természetében is más amiatt, hogy az élet alapkövetelményeit sem tudják teljesíteni. Mélységes annak a szegylene, hogy képtelenek magukat és családjukat ellátni, hogy nem képesek visszonzásra, amikor szükséges lenne, és nem tudnak közösségi eseményekben részt venni, társas kapcsolatokat építeni. Ilyen szegyent éppúgy éreznek brit anyák és apák, akiknek nem telik gyerekeik iskolai egyenruhájára, és ugandai szülők, akik mezítláb küldik gyerekeiket iskolába. Sőt, ahogy a 7., 9. és 10. fejezetben bemutatjuk, ezt a belsőleg átélt szegyenérzetet gyakran kívülről kényszerítik rájuk.

A szegénység megtapasztalásáról bemutatott kutatási eredmények a hagyományosan fókuszban levő anyagi nehézségekről a pszichoszociális következményekre terelik a figyelmet. Ez tükrözi a szegénységet közvetlenül megélt válaszoló prioritását, és a kutatókat, valamint a politikusokat egyaránt arra emlékezteti, hogy a szegénységben nemcsak a hideget és az éhséget, de a férfiasság, az anyai büszkeség és általában az emberiség elvesztését is átéli az emberek. A szegyen fáj, és „gyakran olyan lelki sebet ejt, melynek helye nem gyógyul be, és makacsul megmarad” (Ho et al. 2004: 76). Ismételten felidéződik az emberekben, amikor a család elutasítja őket, vagy amikor az utcán elfordulnak tőlük, amikor a pénztlenség becsapja, a munkáltató kizsákmányolja, vagy bárki rászedi őket, és nyilvánosan megszégyenülnek, mert hiányzanak a szükséges erőforrásaik. Ezt a fájdalmat a szegényeknek a meglévő kereteik között kell tudniuk kezelni. Sokaknak sikerül, de gyakran csak a látszat színlelésének és a társadalmi kapcsolatokból való visszavonulásnak az árán. De néhányaknál az önbecsülés elvesztése, az önmegvetés és az önvád kétségbeesésbe, depresszióba és öngyilkossági gondolatokba fordul át. Ismertek olyan esetek is, amikor a hozzátartozókról való gondoskodásra való képtelenség miatti szegyen helyett a halált választják (8. fejezet, Mathews 2010).

E kutatás kezdetén nem volt elérhető adat a szegénységhez társuló szegyen mértékéről, és jelentőségét csak a szegénységben élők beszámolóiból szembeszökö súly alapján lehetett megítélni. A szegyen kvantitatív becslését, ami mostanában kezd terjedni, óvatosan kell kezelni. A szegyenre rákérdezni önmagában

megszégyenítő, és, miként a 3. fejezetben jeleztük, maga a fogalom is feltűnő a hétköznapi nyelvből hiányzó közös értelmezés hiányában. Zavarodottság és – határozottabb válasz esetén – „a lealacsonyítottság érzése” voltak a brit válaszadók által használt eufemizmusok a szegény említésekor. A 11.1 ábra a szegénységről és a társadalmi kirekesztésről végzett brit felmérés (Bailey et al. 2013) adatain alapulva azt mutatja, hogy a „jóval az átlag feletti” jövedelemről számot adó válaszolók 78 százaléka számolt be arról, hogy valaha szegénykezett az alacsony jövedelem miatt, és 62 százalékuk mondta, hogy hasonló okból „kevésnek érezte magát”. Ugyanez a kutatás jelezte, hogy a szegény jellegű érzés előfordulása a depriváció mértékével fokozódott, és a legszegényebbek körében a kiugró 90 százalékot is elérte. Ezek az adatok azt sugallják, hogy Nagy-Britanniában a szegénységhez kötődő szegény uralkodó és szembetűnő. Az Oxfordi Egyetem Poverty and Human Development Initiative (OPHI) elnevezésű, szegénységet és fejlesztési kezdeményezéseket kutató központja Sen képességalapú megközelítésének operacionalizálására szintén beiktatta többdimenziós indexébe a szegény mértékeit. Chilében a szegénységnek betudható szegényérzetről megkérdezettek válasza alapján az előzetes kutatási jelentés szerint a lakosság 45 százaléka érzékeli a szegénységhez kötődő szegényt, és amikor a szegényre vonatkozó mutatókat is beiktattak az átfogó többdimenziós szegénységi mutatóba, akkor az 11 százalékponttal megemelkedett (Los Rios–Los Rios 2010).

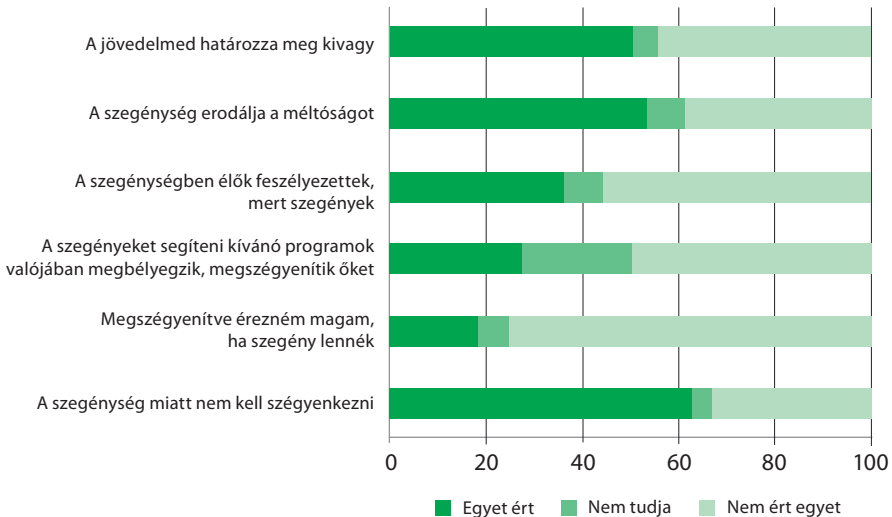
11.1 ábra: Szegénység és szegény Nagy-Britanniában, 2012 (%)

Forrás: Bailey et al. (2013).

A külső (externális) szégyent illetően a 11.2 ábra a legalább egy televíziókészülék birtoklásának erejéig tehető – a lakosság mintegy 58 százalékát kitevő – kenyaiak attitűdjét foglalja össze. A kutatásba bevont legtöbb kenyai úgy véli, hogy a státusz és az identitás megalapozásához szükség van vagyonra, és a szegénység rombolja az emberi méltóságot, de csak kevesen ismerik el, hogy a szegénység fenyegetheti az embereket, vagy megbélyegzően hathat a hivataloságokkal való kapcsolattartásban. A legtöbben semmi szégyellnivalót nem láttak a szegénységben, és csak kevesen vélték úgy, hogy szégyenkezzenek, ha valamilyen elszegényednének. Azt, hogy a válaszadók elmulasztották annak felismerését, hogy a szegénységben élők szégyellhetik méltóságuk elvesztését, a kutatást kísérő fókuszcsoporthoz hasonlóan a kenyaiak is érzékelték a szegénység strukturális okait, de gyakran időztek el olyan tényezőkön, mint lustaság, tudatlanság, rossz neveltetés, prostitúció és alkoholizmus. De, amennyiben maguk is voltak valaha szegények, akkor azt inkább a strukturális okoknak tulajdonították, mint a személyes hiányosságoknak, hiszen hozzáértőnek és keményen dolgozónak tartották magukat.

11.2 ábra: Szegénység és szégyen, ahogy tehető kenyaiak érzékelték, 2013 (%)

Forrás: Park et al. (2013).

A szegénységben élőkre a társas kapcsolataikban naponta rákényszerített megsemmisülést, – ami néha még a közeli rokonok szavaiban és magatartásában is megnyilvánul – felerősítik a tömegtájékoztatásban újratermelődő negatív sztereotípiák, mindezt pedig a bürokráciák által rájuk rótt stigmatizálás kíséri (10. fejezet). Az ilyen megbélyegzést és diszkriminációt az Egyesült Nemzetek is elismerte nemrégiben. Egy ENSZ-jelentés megállapította, hogy „a szegénységben élők szegénységük miatt a hatóságok és a magán szereplők részéről megnyilvánu-

ló diszkriminációnak és megbélyegzésnek vannak kitéve” (Sepúlveda Carmona 2012a: 6). A szegénység elsődleges okához, a jövedelemhiányhoz – ami változó módon tudható be a szűk foglalkoztatási lehetőségek, az egészségi, életkorbeli, nemi, képzettségi és fejlettségi korlátok összetett kombinációjának és kulturális, valamint biztonsági kényszereknek –, a stigmatizálással kiváltott külső és belső szegény még hozzáadódik, és tovább súlyosbítja, mélyíti és tartósítja a problémát.

Mindez nem jelenti azt, hogy a szegénységben élőknek ne lenne cselekvési tere; a jelentős akadályokat leküzdő pusztán túlélés is a kimutatható ügyesség és lelki erő bizonyítéka. Nem kell teljesen elfogadni Waxman (1977) 4. fejezetben említett tézisének sem, miszerint a stigma és a megkülönböztetés a szegénységben élő embereket inkább arra ítéli, hogy „vegetáljanak”, nem pedig arra, hogy „boldoguljanak”. Miként a 7., 8. és 9. fejezetben láthattuk, a szegények rendszeresen szembetalálják magukat olyan öngazoló előítéletekkel és sztereotípiákkal, miszerint a szegénységben élők lusták, felelőtlenek vagy becstelének. Ezek a hiedelmek intézményesülnek aztán abban, hogy a támogatásoknál az „érdemtelenégből” indulnak ki, amikor a lehető legalacsonyabb támogatást nyújtják, hogy ne hozzanak létre „függőséget”, és amikor mindenkitől megkövetelik, hogy bizonyítsa, nem él csalárd módon vissza a rendszerrel. Minimális tiszteletben sem részesülve és a gyakran alacsony szolgáltatási színvonalhoz szokva a szegénységben élők hajlamosak a hatóságoknak megvetően, ellenségesen, s egyúttal félelemmel válaszolni, ami konfrontálódáshoz vezethet. De a szegények gyakrabban készítenek arra, hogy a hivatalosságoktól inkább tartsák magukat távol, de legalábbis ne kerüljenek közelebbi viszonyba velük (Sepúlveda Carmona 2011). A hatóságoktól elhatárolódva elkerülik a további stigmát és diszkriminációt, jóllehet olyan szolgáltatások elvesztése árán, amelyek pedig jelentős előnyökkel járhattak volna. Még ha ez szélsőséges eset is, de nem rendkívüli, amint ezt a szegénységben élők a fentiekben és a társadalmi (Chase–Bantebya–Kyomuhendo 2014) részletesebben összefoglalt tapasztalatai mutatják. Sőt, a közbeszéd hangneme ugyan változó különböző kultúrákban és politikai rendszerekben, de a durva stigmatizálás mind a hét országban nyilvánvaló volt, és a viszonylag tehetősek kihasználták a szegényeket, amikor az „etikett” engedte.

A szegény lehet a szegénység következménye vagy oka, vagy mindkettő együtt. Minden bizonnyal fájdalmas lelki seb, ami megmélyezi a szegények életét. Olyan seb, amelyet a társadalom ejt gyakran szándékosan, néha figyelmen kívül hagyva a szegénységben élőkön. Olyan seb, amelyet sokan, akik történetesen nem élnek szegénységben, szavakkal és tettekkel ejtenek.

Bőség, szegénység és a társadalom törékeny kötelékei

A szegénységhez kötődő szégyen gyakorisága talán kevésbé meglepő, mint az, hogy mennyire kevés figyelmet kapott eddig. Szociológusok és szociálpszichológusok úgy vélik, hogy a szégyen alapvető társadalmi tényező, ami az egyéni magatartásokat szabályozza és a társadalmi intézményeket védelmezi. Miközben egészen az észlelhetetlenségig kicsinyítik a szégyent, az egyének mégis inkább megpróbálnak alkalmazkodni, mintsem hogy kockáztassák a megszégyenülést, ami társadalmi kivetettséget jelentene. A szégyen a hatalmasok eszköze, amivel a kevésbé erősek felett ellenőrzést gyakorolnak. Csak néha, mint a reciprocitásnak a kasztok közötti viszonyt szabályozó összetett rítusai esetében vannak kitéve az erősek annak a veszélynek, hogy a gyengék netán megszégyenítik őket (5. és 7. fejezet). Azokban a társadalmakban – és különösen a gazdasági növekedést maximalizálóknál –, amelyekben a pénzügyi erőforrások jelentik a hatalmat és a státuszt, a szegénység a kudarc, az erőtlenség és a másoktól való függés szinonimája. A szégyennel való fenyegetés arra szolgál, hogy bátorítsa a munkaetika szerinti erőfeszítést, és ezt a szegénységük alapján gazdaságilag sikerteleneknek ítéltelkel, különösen a jóléti támogatást igénylőkkel szemben alkalmazzák. Ahogy a 10. fejezetben rávilágítottunk, a tekintélyelvű kormányok ki tudják kényszeríteni ezt a dinamikát azzal, hogy a gazdasági sikert nemzeti céllá alakítják, az egyéni gazdasági teljesítményt pedig az állampolgárság jelképévé, míg a demokráciákban a kormányzat csak egyetlen – bár rendkívül befolyásos – szereplő a társadalmi és politikai gondolkodás alakításában. Mindemellett a munkaetika mind a hét vizsgált országban domináns érték volt, függetlenül a fennálló politikai rendszertől.

A szegénységben élők magatartását ellenőrizni hivatott szégyen fenti jellemzése pontosan leírja, jóllehet nagyon leegyszerűsített formában, minden egyes tanulmányozott ország társadalmi dinamikáját. Ezt a modellt mozdította elő Ázsiában már a kezdeti konfucionizmus és a 16. századi Európában a szegénytörvények rendszerének megjelenése (1. fejezet). Majd a modernkori történelem során egyaránt lelkesen pártolta ezt a modellt a radikális jobboldal (Murray 1984), a jobbközép (Duncan Smith 2010, Heidenreich et al. 2013) és a balközép (Blair 1997). Holott, ahogy a 3. és 4. fejezetből tudható, a modern szociológia és szociálpszichológia bebizonyította, hogy ez a modell hamis feltételezéseken alapul, s ezért kudarcra van ítélve – amely kudarcot a gyakorlatban szemléltetnek a szegénységben élőknek a könyvben idézett élettapasztalatai. A modell azt tételezi fel, hogy a társadalomnak haszna származik abból a költségből, amit az egyének megszégyenítésére fordít, mert az utóbbiak így keményebben fognak dolgozni, többel járulnak majd hozzá a gazdasági növekedéshez, és így kevesebb ellátást igényelve kevesebbe fognak kerülni a társadalomnak. A 3. és 4. fejezetben tudományos bizonyítékot adtunk viszont arról, hogy a magatartás – ha egyáltalán, akkor is csak – ritkán változott meg a szégyennel való fenyegetés hatására; a szégyen kikényszerítésével a kötöttségektől megszabadult – mert társadalmilag kirekesztett – személy cselekvése társadalmi normákkal és elvárásokkal nem

kontrollálható lesz. Ironikus, hogy éppen az ezektől, a társadalmi normák keretein kívül, szegénységben élőkől való félelem indította el az amerikai retorikát a gettóról és az „underclass”-ról (Murray 1984, Mead 1989), váltott ki aggodalmakat a „töredezett Nagy-Britannia” miatt (Wiki 2013), okozott a 2000-es évek elején az erkölcsi elbizonytalanodást Norvégiában a szegénység miatt (Hagen–Lødemel 2010), táplálja a bűnözés és az Aids miatti jelenlegi ijedelmeket Kampalában (MLHUS 2013, AllAfrica 2012), de ugyanakkor ez ösztönzi a támogatások erősebb feltételekhez kötésének, szabályozásának és a nyilvános megszégyenítésnek a követelését is.

Miként korábban (7. és 8. fejezet) láthattuk, a szégyen egyéni költségei igen számottevőek, és nem világos, hogy ezeket valaha is teljes mértékben figyelembe vették volna, hiszen a politika fókuszában a szegénység enyhítése vagy a magatartások megváltoztatása állt. Továbbá, ahogy ezt szociálpszichológusok előre jelezték, a bizonyítékok azt mutatják, hogy a szegénységhez kötődő szégyen leküzdésére irányuló egyéni kísérletek gyakran nemkívánatos eredménnyel járnak a személyes hatékonyság terén. A szégyen a jellem valamilyen negatívuma miatt következik be, és, bár Konfucius ezzel nem értene egyet, a nyugati tudomány szerint a szégyen által okozott fájdalom részben a jellem állandóságából adódik, ami miatt nem hajlik a változásra. A szegénységhez kötődő szégyen esetén ez még súlyosabb, mivel a szegénységben élők túlnyomó többsége az általuk nem befolyásolható strukturális korlátok miatt képtelen többet tenni a szegénységből való kitorésért annál, mint amennyit már megtett. Sőt, a megszégyenítéssel való fenyegetés és a megszégyenítés alkalmazása közötti lényeges különbség elmosódik a szegénységhez kötődő szégyen esetében, amiből az adódik, hogy a szégyen kirekesztő következményei sokkal nyilvánvalóbbak, mint az integrálók. Például a gyerekek nem menekülnek meg a szégyentől, annak ellenére, hogy csak kevés befolyásuk van saját anyagi körülményeikre, miközben bizonyos szegénység viszsztatérő és tartós jellegéből az következik, hogy a felnőttek egyidejűleg szembesülnek a szégyennel való fenyegetéssel és a büntetésként kivetett megszégyenítéssel. A szegénységhez kötődő megszégyenítés gyakran egész csoportokra irányul – a „szegényekre”, „rájuk”, a segélyen „henyélőkre” és „élősködőkre” –, úgyhogy nem valószínű, hogy a személyes akciók ki tudják őket mozdítani a szégyen rájuk vetülő árnyékából, a szégyen pedig a stigmával összemosódva megosztó és diszkrimináló lesz, nem pedig építő.

A hibáztatásba és a megszégyenítésbe vetett hit erős – hasonlóan a megnevezés és megszégyenítés iránti elkötelezettséghez, ami annyira nyilvánvaló számos szociális segélyrendeletben (9. fejezet). A munkához való rendíthetetlen ragaszkodás, a munkaetika és a családok önellátásra való képességének kívánatossága – ezek mind abból a hitből fakadnak, hogy a szégyenérzet hatékony eszköz a magatartások megváltoztatására, de ez egy hamis hiedelem. Hasonló feltevés, hogy közvetlenül erősíti a munkaetikát a szociális biztonság és segélyezés törvényi szabályozásában kezdetektől jelen levő feltételekhez kötés. Anderson (2013) a munkán alapuló megkülönböztetés nyomait tárta fel Nagy-Britanniában 1349-ig vissza-

nyúlóan, amikor a „fekete halál” által súlyosbított munkaerőhiány közepette egy fizikai munkásokra vonatkozó rendelettel (Ordinance of Labourers) minden ép férfit és nőt börtönbüntetés terhe mellett munkára köteleztek, és büntetett nyilvánították a menedéknýújtást koldusok számára. Az emberek magatartásának megváltoztatása tehát nem egyetlen célja a szegénységben élők megszegényítésének. A társadalmak közös eszmények és ideális magatartási minták alapján határozzák meg magukat, és tesznek különbséget „jó” és „rossz” polgárok, „mi” és „ők” között (Anderson 2013). Ebben az esetben a megszegényítés a különbség ismételt megfogalmazásából fakad, aminek révén a „tiszteletre méltó” polgárok, a nem szegények és a szegények, az „ők” között a status quót tükröző, többé-kevésbé állandó határvonalat húznak. Ez a megszegényítés, miközben diszkrimináló, rokon a stigmával még abban is, hogy egy büntetési formát képez a gazdasági kudarcért minden, a magatartás megváltoztatására vagy a rehabilitációra irányuló szándék nélkül. Mi több, a magas és a növekvő jövedelemegyenlőtlenség összefüggései közepette a megszegényítés a munkaetika védelmező és öntömjenező beszédmódrendjét is előállítja. Ennek segítségével a tiszteletre méltók és kiváltságosak olyan teljesítmények elismerésére formálnak jogot, amelyek leginkább a születés vakszerencséjéből fakadnak. Ez a közbeszéd egyúttal érvet szolgáltat ahhoz, hogy az ellátások szintjét ne emeljék – a szegénységben élők nem érdemlik meg –, és ne növeljék az adókat, mert azt, amiből fizetnék, kemény munkával keresték meg.

A 10. fejezet elemzése azt mutatja be, hogy a megszegényítéssel a szegényekre kényszerített sérelem és a megpróbáltatások halmozódása ellenére ez a hiedelmi struktúra miért bizonyul nagy valószínűséggel ellenállóknak a változással szemben. A tanulmányozott országokban a szegénységellenes programok tartalmaznak megőrző elemeket, s ezeket a szegényekről általában vagy azok egy részéről negatív nézeteket valló közvélemény többnyire támogatja is. Killeen (2008) ezt a jelenséget „szegényizmusnak” (*„poverty-ism”*) nevezi. Nagy-Britanniában a nagyközönség szegénységet megszegényítő nyilvános beszédmódját visszhangzó, szavazatokért versengő politikusok között a dinamika egymást erősítő és halmozódó. Még Indiában is a látszólag szegénypárti média gondosan kerüli, hogy elidegenítse a növekvő középosztályt, miközben Kínában a szegénypárti közbeszéd a Kínai Kommunista Párt által hangszerelt retorika részeként széles körben elfogadott, amire viszont rácsafolnak a diszkrimináló politikai struktúrák és az azok alapjául szolgáló attitűdök. Hogy megvédjék magukat a megszegényítő beszédmódtól, a szegénységben élők másokat találnak meg, mint erkölcsileg maguknál alsóbbrendűeket, bűnbakként, amivel a szégyenmentesség fokozatainak érzékelésén alapuló hierarchiákat hoznak létre (8. fejezet; Chase–Walker 2013). Scheff (1997) azt állította, hogy a szégyen a társadalmat összetartó ragasztó. A szegénységhez kötődő szégyent jobban leírja a cement fogalma, ami az egyenlőtlenség szerkezeteit megerősíti, a szegénységet pedig bebetonozza. A megszegényítő tartalmú közbeszéd a tehetősek öngazoló nézeteinek cinkosává teszi a kormányokat, miközben a szegényeket megosztja.

A méltóság előmozdítása a politika világában

Egyes érdekcsoportok ellenállnak a változásnak, de ez nem jelenti azt, hogy a változás lehetetlen. A rabszolgaság, a fajüldözés és a nemi előítélet elleni küzdelmek például sikeresnek bizonyultak, bár ez hosszú időt igényelt, és a haladást meg kellett védeni a visszahúzó erőktől. Hogy ezek az összehasonlítások ne tűnjenek erőltetettnek, emlékeztetni kell arra, hogy a szegényekkel szemben megnyilvánuló előítéletek az időszámítás előtti második évezredre nyúlnak vissza (1. fejezet), valamint arra, hogy a szegénység leküzdésének természeténél fogva politika jellege van, és a status quo megváltoztatását célozza, hiszen a tehetősektől és politikailag befolyásosaktól csoportosít át, relatív értelemben, erőforrásokat. Globális perspektívában a Millenniumi Fejlesztési Célok, majd az ezt követők sikeres eléréséhez a gazdaságilag fejlettebb országoktól a szegényekhez szükséges erőforrásokat átírányítani.

Két erős érv támogatja a szegénységhez kötődő szégyent megalapozó előítélet lerombolását. Először is, a szegénységben élők megszégyenítése valószínűleg kontraproduktív, mivel csökkenti az egyéni hatékonyságot és a szegénységellenes programok hatásosságát. Másodsor, a szégyen stigmatizáló és diszkrimináló politika formáját öltő strukturális megnyilvánulásai az emberi jogok megsértését jelentik és törvénytelenek (Killeen 2008).

Már bebizonyosodott, hogy e két érv egymással kombinálva meggyőző tud lenni. 2012 januárjában a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal (ILO) elfogadta a 202-es Ajánlást, ami mind a 185 tagállamot arra szólítja fel, hogy országonként meghatározott minimumjövedelmet biztosítsanak idősebb állampolgáraiknak, valamint az aktív korú alacsony keresetűeknek és a gyerekeknek. Az Ajánlás a kormányok számára a megfelelő intézkedések kidolgozásához és alkalmazásához alapelveket is meghatároz. Az első tervezet semmilyen formában sem említette a szegénységhez kötődő szégyent, de a végszavazás előtt elfogadtak egy kiegészítést, amely felszólította a kormányokat, hogy „tiszteljék a szociális biztonsági rendszer ellátásaiban részesülő emberek jogait és méltóságát” (ILO 2012: 5). A kiegészítést a munkáltatók támogatásával azok a szakszervezeti képviselők nyújtották be, akik már ismerték az e kötetben összefoglalt kutatás előzetes eredményeit a politikák hatásosságát illetően. A szavazást segítette az ENSZ mélyszegénység és emberi jogok ügyében kinevezett „különmegbízottja” (*Special Rapporteur*), Magdalena Sepúlveda Carmona (2012b), aki azzal érvelt, hogy a kiegészítés a szociális védelem emberjogi megközelítésén alapul. Egy mondat beiktatása egy nemzetközi szerződésbe önmagában természetesen nem fog politikai változással járni, és a világ közvéleményében sem fog alapvető váltást eredményezni. Az ügyben akkor illetékes brit miniszter például úgy vélekedett – valószínűleg mélyebb elmélkedés nélkül –, hogy „előreláthatólag ennek az ajánlásnak nem lesz semmi hatása az Egyesült Királyságra” (Hoban 2013, Walker 2012). Mindemellett a 202-es Ajánlás olyan értékelési szempontokat fektetett le, amelyeket a politikai

aktivisták a politikák bírálata és a reformjavaslatok kidolgozása során hasznosítani tudnak.

A megszegyenítés kontraproduktív

A szegénység-szégyen viszony modellje, amit a 4.1 ábra mutatott be, és ami a 3. és 4. fejezetben összefoglalt kutatás alapján fogalmazódott meg, azt jelzi, hogy a szegénységben élőkre ráterhelt szégyen nemcsak hogy bántó, hanem kontraproduktív is. Gyengíti az önbizalmat, a társadalmi tőkét és hatóerőt, s mindezzel valószínűleg megnehezíti a szegénységből való kimenekülést. Hasonló okokból a stigmatizálástól a szegénységellenes programok is kevésbé lesznek eredményesek; az elégséges erőforrásokhoz szükséges politikai támogatásnak az intézményes stigma hatására bekövetkező hiánya mellett az egyéni megbélyegzés csökkenteni fogja a támogatások igénybevételét és a támogatottak együttműködését is (4. fejezet). Ez a modell egyértelműen konzisztens az előbbi elmélettel, és erősen alátámasztott az e könyvben idézett és a Chase–Bantebya–Kyomuhendo (2014) művében részletesen kifejtett bizonyítékokkal, amelyek közvetlenül a szegénységben élő emberek tapasztalatain alapulnak. Ugyanakkor azonban még korai végleges bizonyítást kínálni az oksági kapcsolatokat illetően.

Mindezzel együtt nő az érdeklődés a szegénység és a szégyen közötti kapcsolat iránt. Egy úttörő tanulmány Indiában, Etiópiában, Peruban és Vietnamban vizsgálta a szegénységhez kötődő szégyen hatásait gyerekek oktatási eredményeire (Dornan–Portela 2013). Tizenkét éves korban mérték a divatos ruhák és holmik hiánya miatt érzett feszélyezettséget és szégyent, ami – Etiópia kivételével – a háztartás jövedelmének csökkenésével jelentősen növekedett. A szégyennel a matematikai teljesítmény, a szókinccs és az írás-olvasás képessége is negatív összefüggést mutatott, még azután is, hogy a (szegénységet mérő) háztartási jövedelmekkel együtt más tényezőket is figyelembe vettek. Még többet mond az, hogy a matematikai és szókinccseredmények három évvel később, a gyerekek 15 éves korában is alacsonyak maradtak, különösen Indiában és Vietnamban, ahol a szégyennel való összefüggéseik statisztikailag a legerősebbek voltak.

Ez a tanulmány fontos annak jelzésében, hogy a szegénységhez kötődő szégyen a humán tőke megszerzését gátolva hozzájárul a szegénység generációk közötti átörökítéséhez. Igen lényeges, hogy a szerzők gondosan megkülönböztették a gyenge oktatási teljesítmény miatti szégyent és a szégyennek betudható gyenge eredményeket. Ugyanakkor fontos megbizonyosodni annak a feltételezett kapcsolatnak a létezéséről, mely szerint a felnőtt magatartás és hatékonyság szintén érzékeny a szegénységhez kötődő szégyenre. Miközben a kutatások azt jelzik, hogy a szegénységet tapasztalók körében a szégyenérzet gyakorisága magas, ez nem mindenkire terjed ki. A pszichológusok, akik tudományos érdeklődése elsődlegesen az érzékelt szégyenre és kevésbé a külső megszegyenítésre irányul, a szégyenre való hajlamot a személyiséggel (Cohen et al. 2011, Schoenleber–Berenbaum

2010), valamint a neveltetéssel (Well–Jones 2000) hozzák összefüggésbe, és azt állítják, hogy a hajlam a megsegényítés szituációiban különböző válaszokhoz vezet (Thompson et al. 2004, Crystal et al. 2001). Mivel e kutatások bizonyítékai döntően egyetemi hallgatók körében folytatott vizsgálatokon alapulnak, így közvetlenül nem alkalmazhatók a szegénységre. Mindazonáltal alapvetően fontos felderíteni, hogy a személyiségjegyek és más egyéni jellemzők milyen mértékben közvetítik a szegénységhez kötődő szegény negatív hatásait. Készülőben levő tervek alapján a szegénységhez kötődő szegényre vonatkozó kérdések kerülnének be személyiségi és genetikai információkat is tartalmazó panel vizsgálatokba.

A politikára irányuló további kutatások is folyamatban vannak. Gubrium és Lødemel (2013) a megsegényítés és a stigma szegénységellenes programok kereteit, struktúráit és kivitelezését alakító hatásáról szóló (a 9. és 10. fejezetben bemutatott) politikai elemzéseket áttekintve globális elvek kidolgozásába kezdtek, amelyek a megsegényítés mértékét minimalizálnák, miközben növelnék a méltóságot. Ezeknek az elveknek több dolgot el kell ismertetniük: azt, hogy a szegénység nem identitás, hanem viszonyok függvénye, és a segílyt kérő emberek nagy elvárásokat szeretnének táplálni magukkal, valamint a szolgáltatásokkal szemben; azt, hogy a felhasználóknak hangot kell kapniuk a politika tervezésében és alkalmazásában; valamint azt, hogy „az akár pozitív értelmű (mert jótékonsági funkciójú), akár negatív (mert az 'érdemteleneket' kiszűrő büntető funkciójú) bürokratikus mérlegeléstől függő, feltételekhez kötött ellátás természeténél fogva lealacsonyító. Az Oxfammal és az ATD Fourth World szegénység ellen küzdő szervezettel dolgozva készültek arra vonatkozó javaslatok, hogy a szegénységről közvetlen tapasztalatokkal bíró emberek részvételével értelmezzék újra a 202-es ILO Ajánlást, és ezt a gyakorlatban értékelési kritériumrendszerként és a szolgáltatást nyújtók felelősségvállalását a felhasználókkal szemben támasztott jellemző követelményekkel összhangban rögzítő alapidokumentumként használják. Az Egyesült Államokban, az Egyesült Királyságban, Indiában, Kínában, Norvégiában és Ugandában is folyik kutatás, hogy a felhasználók és a szegénységben élőknek szolgáltatást nyújtók szempontjait összekössék a szolgáltatásokra vonatkozó kutatások eredményeivel, valamint a segílyezést végző személyzettel, a felhasználókkal és a politikusokkal készített interjúk tapasztalataival (Lødemel 2013). A következő lépés az elvek átalakítása szegénymentes politikai modellekké, amiket normál működésben kellene kipróbálni, hogy megállapítható legyen: vajon igaz-e az a feltevés, mely szerint a méltóságot növelő politikák hatásosabbak a szegénység csökkentésében, mint a stigmatizálók?

A megsegényítés helytelen és valószínűleg törvénybe ütköző

A szegénységben élők méltóságát biztosító bánásmód növelheti a politika hatáskörét, és egyúttal igazságosság kérdése is. Ez, annak megértésével együtt, hogy „a mélyszegénység kiirtása nemcsak erkölcsi kötelesség, hanem törvényi kötelezettség is az emberi jogok jelenlegi nemzetközi törvényei alapján” (Sepúlveda Carmona

2012: 4), miként ezt az ENSZ Közgyűlés 2013-ban elfogadta (UN 2013), még a politikai hatásosság lehetősége nélkül is kizárja a jelenlegi gyakorlatot.

Lehet vitatkozni azon, hogy a „méltóság” megfelelő antonimája-e a szégyennek, de ellentétnek helyénvaló. Jogászok részben azért is fordultak a méltóság koncepciója felé, hogy az irányelvként értelmezett egyenlőség korlátait kezelni tudják. Védelmet nyújt ugyanis a lefelé történő egyenlősítéssel szemben, hiszen „a méltóságon alapuló egyenlőségnek emelnie, nem csökkentenie kell az egyének státuszát” (Fredman 2011: 21), miközben rugalmas és kiterjesztett értelmezést tesz lehetővé a diszkriminatív szabályozással szemben, és alkalmas arra, hogy igazságtalan bánásmód esetén a mindig igényelt összehasonlítási alapként szolgáljon. Egyúttal az is lényeges, hogy a méltóságvesztés nem többletkövetelmény a diszkrimináció bizonyítása során.

Az ENSZ Közgyűlésnek a mélyszegénységről 2013-ban elfogadott határozata (UN 2013: 3) a nemzetközi emberjogi jogforrások, köztük az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata, a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya valamint a Gazdasági Szociális és Kulturális Jogok Egyezségokmánya alapján úgy rendelkezik, hogy

„...a mélyszegénység és a társadalomból történő kirekesztés az emberi méltóság megsértését jelenti és ezért sürgős nemzeti és nemzetközi akció szükséges a megszüntetésükre.” (uo.)

Emlékezteti a kormányokat arra is, hogy az ENSZ Emberi Jogi Tanácsa 2012 szeptemberében több irányelvet fogadott el a mélyszegénységet és az emberi jogokat illetően, és arra „bátorította” a kormányokat és minden más politikai szereplőt is, hogy

„...kövessék ezeket az irányelveket a mélyszegénység által érintetteket illető politikáik és intézkedéseik kialakítása és végrehajtása során” (uo.: 5)

Az irányelvek erőteljesek és átfogóak; öt közülük az e könyvben tárgyalt kérdések lényegét érinti:

„A szegénységben élőket megillető méltóság tiszteletének át kell hatnia minden közpolitikát. Az állam képviselőinek és a magánszemélyeknek egyaránt tisztelniük kell mindenki méltóságát, el kell kerülniük a megbélyegzést és az előítéleteket, valamint fel kell ismerniük és támogatniuk kell azokat az erőfeszítéseket, amelyeket a szegénységben élők tesznek életük javítása érdekében. (...)”

A szegénység leküzdésére irányuló közpolitikáknak a szegénységben élők emberi jogait a többi emberrel azonos módon kell tisztelni, védeni és megvalósítani. Semmilyen területen, semmilyen politika nem súlyosbít

hatja a szegénységet és nem lehet aránytalanul negatív hatással a szegénységben élőkre. (...)

A szegénységben élőknek joguk van a szegénység körülményeihez kötődő negatív stigma elleni védelemhez. Az államoknak meg kell tiltaniuk, hogy a közhatalmat gyakorlók, akár nemzeti, akár helyi szinten stigmatizálják vagy diszkriminálják a szegénységben élőket, és minden megfelelő intézkedést meg kell tenniük a szociokulturális minták módosítására, hogy kiküszöböljék az előítéleteket és sztereotípiákat. Az államoknak olyan oktatási programokat kell működtetniük, különösen a köztisztviselők és a média képviselői számára, amelyek a szegénységben élőkkel szembeni megkülönböztetés leküzdését segítik (...)

A szegénységben élőket szabad és autonóm cselekvőknek kell tekinteni és így kell kezelni őket. Minden szegénységgel kapcsolatos politikának a szegénységben élők képessé tevésére kell irányulnia. Annak elismerésén kell alapulniuk, hogy az egyénnek jogában áll saját döntéseket hozni, és tisztelni kell a bennük rejlő lehetőségek kiaknázására való képességüket, méltóságtudatukat, valamint az életüket érintő döntésekben való részvételhez való jogukat (...)

A hatékony és értelmes részvétel megerősíti minden egyén és csoport jogát arra, hogy a közügyek intézésében részt vegyen. Ez egyúttal a társadalmi befogadás eszköze is, és a szegénység elleni harcra irányuló erőfeszítések lényeges eleme, nem utolsó sorban azért, hogy olyan fenntartható közpolitikákat biztosít, amelyek a társadalom legszegényebb rétegei által kifejezett szükségletek kielégítésére tervezettek.” (uo.: 6–8)

Szembeötlő, hogy ezek az elvek nem lelhetőek fel a hét tanulmányozott ország e kötetben áttekintett törvénykezésében. Az ENSZ-határozat csak az irányelvek figyelembevételét, nem pedig kötelező követését kívánja meg. Ez a kötet éppen ezért egy bizonyítékhalmazt is képez, ami dokumentálja az elfogadott elvek be nem vezetésének egyéni és társadalmi költségeit.

A körültekintő olvasó azt is észre fogja venni, hogy az ENSZ-határozat a „mélyszegénységre” vonatkozik, ami részben annak a Wresinski atyának a tartós öröksége, aki – mint ezt a 2. fejezetben érzékeltettük – nagy befolyással bírt az ENSZ-ben a szegénység ember jogi megközelítésének elfogadtatására. Ez a megközelítés egyúttal kényszerítő eszközt is képes nyújtani ahhoz, hogy az emberi jogi törvényeket a minden szegénységben élő méltóságát tiszteletben tartó bánásmód előmozdítására lehessen felhasználni. A szegénység dinamikájával foglalkozó elemzések nagy részének elkészülte előtt működő Wresinski a többdimenziós és megbénító szegénység döntő meghatározójaként annak tartósságát jelölte meg, ami tükröződik a mélyszegénységnek az ENSZ-ben máig használatos definíciójában:

„...a jövedelmi szegénység, az emberi fejlesztés szegénysége és a társadalmi kirekesztés kombinálódása (...) az alapvető biztonság tartós hiányával az emberek életét több oldalról is érintve súlyosan veszélyezteti jogaik gyakorlásának vagy visszaszerzésének esélyeit a belátható jövőben.” (Sepúlveda Carmona 2012: 4)

A szegénység dinamikája utólag bizonyította, hogy a szegény országokban is csak a szegénység egy kisebb része állandó (lásd 2. fejezet), viszont a rövidebb szegénységperiódusok is tartós negatív és többdimenziós következményekkel járnak (Arranz–Cantó 2012, Tomlinson–Walker 2009, 2010). Emellett az e kötetben bemutatott bizonyítékok arra is rávilágítanak, hogy a szegénységben, de nem feltétlenül mélyszegénységben élők éppen úgy ki vannak téve mindazoknak a korlátozásoknak és jogvesztéseknek, amiket Wresinski atya jelzett aggodalmai megfogalmazásakor. Továbbá, az ENSZ fent hivatkozott öt irányelve a szegénységben élők által mind a hét – kutatásba bevont – országban tapasztalt megszegényítésre, stigmára és megkülönböztetésre megfelelő választ jelent, ami nem tagadható meg sehol semmilyen elfogadható okkal a szegénységben élőkötől.

A „mély” jelző hozzátétele a szegénység kifejezéshez nem korlátozhatja az ENSZ-elvek alkalmazását. A magasabb vagy közepes jövedelmű országok sem állíthatják – amint ezt néhányan megtették a 202-es ILO Ajánlás esetében –, hogy a 2013. évi ENSZ-határozat rájuk nem vonatkozik. Az ENSZ-határozat (UN 2013: 2–5) elismeri, hogy „mélyszegénység a világ minden országában tartósan fennáll” (kiemelés a szerzőtől) és az e kötetben feltártak a szegénység mindennapi tapasztalatainak egyetemességéről tanúskodnak. Azt mutatják, hogy az anyagi feltételek lényeges különbségei ellenére a szegénység pszichoszociális megtapasztalása nagyon is hasonló, és döntően az a megszegényítés, valamint azok a megbélyegző és diszkrimináló gyakorlatok alakítják, amelyeknek a szegénységben élők gyakran ki vannak téve. Ezért egyetlen kormánynak vagy országnak sem lehet semmilyen ürügye arra, hogy figyelmen kívül hagyja az ENSZ mélyszegénységet és emberi jogokat illető irányelveit. A szegénységnek e kötetben dokumentált szégyene ebben az összefüggésben mindenki szégyene.

Fordította: Bigazzi Sára

Irodalom

- Alicke, M. – Sedikides, C. (2009): Self-enhancement and self-protection: What they are and what they do. *European Review of Social Psychology*, (20), 1, 1–48.
- AllAfrica (2012): *Uganda: Kampala is one big slum*, 31 October; <http://allafrica.com/stories/201210310503.html?viewall=1>.

- Anderson, B. (2013): *Us and Them?* The dangerous politics of immigration control. Oxford: Oxford University Press.
- Anok (2008): *Is Poverty a Personal Choice?* 20th November. <http://identitycheck-anok.blogspot.co.uk/2008/11/is-poverty-personal-choice.html>
- Arranz, J. – Cantó, O. (2012): Measuring the effect of spell recurrence on poverty dynamics – evidence from Spain. *The Journal of Economic Inequality*, (10), 2, 191–217.
- ATD Fourth World (2013a): *Towards Sustainable Development that Leave No One Behind*. The challenge of the post-2015 agenda. New York: International ATD Fourth World Movement.
- ATD Fourth World (2013b): *Knowledge from Experience: Building the post-2015 sustainable development agenda with people living in extreme poverty*. New York: International ATD Fourth World Movement.
- Bailey, N. – Besemer, K. – Bramley, G. – Livingston, M. (2013): *How Neighbourhood Context Shapes Poverty: some results from the Poverty and Social Exclusion UK Survey 2012*. In: 25th International European Network for Housing Research Conference, Tarragona, Spain, 19–22 Jun 2013,
- Bantebya-Kyomuhendo, G. – Mwiine, A. (2013): “Food that cannot be eaten”: The shame of Uganda’s anti-poverty policies’. In Gubrium, E. – Pellissery, S. – Lødemel, I. (eds.): *The Shame of It: Global perspectives on anti-poverty policies*. Bristol: Policy Press.
- Baumberg, B. – Bell, K. – Gaffney, D. (2012): *Benefits stigma in Britain*. London: Turn2Us.
- Blair, T. (1997): *The 21st Century Welfare State*. Speech to the Social Policy and Economic Performance Conference, Amsterdam, 24 January.
- Bos, A. van den – Stapel, D. (2009): Why People Stereotype Affects How They Stereotype: The Differential Influence of Comprehension Goals and Self-Enhancement Goals on Stereotyping. *Personality and Social Psychology Bulletin*, (35), 1, 101–113.
- Chase, E. – Bantebya-Kyomuhendo, G. (eds.) (2014): *The Shame of Poverty: Global experiences*. Oxford: Oxford University Press.
- Chase, E. – Walker, R. (2013): The co-construction of shame in the context of poverty: beyond a threat to the social bond’. *Sociology*, (47), 4, 739–754.
- Chase, E. – Walker, R. (2014a): Portrayals of poverty and shame in literature and film in the UK. In Chase, E. – Bantebya-Kyomuhendo, G. (eds.): *The Shame of Poverty: Global experiences*. Oxford: Oxford University Press.
- Chase, E. – Walker, R. (2014b): The co-construction of shame in the context of poverty in the UK. In Chase, E. – Bantebya-Kyomuhendo, G. (eds.): *The Shame of Poverty: Global experiences*. Oxford: Oxford University Press.
- Chase, E. – Walker, R. (2014c): “Happy on benefits”? Public perceptions of people living in poverty in the UK. In Chase, E. – Bantebya-Kyomuhendo, G. (eds.): *The Shame of Poverty: Global experiences*. Oxford: Oxford University Press.

- Choudhry, S. (2013): Pakistan: A journey of poverty-induced shame. In Gubrium, E. – Pellissery, S. – Lødemel, I. (eds.): *The Shame of It: Global perspectives on anti-poverty policies*. Bristol: Policy Press.
- Cohen T. – Wolf, S. – Panter, A. – Insko, C. (2011): Introducing the GASP scale: a new measure of guilt and shame proneness. *Journal of Personality and Social Psychology*, (100), 5, 947–966.
- Corden, A. (1995): *Changing Perspectives on Benefit Take-Up*. London: HMSO.
- Crystal, D. – Parrott, W. – Okazaki, Y. – Watanabe, H. (2001): Examining relations between shame and personality among university students in the United States and Japan: A developmental perspective. *International Journal of Behavioral Development*, (25), 2, 113–123.
- Diamond, P. – Lodge, G. (2013): *European Welfare States after the Crisis*. Changing public attitudes. London: Policy Network.
- Dornan, P. – Portela, M. (2013): *Childhood Experience of Shame and Human Capital*. Oxford: Young Lives Study, Mimeo.
- Dovidio, J. – Major, B. – Crocker, J. (2000): Stigma: introduction and overview. In Heatherton, T. – Kleck, R. – Hebl, M. et al (eds.): *The Social Psychology of Stigma*. New York: Guilford Press, 1–30.
- Field, F. (1997): *Reforming Welfare*. London: Social Market Foundation.
- Finn, D. – Mason, D. – Rahim, N. – Casebourne, J. (2008): *Problems in the Delivery of Benefits, Tax Credits and Employment Services*. York: Joseph Rowntree Foundation. <http://www.jrf.org.uk/publications/problems-delivery-benefits-tax-credits-and-employment-services>
- Fiske, S. (1998): Stereotyping, Prejudice and Discrimination. In D. Gilbert – Fiske, S. (eds.): *The Handbook of Social Psychology*. Second edition. Boston, MA: McGraw Hill, 357–411.
- Fredman, S. (2011): *Discrimination Law*. Oxford: Oxford University Press.
- Frenkel-Brunswick, E. (1950): The Interview as an Approach to the Prejudiced Personality. In Adorno, T. – Frenkel-Brunswick, E. – Levinson, D. – Sanford, N. (eds.): *Authoritarian Personality*. New York: Harper and Row, 291–336.
- Gilens, M. (1999): *Why Americans Hate Welfare: race, media, and the politics of antipoverty policy*. Chicago: University of Chicago Press.
- Goffman, E. (1963): *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. Englewood Cliffs: Prentice Hall, [London: Penguin, 1968].
- Gubrium, E. – Lødemel, I. (2013): “Not Good Enough”: Social assistance and shaming in a strong welfare state. In Gubrium, E. – Pellissery, S. – Lødemel, I. (eds.): *The Shame of It: Global perspectives on anti-poverty policies*. Bristol: Policy Press.
- Gubrium, E. – Lødemel, I. (2014c): “No One should be Poor”: Social shaming in Norway. In Chase, E. – Bantebya-Kyomuhendo, G. (eds.): *The Shame of Poverty: Global experiences*. Oxford: Oxford University Press.

- Hagen, K. – Lødemel, I. (2010): Fattigdomstiåret 2000–2010: Parentes eller ny kurs for velferdsstaten? In Frønes, I. – Kjølørød, L. (eds.): *Det Norske Samfunn*. Oslo: Gyldendal Akademisk, 284–307.
- Hernanz, V. – Malherbet, F. – Pellizzari M. (2004): *Take-up of Welfare Benefits in OECD Countries*. A review of the evidence. Social, Employment and Migration Working Papers 17. Paris: OECD.
- Higgins, J. (1978): Regulating the poor revisited. *Journal of Social Policy*, (7), 2, 189–198.
- Himmelfarb, G. (1984): The idea of poverty: England in the early Industrial Age. *History Today*, (34), 2, 23–30.
- Ho, D. – Fu, W. – Ng, S. (2004): Guilt, Shame and Embarrassment: Revelations of Face and Self. *Culture and Psychology*, (10), 1, 64–84.
- Hoban, M. (2013): *Work and Pensions: International Labour Conference*. Hansard, 7th February: Column 32WS.
- Hoggett, P. – Wilkinson, H. – Beedell, P. (2013): Fairness and the Politics of Resentment. *Journal of Social Policy / FirstView Article*, 1–19. <http://dx.doi.org/10.1017/S0047279413000056>.
- Holley, L. – Stromwall, L. – Bashor, K. (2012): Reconceptualizing stigma: Toward a critical anti-oppression paradigm. *Stigma Research and Action*, (2), 2, 51–61.
- ILO (2012): *Recommendation Concerning National Floors of Social Protection*. Conference at its one hundred and first session, 14. June 2012. Geneva: ILO, 202.
- ILO (2103): *China*. Geneva: ILO Social Security Department. http://www.ilo.org/dyn/ilossi/ssimain.home?p_lang=en&p_geoaid=156.
- Jo, Y.-N. – Walker, R. (2013): Self-sufficiency, Social Assistance and the Shaming of Poverty in South Korea. In Gubrium, E. – Pellissery, S. – Lødemel, I. (eds.): *The Shame of It: Global perspectives on anti-poverty policies*. Bristol: Policy Press.
- Killeen, D. (2008): *Is Poverty in the UK a Denial of People's Human Rights?* York: Joseph Rowntree Foundation. <https://www.jrf.org.uk/report/poverty-uk-denial-peoples-human-rights>
- Larsen, C. (2008): The institutional logic of welfare attitudes. How welfare regimes influence public support. *Comparative Political Studies*, (41), 2, 145–168.
- Larsen, C. – Dejgaard, T. (2012): *The Institutional Logic of Images of the Poor and Welfare Recipients*. A comparative study of British, Swedish and Danish Newspapers. Aalborg: Centre for Comparative Welfare Studies (CCWS), Working paper 2012–78.
- Lewis, O. (1968): *A Study of Slum Culture*. New York: Random House.
- Lind, J. (2007): Fractionalization and the size of government. *Journal of Public Economics*, (91), 1, 51–76.

- Link, B. – Phelan, J. C. (2001): Conceptualizing Stigma. *Annual Review of Sociology*, 27, 363–385.
- Lipsky, M. (1980): *Street-level Bureaucracy*. Dilemmas of the individual in public services. New York: Russell Sage Foundation.
- Lister, R. (2004): *Poverty*. Cambridge: Polity Press.
- Lødemel, I. (2013): *Poverty and Shame*. Perspectives and practices concerning anti-poverty measures. Oslo: Velferd, arbeidsliv og migrasjon (VAM).
- Los Rios, de C. – Los Rios, de J. (2010): *A Sensitivity Assessment of Multidimensional Poverty to Various sets of Missing Dimensions' Indicators*. The Chilean case. Oxford: OPHI Research in Progress.
- Loseke, D. – Kusenbach, M. (2007): The Social Construction of Emotions. In Holstein, J. – Gubrium, J. (eds.): *Handbook of Constructionist Research*. New York: Guilford Press, 511–529.
- Manchester, C. – Mumford, K. (2012): *How Costly is Welfare Stigma? Separating psychological costs from time costs in food assistance programs*. www.krannert.purdue.edu/faculty/kjmumfor/papers/stigma.pdf
- Mathews, L. (2010): Coping with shame of poverty, analysis of farmers in distress. *Psychology and Developing Societies*, (22), 2, 385–407.
- Mattinson, D. (2010): *Talking to a Brick Wall*. How New Labour stopped listening to the voter and why we need a new politics. London: Biteback.
- McGinn, T. (1998): *Prostitution, Sexuality, and the Law in Ancient Rome*. Oxford: Oxford University Press.
- Mead, L. (1989): *Beyond Entitlement*. The social obligations of citizenship. New York: The Free Press.
- MLHUD (2013): *Uganda National Urban Policy*. Kampala: CME Consult Group Ltd for Ministry of Lands, Housing and Urban Development.
- Moffitt, R. (1983): An Economic Model of Welfare Stigma. *The American Economic Review*, (73), 5, 1023–1035.
- Murray, C. (1984): *Losing Ground*. American social policy 1950–1980. New York: Basic Books.
- Narayan, D. – Patel, R. – Schafft, K. – Rademacehr A. – Koch-Schulte, S. (2000a): *Voices of the Poor: Can anyone hear us?* New York: Oxford University Press.
- Narayan, D. – Chambers, R. – Shah, M. – Petesch, P. (2000b): *Voices of the Poor: Crying out for change*. New York: Oxford University Press.
- Neubeck, K. – Casenave, N. (2001): *Welfare Racism*. Playing the race card against America's poor. New York: Routledge.
- Page, R. (1984): *Stigma*. Concepts in Social Policy 2. London: Routledge.
- Park, J. – Chase, E. – Walker, R. (2013): *Soaps, Poverty and Attitudes in Kenya*. Oxford: Oxford Institute of Social Policy, Mimeo.
- Pellissery, S. (2009): *The Politics of Social Protection in Rural India*. Saarbrücken: VDM Verlag.

- Pellissery, S. – Lødemel, I. – Gubrium, E. (2013): Shame and Shaming in Policy Processes. In Gubrium, E. – Pellissery, S. – Lødemel, I. (eds.): *The Shame of It*. Global perspectives on anti-poverty policies Bristol: Policy Press.
- Richardson, A. – Naidoo, J. (1978): *The Take-up of Supplementary Benefits*. London: Unpublished paper prepared for the Department of Health and Social Security.
- Robles, G. (2013): *Targeting Efficiency and Take-up of Oportunidades, a Conditional Cash Transfer, in urban Mexico in 2008*. Oxford: DPhil Thesis, University of Oxford.
- Roth, N. (2003): *Medieval Jewish Civilization*. An encyclopedia. New York: Routledge.
- Scheff, T. (1997): *Emotions, the Social Bond and Human Reality*. New York: Cambridge University Press.
- Scheff, T. – Retzinger, S. (2000): Shame as the master emotion of everyday life. *Journal of Mundane Behavior*, (1), 3, no page numbers.
- Schoenleber, M. – Berenbaum, H. (2010): Shame aversion and shame-proneness in Cluster C personality disorders. *Journal of Abnormal Psychology*, (119), 1, 197–205.
- Sen, A. (1983): Poor, relatively speaking. *Oxford Economic Papers* 35, 153–169.
- Sen, A. (1999) *Commodities and Capabilities*, Delhi: Oxford University Press.
- Sepúlveda Carmona, M. (2011): *Report of the Special Rapporteur on Extreme Poverty and Human Rights*. New York: United Nations General Assembly, Sixty-sixth session, Item 69 (b) of the provisional agenda. Promotion and Protection of Human Rights: human rights questions, including alternative approaches for improving the effective enjoyment of human rights and fundamental freedoms.
- Sepúlveda Carmona, M. (2012a): *Final draft of the Guiding Principles on Extreme Poverty and Human Rights*. Submitted by the Special Rapporteur on extreme poverty and human rights. New York: United Nations General Assembly, Human Rights Council, Twenty-first session, Agenda item 3.
- Sepúlveda Carmona, M. (2012b): *Promotion of and Respect for Rights and Dignity*. A briefing note. Geneva: Letter and enclosure sent to the Permanent missions to the United Nations Office in Geneva, 12th April.
- Simmel, G. (1908): The poor. *Social Problems*, (13), 2, 118–139.
- Simmel, G. (1950): *The Sociology of Georg Simmel*. New York: Free Press.
- Simonsen, E. – Ericsson, K. (2005): *Children of World War II*. The Hidden Enemy Legacy. Oxford: Berg Publishers.
- Spicker, P. (1984): *Stigma and Social Welfare*. London: Croom Helm.
- Stuber, J. – Schlesinger, M. (2006): Sources of stigma for means-tested government programs. *Social Science and Medicine*, (63), 4, 933–945.
- Stuenkel, D. – Wong, V. (2012): Stigma. In Lubkin, I. – Larsen, P. (eds.): *Chronic Illness*. 8th ed. Burlington, MA: Jones and Bartlett Publishers, 47–74.

- Surender, R. (2013): The Role of Historical Contexts in Shaping Social Policy in the Global South. In Surender, R. – Walker, R. (eds.): *Social Policy in a Developing World*. Cheltenham: Edward Elgar, 14–36.
- Svallfors, S. (ed.) (2012): *Contested Welfare States*. Welfare attitudes in Europe and beyond. Stanford: Stanford University Press.
- Tangney, J. – Dearing, R. (2003): *Shame and Guilt*. New York: Guilford Press.
- Taylor-Gooby, P. (2013): Why do people stigmatise the poor at a time of rapidly increasing inequality, and what can be done about it? *Political Quarterly*, (84), 1, 31–42.
- Thompson, T. – Altmann, R. – Davidson, J. (2004): Shame-proneness and achievement behaviour. *Personality and Individual Differences*, (36), 3, 613–627.
- Tomlinson, M. – Walker, R. (2009): *Coping with Complexity*. Child and adult poverty. London: CPAG.
- Tomlinson, M. – Walker, R. (2010): *Recurrent Poverty. The impact of family and labour market changes*. York: Joseph Rowntree Foundation.
- UN (2013): *Resolution adopted by the General Assembly, 67/164*. Human rights and extreme poverty. New York: United Nations General Assembly [on the report of the Third Committee (A/67/457/Add.2 and Corr.1)].
- van Oorschot, W. (1991): Non Take-Up of Social Security Benefits in Europe. *Journal of European Social Policy*, (1), 1, 15–30.
- van Oorschot, W. (1998): Failing Selectivity. On the extent and causes of non-take-up of social security benefits. In Andress, H. (ed.): *Empirical Poverty Research in a Comparative Perspective*, Aldershot: Ashgate, 101–132.
- van Oorschot, W. (2000): Who should get what, and why? On deservingness criteria and the conditionality of solidarity among the public. *Policy and Politics*, (28), 1, 33–48.
- van Oorschot, W. (2006): Making the difference in social Europe: deservingness perceptions among citizens of European welfare states. *Journal of European Social Policy*, (16), 1, 23–42.
- Walker, R. (1978): *Canvassing Rent Allowances in Bristol and Westminster*. London: Housing Development Directorate, Department of the Environment.
- Walker, R. (2005): *Social Security and Welfare: Concepts and comparisons*. Milton Keynes: Open University Press–McGraw-Hill.
- Walker, R. (2008): European and American Welfare Values. Case-studies in cash benefits reform. In van Oorschot, W. – van Opielka, M. – Pfau-Effinger, B. (eds.): *Culture and Welfare State Values of Social Policy from a Comparative Perspective*. London: Edward Elgar, 117–140.
- Walker, R. (2012): *Cultural Conceptions of Poverty and Shame*. Their portrayal in diverse societies. Oxford: University of Oxford, Poverty and Shame Synthesis Report 1. http://povertyshamedignity.spi.ox.ac.uk/fileadmin/documents/PDF/WP1_Cultural_conceptions_synthesis.pdf

- Walker, R. – Chase, E. (2013): Separating the Sheep from the Goats: Tackling poverty in Britain for over four centuries. In Gubrium, E. – Pellissery, S. – Lødemel, I. (eds.): *The Shame of It: Global perspectives on anti-poverty policies*. Bristol: Policy Press.
- Walker, R. – Kellard, K. (2001): *Staying in Work*. Policy Overview. Sheffield: Department for Education and Employment.
- Waxman, C. (1977): *The Stigma of Poverty: A critique of poverty theories and policies*. New York: Pergamon Press.
- Wells, M. – Jones, R. (2000): Childhood parentification and shame-proneness: a preliminary study. *The American Journal of Family Therapy*, (28), 1, 19–27.
- Wiki (2013): *Broken Britain*. https://en.wikipedia.org/wiki/Broken_Britain
- Wiseman, M. (2003): Welfare in the United States. In Walker, R. – Wiseman, M. (eds.): *The Welfare We Want? The British challenge for American reform*. Bristol: Policy Press, 25–64.
- Wright, S. (2003): The Street Level Implementation of Unemployment Policy. In Jane Millar (ed.): *Understanding Social Security*. Issues for policy and practice. Bristol: Policy Press, 235–254.
- Yahoo (2013): *Do People Choose to be Poor?* <https://au.answers.yahoo.com/question/index?qid=20150903033550AAbeMhU>
- Yan, M. (2014): Views of the Non-Poor on those in Poverty in Urban China. In Chase, E. – Bantebya-Kyomuhendo, G. (eds.): *The Shame of Poverty: Global experiences*. Oxford: Oxford University Press.
- Zhou, S. (2012): *Selectivity, Welfare Stigma, and the Take-up of Social Welfare – How do Chinese people manage welfare stigma?* Cambridge: Harvard-Yenching Institute Working Paper Series.

THYMIAN BUSSEMER – CHRISTIAN
KRELL – HENNING MEYER

SZOCIÁLDEMOKRATA ÉRTÉKEK A DIGITÁLIS TÁRSADALOMBAN*

A negyedik ipari forradalom kihívásai

A társadalom nyaktörő ütemben változik, és csak most kezdjük érzékelni a digitális forradalom és a gyors technológiai változás nyomán újonnan kialakuló életforma körvonalait. A jövő digitális társadalma még mindig nem találta meg a megfelelő formáját és funkcióját. Drámai módon felgyorsult az áruk és az információk áramlása és fogyasztása; az érték létrehozása a korábbiaktól eltérően kevésbé alapul anyagi jellegű dolgokon és folyamatokon; és a meghatározott földrajzi helyekhez kötött intézmények, például az állam, vesztenek viszonylagos fontosságukból. Ezzel egy időben új minták és gyakorlatok, új kapcsolatok és kötődések alakulnak ki, különösen a munka világában.

1. A társadalom digitális átalakítása

A hatékony információs és kommunikációs technológiák és hálózati rendszerek új lehetőségeket teremtenek a termelékenység és hatékonyság növelésére, valamint innovatív termékek és szolgáltatások kifejlesztésére és felhasználására. Új lehetőségeket kínálnak az élet minőségének javítására, és hosszú távon folyamatosan fenntarthatóvá teszik a termelési folyamatokat és a fogyasztást azzal, hogy új energiatakarékosági módszerek bevezetéséhez járulnak hozzá és elkerülhetővé teszik a pazarló fogyasztást. A digitális alkalmazások abban is segítenek bennünket, hogy kezelni tudjuk a növekvő forgalmat és a demográfiai átmenet következményeit. Ezen felül hozzájárulnak ahhoz, hogy a költségek csökkentésével párhuzamosan növeljük az áruk és szolgáltatások minőségét. De ezek az új technológiák kihívásokat is jelentenek, például az olyan kérdésekben, mint a növekvő gazdagság elosztása, a munkahelyek helyettesítése, az adatvédelem, a demokratikus részvételhez való jog érvényesítése, az autonómiánk megőrzése és

* Thymian Bussemer, Christian Krell and Henning Meyer: Social Democratic Values in the Digital Society. Challenges of the Fourth Industrial Revolution. *Social Europe Occasional Paper*, No. 10, January 2016. Published in cooperation with the Friedrich Ebert Stiftung London Office. Elérhető: <https://www.socialeurope.eu/wp-content/uploads/2016/01/OccPap10.pdf> (utolsó letöltés: 2016. 06. 08.).

az azzal szembeni védelem, hogy a digitális technológiák maguk alá gyűrjék az alkalmazóikat.

Az eddigi tapasztalataink alapján elmondható, hogy a mindennapi életünket egyre inkább meghatározó digitális eszközeink kiszélesítik a lehetőségeinket, de egyúttal új korlátokat és kényszereket jelentenek. Megváltoztatják az intézményeinket és a társadalmi gyakorlatainkat, ugyanakkor olyan új tevékenységi dimenziókat tárnak fel, amelyeket eddig még fel sem mértünk, a jogrendszerünkbe való beépítésükről nem is szólva. Más szóval, a digitális társadalom új jelenségei egyszerre tágítják és korlátozzák az emberek lehetőségeit. Egyrészt korábban nem is álmodott lehetőségeket biztosítanak az önmegvalósításra, másrészt korábban hasonlóan előre nem látható, a pozitív kimenetektől független negatív következményei is vannak. Ezért megteremtődik annak az igénye, hogy megóvjuk az embereket a digitalizálás és a társadalmi stigmatizálás uralmától, és megvédjük az intellektuális képességeiket az internetes vállalatok nyereségvágyától.

A számunkra hosszú ideje ismerős, rögzített földrajzi helyek terét fokozatosan az áramlás tere helyettesíti. Ebben napi 24 órán keresztül különböző formájú adatok pulzálnak, az információtól és a munka termékeitől a magán- és társadalmi ügyletekig. Egykor a legfontosabb tevékenységeink és tranzakcióink meghatározott terekben zajlottak; most ezek a digitális térben folynak, ami új hatalmi szerkezetekhez vezetett. Ma azoknál koncentráliódik a hatalom – mint a Google vagy a Nemzetbiztonsági Ügynökség – akik a legtöbb adatot, a legjobb algoritmusokat és a legfejlettebb számítógépeket birtokolják.

A digitalizálás társadalmunkra és demokráciánkra gyakorolt következményei csak fokozatosan válnak láthatóvá. A politika, a gazdaság, a kultúra és a tudomány sok területe kétségtelenül felkavarodott, és robbanásszerű innovációk folyamatosan sokféle módon átalakítják őket. De jelenleg a digitalizálás mint az élet minden aspektusára kiterjedő általános jelenség következményeit a legjobb esetben is csak nagy vonalakban érzékeljük. Az újabb kutatások kimutatták, hogy a személyes identitások milyen különböző módokon jelennek meg a virtuális térben, sőt még azt is, hogy miként változnak az agyfunkciók. A körülöttünk zajló korszakalkotó változások hatókörének mindkét mutatója jelzi a kérdés jelentőségét. Éppen ezért nagy szükségünk van olyan hosszú időtávot átfogó eszmékre és elméletekre, amelyek segítenek bennünket az átalakulás megszelídítésében és irányításában.

Gazdasági szempontból azzal számolhatunk, hogy az ipari termelés további digitalizálása és új digitális szolgáltatások kialakulása „automatizálási hozadékot” eredményez. A társadalmi gazdagság növekedése várható. Ugyanakkor csökkenni fog azoknak az embereknek a száma, akik közvetlen használóivá lesznek ennek a termelékenység-növekedésnek. Egyrészt az automatizált gyárakban kevesebb alkalmazottra lesz szükség, másrészt Németországban a digitalizált gazdaságból származó haszon oroszlárnérsze az export- és digitális szektorban működő kevés vállalaté lesz. Ezek azonban csak viszonylag kevés elit munkavállalónak nyújtanak munkalehetőséget. E tekintetben fennáll az a veszély, hogy a bérből élők jövedelemszerkezetében nőnek majd a különbségek: a globális piacon ver-

senyképes és az országon belüli általános bértrendektől elszakadó mintát mutató ágazatokban folyamatosan nőnek, máshol pedig stagnálnak a bérek. A férfiak és a nők közötti bérkülönbségek egyik oka már ma is az, hogy a magas bérszínvonalú ágazatokban túlnyomórészt férfiak dolgoznak.

Tehát a digitalizálás új elosztási kérdéseket is felvet. Mire használjuk az automatizálási hozadékot? Hogyan tudjuk megakadályozni a jövedelemkülönbségek további mélyülését? Hogyan osszuk el a növekvő gazdagság gyümölcseit annak érdekében, hogy élhetőbbé tegyük a társadalmunkat – például a szociális szférában dolgozó szakmák erősítésével? Világosan kell látnunk, hogy a digitalizálás nemcsak technikai, de társadalmi innovációhoz is vezet, és hogy a kommunikációs forradalomnak pozitív hatásai is vannak a közéletünkre és arra, ahogy mi, a társadalom tagjai kommunikálunk egymással mindezekről a szóban forgó kérdésekről. Ennek a tanulmánynak az a célja, hogy ösztönözze a gondolkodást ezekről a kérdésekről. A helyzet mérlegelésében a szociáldemokrácia három alapértéke jelenti számunkra a kiindulópontot: a szabadság, az igazságosság és a szolidaritás. Továbbá különös figyelmet fordítunk arra, hogy a digitális társadalom milyen változásokat eredményez a munka jellegében. A kiemelt figyelmet két dologgal indokoljuk. Először is, a munka a szociáldemokrácia központi témája. Másodsor pedig a változások dinamikája jelenleg az élet összes többi szférájánál erőteljesebben érinti a munkát.

2. A szociáldemokrácia alapértékeit érő kihívások

A digitális forradalom a szociáldemokrata értékek lényegét érintő kérdéseket vet fel. Ez a tanulmány azt vizsgálja, hogy ellenőrizhető és irányítható-e a digitális átalakulás. Elemzi azokat a tartós változásokat is, amelyek a virtuális hálózatok működése nyomán jönnek létre az értékek létrehozása, a tudás termelése, a munka és a társadalmi kohézió terén.

A szabadság, igazságosság és szolidaritás szociáldemokrata alapértékei a születésétől fogva áthatották az európai munkásmozgalmat. Ezek az értékek a felvilágosodásban és a francia forradalomban gyökereznek. A munkásmozgalom tevékenységét ezek az értékek orientálják, mivel az alapvető mondanójuk a változások ellenére mindig sikeresen alkalmazható. Ezeket az alapértékeket az ipari korszaktól a modern tudásgazdaságig, a birodalmi Németországtól a mai egyesült és demokratikus Németországig a lényegük megőrzése érdekében a változó körülményekhez igazodva többször újraértelmezték.

A digitalizálás két okból is szükségessé teszi az ilyen megújítást. Először, a folyamatban levő átalakulás megváltoztatja a gazdasági tevékenység létező mintáit, a tanulást és magát az életet is. Másodsor – és ez összehasonlíthatatlanul fontosabb tényezőnek tűnik – egy teljesen új szférával bővíti a számunkra ismerős tevékenységi tereket, a virtuális térrel, amelyben szakmai és személyes okokból egyre több időt töltenek az emberek. E tér összekapcsolódik a valóságos világgal,

de teljesen új jellemzői vannak. A társadalmi és jogi normákat tekintve még az érvényességi területének és a társadalomba való integrálási formájának a meghatározásához is alig kezdtünk hozzá, az irányításáról és szabályozásáról nem is beszélve.

Ez a nagyon dinamikusan kialakuló új tér szükségképpen kérdéseket vet fel a szociáldemokrácia alapértékeivel kapcsolatban. A szociáldemokrata értékeknek alapul kell szolgálniuk a digitális társadalom alapproblémáira adott válaszok keresésében. Ezekkel az alapproblémákkal összefüggésben újra kell gondolnunk a szociáldemokrácia és a szakszervezetek számára megfelelő szervezeti formákat is, de erre ez a tanulmány nem vállalkozik. Röviden, a szociáldemokrácia egy kettős kihívással szembesül: az alapértékekre támaszkodva ki kell alakítania a digitális szférának megfelelő politikai kereteket, és egyúttal modernizálnia kell a saját szervezeti formáit. Ebben az egymással összefüggő kettős problémában rejlik annak kulcsa, hogy kihasználhassuk a digitális társadalomban kétségkívül meglevő hatalmas lehetőségeket a közjó erősítésére, és ezzel egyidejűleg kezelni tudjuk a tagadhatatlan kockázatokat. A továbbiakban a szabadság, igazságosság és szolidaritás három középponti értékére összpontosítjuk a figyelmünket.

3. Szabadság

Ha megnézzük a szociáldemokrácia kialakulását és történelmét, láthatjuk, hogy az mindig is szabadságmozgalom volt. A szociáldemokraták célja az azzal kapcsolatos lehetőség megteremtése volt, hogy az emberek saját akaratuknak megfelelő életet éljenek. E program végrehajtása során a szociáldemokrácia kialakította az átfogó szabadságértelmezését. A szabadság nem csupán a mások önkényes akaratára, vagy az elnyomás alóli felszabadulást jelenti a negatív szabadságok értelmében („szabadság valamitől”), amelyek védelmet nyújtanak az állam vagy a társadalom beavatkozásával és túlkapásaival szemben. Jelenti a nélkülözéstől és a félelemtől való szabadságot is, így hozzá tartozik az is, hogy az egyén elegendő anyagi eszközzel rendelkezik az autonóm életvitel folytatásához, tehát „képesse tevő” szabadságjogai vannak („szabadság valamire”). Minden egyes személynek joga van ehhez az „ambiciózus” szabadságváltozathoz, de csak a társadalom biztosíthatja, hogy a személyek teljes egészében élvezhessék a szabadságukat.

A szabad, autonóm életvitel lehetőségét vizsgálva azt láthatjuk, hogy a digitalizálásnak ellentmondásos következményei vannak. Az internet elősegítheti a szabadság érvényesülését, például a társadalmi kisebbségek önszerveződésének segítségével, a részvétel új formáinak ösztönzésével és az emberek arra való képessé tevésével, hogy szuverénebb módon viszonyuljanak a közvetlen életkörüzetükhöz. Az internet hatalmas lehetőségeket kínál a szabadság kiterjesztésére. Ugyanakkor a digitalizálás eredményeként megjelenik a szabadság egészen Platónig visszavezethető paradoxona: a szabályozás nélküli szabadság lehetősége az erős kevesek nagyobb szabadságához és a gyengék kisebb szabadságához vezet.

A digitalizáció bizonyos értelemben új tereket kínál a közös érdekek szövetségének létrejöttéhez és az érdekek megjelenítéséhez. E tekintetben most nagyobb mozgástér van a szólásszabadság érvényesülésére. Például a társadalom marginalizált vagy stigmatizált csoportjai megszerveződhetnek, és térbeli határon átívelő kapcsolatokat és társadalmi hálózatokat működtethetnek. Ily módon a társadalmi hálózataik kárpótlást nyújthatnak a marginalizáció mindennapos tapasztalataival szemben. A szabadságuk kiteljesedett. Az adatok exponenciális növekedése azonban ezzel párhuzamosan ahhoz is vezethet, hogy a digitalizálás veszélyezteti a szabadságot. Mindenki hagy maga után digitális nyomokat. Az adatokat erre szakosodott vállalkozások összegyűjtik és bonyolult algoritmusok segítségével felhasználják.

Mindennek egészen megtévesztő következményei lehetnek a fogyasztó számára. Az elképzeléseinkhez illő, ránk szabott árakat és szolgáltatásokat kínálnak nekünk, de ezért az előnyért az adatainkkal fizetünk. E trend egyik következménye, hogy az emberi magatartás nagy matematikai pontossággal előre jelezhető. Valójában még az emberek közötti viszonyok és így a társadalmi kapcsolatok összessége is prognosztizálható mennyiséggé válik. Az ilyen adatok iránti érdeklődésnek két forrása van. A magánvállalatok a profitjukat akarják maximalizálni a felhasználásukkal, az állam pedig a titkosszolgálatok közbeiktatásával az ellenőrzést kívánja erősíteni. Bármennyire különbözik is ez a két szereplő, az érdekeik konvergálnak. Mindkettő azt szeretné, ha teljesen átlátható lenne az emberi cselekvés, hogy előre jósolható legyen. A magánéletet, abban az értelemben, hogy az egyén eltűnik nyilvános ellenőrzés elől, szerintük meg kellene szüntetni.

De mi történik egy nyílt társadalommal, ha teljesen átláthatóvá, mintegy meztelenné válik? A válasz egyértelmű: a teljesen átlátható társadalom szabadság nélküli társadalommá lesz. Ha nemcsak minden egyes egérkattintást, de minden mozgást is nyomon lehet követni, az emberben felmerül a kérdés: nem fogják ezt ellenem felhasználni, és ha igen, akkor hogyan és kik?

A magánélet az autonómia előfeltétele. Igazán szabad döntések csak akkor szülehetnek, ha világos, hogy nem minden tevékenységem nyilvános és következményekkel jár. Julie Zeh ezt dióhéjban így foglalta össze: „Ha valakit állandóan mindenfelől figyelnek, akkor nincs esélye a szabad fejlődésre.” Eric Schmidt, a Google igazgatótanácsának elnöke közvetett módon megerősítette az előző mondat állítását, mikor a következőket mondta: „Ha nem szeretnéd, hogy valami bárki tudomására jusson, akkor ne tedd azt a valamit.” A nyílt társadalomban védett terekre, bizalomra és bizalmas kapcsolatokra is szükség van, valamint arra a bizonyosságra is, hogy az egyének dönthetnek arról, mit tesznek mások számára hozzáférhetővé és mit nem.

A magánélet elavultságának szószólói alapvetően elutasítják ezeket az igényeket. Azt állítják, hogy a technikai realitások elavulttá tették az olyan fogalmakat, mint a magánélet, az adatvédelem és az adatfelhasználás egyének által igényelt törvényi szabályozása, és ezért ezek többé nem is érvényesülnek a digitalizált világban. Szerintük inkább olyan társadalom kialakítására kellene törekedni, amely-

ben senkinek sem lenne oka a nyilvánosságra kerülő információk eredményeként megvalósuló diszkrimináció miatti félelemre. A világról vallott nézetek, szexuális preferenciák, hit, vágyak – nem jelenthet problémát, hogy valakiről megtudjuk az ezekkel kapcsolatos információkat, mivel senkinek sem kellene aggódnia a negatív következmények miatt. Legalább is ezt mondják e nézet szószólói.

Legalább három ellenvetés hozható fel a fenti nézettel szemben. Először, hallgatólagosan feltételezi, hogy a kapitalista technológiai fejlődés csak ilyen módon mehet végbe. De ezeket a fejlődési trendeket emberek csinálják, és ekként ők is formálják. Másodsor, nehéz elképzelni egy olyan, az adatokat nyilvánossá tevő átlátható társadalmat, amelyben senkit sem ér diszkrimináció. Ha létezne ilyen társadalom, valószínűleg nem állna fenn hosszabb ideig. Az utóbbi években a világ számos részén visszaesett a szabadság korábban elért szintje. Mi történik, ha visszavonják a korábban érvényesülő szabadságokat, a rám vonatkozó adatok viszont ugyanúgy ott vannak? Harmadszor és utoljára, a magánélet elavultságának szószólói megfélemlenek arról, hogy a szabad egyének egyik alapvető jellemzője, hogy maguk dönthetik el, a belső személyes életükről mennyit mutatnak meg a kívüllagnak. Az emberek csak akkor igazán szabadok, ha eldönthetik, mit tesznek nyilvánossá és mit nem. Szabad társadalom csak ilyen feltételekkel alakulhat ki.

Hát akkor mi a teendő, ha egy algoritmus helyett én magam szeretném eldönteni, hogy melyik híreket hallgatom és olvasom, vagy ha a biztosítótársaságom kockázatbecslő részlege helyett én akarok dönteni arról, hogy melyik sportot választom? Más szóval, mit tehetünk annak érdekében, hogy a digitalizálás által nyújtott lehetőségeket egy szabad társadalom kialakítására használjuk fel, miközben minimalizáljuk a digitalizálás kétségtelen kockázatait? Érdemes pillantást vetnünk azokra a szereplőkre, amelyek leginkább érdekelték abban, hogy az emberek üvegszerűen átláthatók és prognosztizálhatók legyenek, és szeretnék „meztelenül” tartani a társadalmat: a magánvállalatokra és az állami titkosszolgálatokra.

Az állami szereplők Janus-arcú szerepet játszanak, mikor a társadalom szabadságát érintő kérdésekről van szó. Egyrészt ők azok, akik még George Orwell számára is elképzelhetetlen szintre emelték az ellenőrzést. Különösen igaz ez az „öt szem” tevékenységére, az Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Ausztrália, Új-Zéland és Kanada titkosszolgálatának együttműködésére. Másrészt viszont a demokratikus állami struktúrák természetesen olyan helyzetben vannak, hogy törvények hozásával és végrehajtásával meghatározzák azokat a körülményeket, amelyek között a digitalizált társadalmak működnek. A szóban forgó kérdések hatóköre alapján egyértelmű, hogy szupranacionális szabályozásra van szükség. E tekintetben különösen fontos szerepe lehet az európai szintnek, ha végre elismernék a cselekvés szükségességét az adott területen, és az európai döntéshozók levonnák a logikus következtetéseket. Az adatvédelemmel kapcsolatos európai alapszabályozás elfogadásán kívül más intézkedések is rég esedékesek, különösen

azok, amelyek a Szilícium-völgy internetes cégeit – legalább is az európai működésüket illetően – alárendelnék az európai törvényeknek.

Ami a magánvállalatokat illeti, magát a technikai infrastruktúrát kell alaposan szemügyre vennünk. Európában a döntő fontosságú adattovábbító vonalakat brit és amerikai vállalatok birtokolják, amelyekhez cserében hozzáférhetnek a kérdéses országok titkosszolgálatai. Aki nem akarja azt látni, hogy „a 21. század legfontosabb szektorát maréknyi nemzetközi óriásvállalatnak adják át” – ahogy Peter Glotz 2000-ben tisztán látva fogalmazta –, annak az állami infrastruktúra és a közjavak fontosságáról kell beszélnie. Középtávon ez valódi hálózati semlegességet is biztosítana.

Továbbra is az a döntő kérdés, hogy miként kezeljük az adatokat, „a 21. század nyersanyagát”. E téren is vannak arra mutató zavaró tendenciák, hogy néhány vállalat – például az Amazon, a Facebook és a Google – monopolizálják az adatokat. E vállalatok természetes érdeke a profitjuk növelése, és ennek érdekében egyre több adatot használnak fel, kötnek össze és adnak el. A szabad társadalom érdekében azonban ellenőriznünk kell ezt a fajta érdekérvényesítést.

A transznacionális adatvédelem kérdései mindmáig teljesen megoldatlanok, mivel az olyan vállalatok, mint például a Google, keményen ellenállnak annak, hogy elfogadják az európai adatvédelmi szabványokat, és a bíróságok nagy erőfeszítéseket tesznek, hogy akár csak az elemi normákat is betartassák velük. Sőt, mi több, néhány digitális szupervállalat úgy gondolja, hogy rájuk nem vonatkoznak a nemzetállamok által elfogadott, demokratikusan kialakított szabályrendszerek. Mára a digitalizálás és a globalizáció együttese és az egyes vállalatok globális tevékenységét jellemző pusztá arcátlanság, amellyel esetről esetre a számukra legkedvezőbb helyszíni jogi illetékességét ismerik el, csak erősítik e vállalatoknak azt a véleményét, hogy rájuk nem vonatkoznak a nemzetállami törvények.

Ezen túl a Big Data óriási hatással van a tudás termelésére és azokra a folyamatokra, amelyekben előállítjuk a tudást. Chris Anderson, a Wired folyóirat főszerkesztője már bejelentette az „elmélet végét”. Szerinte a könnyen elemezhető adatok azonnali hozzáférhetősége eljuttatott bennünket arra a pontra, amikor már nincs szükségünk a betegségek, piacok, bűncselekmények okainak és hatásainak megértésére. Helyette hatalmas mennyiségű adatot villámgyorsan átböngészve sémákat és összefüggéseket állapíthatunk meg, amik alapján mintegy vakon, minden ismeretelméleti előfeltevés nélkül prognosztizálhatjuk a trendeket.

Ebben az értelemben a Big Data hat a szociáldemokrata alapértékekre is, mégpedig oly módon, ami túlmutat a törvény hatalmán. A szabadsághoz hozzátartozik az ellenőrzés gyakorlásának képessége. Gyakorolhatják az emberek ezt a kontrollt, ha az adatok uralkodnak? Nem válik-e fölöslegessé és divatjamúlttá a magyarázatok, okok keresése, hipotézisek felállítása, ha valaki hatalmas mennyiségű adat gyors átrostálásával minden kérdésre választ kaphat? Van-e az etikának bármi szerepe az ilyen elemzésekben és az adatelemzésből származtatott társadalomtechnológiákkal velejáró kontrollszemléletben? Egyre sorjáznak a kérdések, de a Big Data nem ad rájuk választ.

Az adategyesítéssel kapcsolatos modellek – amilyeneket például Jevgenyij Morozov javasolt – pontosan ezért olyan érdekesek. Morozov elképzelése szerint a kódolt adatokat egy széles körben hozzáférhető adatbázisban tárolnák. Az adatokat senki sem használhatná fel kereskedelmi célokra. A kérdéssel kapcsolatos vitákban felmerült másik ígéretes ötlet szerint az egy adott cég által összegyűjtött adatokat kérésre más cégeknek is hozzáférhetővé kellene tenni. Ez erősítené a felhasználóknak a rájuk vonatkozó adatokkal kapcsolatos önrendelkezési jogát. Végül is azt a célt kell kitűzni, hogy naprakész formájú adatvédelmet hozzunk létre az egyének adatbiztonságának erősítésére. Az adatok keletkezhetnek közömbös harmadik féllal létesült kapcsolatokból és ezeket vállalatok gyűjthetik, de az adatok forrásai az egyének, akiknek biztosítani kell azt a jogot, hogy belátásuk szerint rendelkezzenek róluk.

Ezek a példák azt mutatják, hogy a digitalizálás irányítható és alakítható, de az is kitűnik belőlük, hogy ez milyen sürgető feladat. A szociáldemokrácia sikeresen váltotta át az iparosodáshoz kötődő társadalmi forrongásokat nagyobb egyéni szabadsággá. Ma annak biztosítása a feladatunk, hogy a digitalizálás kiszélesítse a szabadságot, és ezt az eddigénél egalitáriánusabb módon tegye.

4. Igazságosság

Mit jelent az igazságosság egy olyan korszakban, mikor az internetelés egyre inkább előfeltételévé válik annak, hogy valaki megtalálja a helyét a világban, fizetett munkát kapjon, megfelelő képzettséget szerezzen és részt vegyen a társadalmi kommunikációban? Ebben a korszakban olyan monopóliumok alakultak ki, amelyek – egy, „a győztes mindent visz” módon – elsöprik a hagyományos iparvállalatokat, és megdöbbsentően rövid idő alatt óriási profitokat zsebelnek be.

Egy dolog biztos: az internet egyre jobban meghatározza azokat a lehetőségeket, hogy jelentős szerepet játsszunk a társadalomban és jövedelemre tegyünk szert. A különböző internetelési lehetőségeken (minőség, gyorsaság stb.) túl eltérőek az egyének felhasználói készségei (médiaismeretek stb.) is, és ezek jelentős egyenlőtlenségekhez vezetnek. Terjed az online munka, az otthoni számítógépes munka, ezekben az esetekben a munkaerő-piaci részvétel legfontosabb feltétele a gyors internetkapcsolat. Az internetes munka viszont a társadalmi befogadás új lehetőségeit is megteremti azoknak, akik valamilyen okból kizáródtak a hagyományos munkaerőpiacról (például azért, mert „rossz” helyen laknak, vagy nem tudnak a munkahelyen lenni a megkívánt időben). A digitalizálás munkaerő-piaci politikára gyakorolt következményei hatalmas kihívásokat jelentenek a társadalmi igazságosság céljának elérésében.

A technológiai haladás nyomán kialakuló változások nemcsak a már meglévő egyenlőtlenségeket mélyítik el, hanem újakat is létrehoznak – és mindez egy olyan időszakban történik, amikor ismét tolerálni kezdjük az elfogadhatatlan mértékű egyenlőtlenségeket, amint ezt Thomas Piketty olyan hatásosan bemutat-

ta. A digitalizálás kutatói – például Erik Brynjolfsson és Andrew McAfee – által végzett vizsgálatok azt a feltevést erősítik, hogy a legrosszabb még ezután jön. A társadalom polarizáltságát valószínűleg erősítő tendenciák akkor érvényesülnek majd a maguk teljességében, mikor a digitális technológiák gazdasági és szociális hatásai felerősödnek és tovagyűrűznek a társadalomban.

Mint Erik Brynjolfsson megjegyzi:

„Van egy piszkos titok a gazdaságban, amit nem sokan ismernek fel (...). Miközben a technológia növelni tudja a gazdasági tortát (...), nincs olyan gazdasági törvény, ami kimondaná, hogy mindenkinek részesülnie kell ezekből a technológiai előnyökből. (...) Legalább 50 százalékra tehető azoknak az embereknek az aránya, akik nem részesülnek ezekből az előnyökből, és az adatok azt mutatják, hogy elmúlt 10–15 évben a számarányuk növekedett. A technológia növeli a tortát, de a növekmény nagy része egy viszonylag kis csoport kezében halmozódik fel.”

Ha összekötjük Piketty – aki „A tőke a 21. században” című könyvében alapvető strukturális problémákat mutat ki az elsődleges elosztási rendszerben – következtetéseit a Brynjolfsson és McAfee által jelzett kilátásokkal – amelyek szerint a digitális technológia hatása erősödni fog a jövőben –, egy fontos politikai problémához jutunk. Ha a középosztály jelentős számú tagját veszélyezteti a munkanélküliség, ha önhibájukon kívül végül használhatatlanná válik az állás-kereső önéletrajzuk, nagyon veszélyes lesz az általuk gyakorolt nyomás.

Mint korábban említettük, valószínűleg a munkaerőpiacok viselik majd a romboló modernizáció negatívumainak oroslánrészét, és nagy valószínűséggel ezen a területen jelennek meg az igazságossággal kapcsolatos új problémák. A jelenleg jellemzően a szerelőszalaghoz vagy a hivatalhoz kötődő feladatok többsége automatizálható, és ez meg is fog történni a közeljövőben. Az Egyesült Államok munkaerőpiacával foglalkozó egyik tanulmányban az Oxfordi Egyetem két kutatója, Carl Benedikt Frey és Michael A. Osborn arra a következtetésre jutott, hogy az ország munkahelyeinek 47 százaléka veszélyeztetett. A digitális forradalom hosszú távú következményeiről élénk viták folynak, de a kérdéssel foglalkozók többsége egyetért abban, hogy rövidesen komoly problémákkal kell szembenéznünk.

A Pew Research Center közel 2000 szakértőt kérdezett meg a következő évtizeddel kapcsolatos várakozásairól.

„A szakértők fele (48%) olyan jövőről beszélt, amelyben a robotok és a digitális alkalmazások jelentős számú kék- és fehérgalléros munkahelyet szüntetnek meg – és sokan kifejezték azt az aggodalmukat, hogy ez nagymértékben növelni fogja a jövedelemegyenlőtlenségeket, az emberek tömegesen válnak gyakorlatilag foglalkoztathatatlanná, és összeomlik a társadalmi rend. A válaszadók másik fele (52%) azt várja, hogy 2025-ig a technológia legalább annyi új munkahelyet teremt, mint amennyit meg-

szüntet. Ez a csoport is arra számít, hogy a jelenleg emberek által elvégzett munkák jó részét 2025-ig lényegében robotok és digitális alkalmazások veszik át, de abban bíznak, hogy az emberi találékonyság új állásokat, ágazatokat és életviteli feltételeket teremtsen majd, csakúgy, ahogy ez az ipari forradalom óta mindmáig történt.”

Ezek az előrejelzések semmi esetre sem értelmezhetőek és egyszerűsíthetőek le a digitális forradalom rövid távú hatásaival kapcsolatos véleménykülönbségekre. Az eltérések inkább arra a kérdésre vezethetőek vissza, hogy vajon a gazdaság a korábbi történelmi mintákat megismételve képes lesz-e több munkahelyet teremteni, mint amennyit a technológiai jellegű változások lerombolnak. Az Egyesült Államok csúcstechnológiai ágazatait vizsgáló jelenlegi kutatások eredményei alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy jelentősen kevesebb új munkahely jött létre annál, amennyi az automatizálás következtében megszűnt. De ha az optimista forgatókönyvek bizonyulnának is helytállóknak, még akkor is fennáll az a veszély, hogy a köztes időben tömeges munkanélküliség lesz a következmény. Éppen ezért a politikai döntéshozóknak sürgős közbeavatkozással befolyásolniuk kell az eredményt.

Ha bizonyos munkahelytípusok fölöslegessé válnak, vagy egyes szakmák radikálisan átalakulnak, akkor proaktív oktatáspolitikára van szükség. Ezért legfőbb ideje, hogy újragondoljuk a jelenlegi oktatáspolitikai gyakorlatunkat. Abban a korban, amelyben természetes a globális információkhoz és adatokhoz való közvetlen hozzáférés, a kreatív és analitikus készségekre kell helyezni a hangsúlyt – annak érdekében, hogy az információt és adatot tudássá lehessen átalakítani. Továbbá világossá kell tenni néhány, jelenleg is politikai viták tárgyát képező döntő kérdést. Ezeknek a kérdéseknek a középpontjában olyan problémák vannak, mint a bármekkora megmaradó munka elosztása és a munka szociális jóléti aspektusának – és nem csak a munkából származó jövedelemnek – a védelme.

Az összmunkaidő elosztásának újragondolását hangoztató felhívások nemcsak a szakszervezeteken belül, hanem még az üzleti körökben is prognosztizálhatjuk a trendeket. E téren Larry Page (Google) és Richard Branson (Virgin) érdemel külön említést. Ha az a tendencia, hogy egyre kevesebb munkával termelnek egyre többet, akkor az esetleg teremtődő új munkahelyektől függetlenül el kell gondolkodnunk a megmaradó munkamennyiség elosztásáról. Ebben fel lehet használni a digitalizálási hozadékot arra, hogy több embert tartsunk meg a munkahelyén, és ezzel együtt erősítsük a személyes szabadságot. Egyelőre nem világos, hogy a digitalizálási hozadék szeméremértő módon meggazdagít-e keveseket és a többség számára növeli a munkaerő-piaci nyomást, vagy inkább elsősorban a munkaerőpiac és a szabadság átstrukturálásához vezet-e. Mindkét esetben elosztási kérdéstről, ennél fogva a szociáldemokrácia igazságossággal kapcsolatos elképzeléseit közvetlenül érintő kihívásról van szó.

5. Szolidaritás

A munkásmozgalom számára a szabadság a szolidaritás révén válhat valósággá, akár az egyenlőtlenség körülményei között. Mivel egyesek hajlandóak és képesek voltak arra, hogy részt vállaljanak mások terheiből, megteremtődött a lehetőség a megalázó körülmények megszüntetésére. A szolidaritás a szociális jóléti államban kapott kézzelfogható kifejezést. A digitalizálás korában sok tekintetben megváltoztak azok a feltételek, amelyek között az emberek szolidáris közösségekben egyesülhetnek. A szolidaritás több okból is egyszerűen vált nehezebbé és szükségesebbé. A közsféra részekre tagolódott, a munka kimozdult a gyárakból, a szociális jóléti államnak új és egymástól eltérő igényekkel kell megküzdenie, a libertariánus gondolkodás befolyásosabbá vált.

A szolidaritást nehéz összegyűjteni, mert számos alcsoportba darabolódott szét. A szociális hálózatok, az egyes egyéni felhasználók vagy felhasználócsoportok igényeihez alakított hírszolgáltatás és a keresőprogramok mind hozzájárulnak ahhoz, hogy változó és gyakran szemellenzős kép alakuljon ki a társadalmi valóságról. Azok a terek, ahol korábban folytak a megbeszélések és viták, és azok a közösségek, amelyek ezekben részt vettek, különbözni kezdtek, széttöredeztek és egyre inkább önmagukba záródtak. A szolidaritás, ami azt jelenti, hogy az ezzel kapcsolatos formális kötelezettség nélkül kész vagyok más sorsában osztozni, ily módon megfoghatatlanabbá válik, mivel a másik egyre kisebb valószínűséggel kerül a látóterembe.

Önmagában a munka gyárakból való kikerülése is hatalmas kihívás a munkásmozgalom számára, amely mindig a gyár vagy vállalat szintjén szervezte a szolidaritást. Egyre jobban dezintegrálódik az a helyszín, ahol a múltban a szolidaritást rendszerint gyakorolták. Az internetmunkásokra szabott szolidaritás még nem alakult ki teljesen, habár az új környezethez meglehetősen sikeresen alkalmazkodó szakszervezetek hozzáláttak ahhoz, hogy valamilyen előzetes válszokat találjanak.

A nemzetállam szintjén is nagyarányú változások zajlanak. Ha az amerikai kulturális trendek válnak a Németországban és Európában folyó digitalizálás modelljévé, akkor az európai jóléti államokba beépülő intézményesült szolidaritás sorsa bizonytalan. Határozottabbá váltak azok a Szilícium-völgyből jövő felhívások, amelyek egy libertariánus jellegű feltétel nélküli alapjövedelem megvalósítását célozzák. De ezek nem csak a digitális forradalom kínálatra gyakorolt hatásából eredő makrogazdasági problémák orvoslását akarják – végül is minden kínálatnak szüksége van valamilyen keresletre. Sőt, alapjában véve a társadalmi szerveződés libertariánus szemlélete nyújtja számukra a kiindulópontot.

Ahogy Nathan Schneider a *Vice* magazinban vázolta, az amerikai pénzügyi elit és a Szilícium-völgy matadorai nem látnak szükségszerű kapcsolatot a jólét és a jóléti állam között. Így az alapjövedelemre vonatkozó javaslatukat a jelenleg az állam által nyújtott ellátások leépítésével kombinálják. Egyszerűen megfogalmazva, az alapjövedelem elképzelésnek ez a változata a libertariánusok értelme-

zése szerint azt jelenti, hogy megszűnik a szolidaritás, az egyéneknek maguknak kell kötelezően biztosítaniuk magukat az élet viszontagságaival szemben. Így ez halálos veszélyt jelent az európai szociális modell központi eleme, a kockázatokkal – például munkanélküliség, betegség, idős kor – szembeni kollektív biztosítás számára.

Ebben az összefüggésben érdemes azt is megemlíteni, hogy a korábban ismertett munkaeő-piaci tendenciák komoly problémákat okoznak a német társadalombiztosítási rendszerben, amely paritásos alapon, azaz a munkavállalók és munkáltatók azonos szintű járulékaiból finanszírozzák. Ha a munkahelyek gyárakból való kikerülése és a munkaformák diverzifikálódása a jelenlegihez hasonló ütemben folytatódik, akkor az egész rendszert át kell alakítani és ki kell terjeszteni annak biztosítására, hogy fedezve legyenek a jóléti állam hosszú távú finanszírozási szükségletei, és biztosítva legyenek a szabadúszók és egyéb munkaformákban dolgozók. A ma elsősorban „atipikusnak” nevezett munkaforma a jövőben általánossá válhat, és a jóléti államnak megfelelő választ kell adnia erre a változásra.

A jóléti államot alááshatják ezek a strukturális problémák, különösen, ha már készen állnak az alternatív libertariánus modellek. Mindez azt jelzi, hogy mennyire fontos a szociáldemokratáknak újragondolniuk a társadalmi szolidaritás eszméjét és a szolidaritás intézményi formáit a digitális korban. A technológiai változás nyomán erősebb társadalmi kohézióra van szükség, ha azt akarjuk, hogy széles körben élvezzük az áldásait és kollektív cselekvéssel enyhítsük a kockázatait. A libertariánus mentőcsónak etika („mindenki magáról gondoskodik”) azonban már eléggé teret nyert.

6. Munka

Ha szem előtt tartjuk, hogy milyen fontos a szociáldemokráciának a munka témája, az előbbiekben tárgyalt trendeket tágabb összefüggésbe kell helyezni. Ha nem is kimerítő részletettséggel, hanem csak nagy vonalakban, de le kell tudnunk írni és csoportosítanunk kell ezeket az új kihívásokat. Az emancipatórikus és participációs érdekeket felvállaló szociáldemokrácia létrejötté szorosan kötődött az ipari forradalomhoz. Mára a jelenleg zajló fejlődési folyamatokat egyre inkább „negyedik ipari forradalom” kifejezéssel jelölik. Ennek a megkülönböztető jegye az információs technológiának a termelés minden szakaszában megfigyelhető kialakulása és térhódítása, ami eredményeként a termelési folyamatban részt vevő minden egység hálózatba szerveződik a többivel.

A számítógépek már az ipari robotok klasszikus korszakában is kulcsszerepet játszottak, mára pedig a gazdaság egészében általánosan domináns pozícióba kerültek. A negyedik ipari forradalom az ötvenes években a nagy teljesítményű számítógépek kialakulásával indult, a nyolcvanas években az asztali számítógépek tömegfogyasztási termékként való térhódításával teljesedett ki, és a kilencvenes

években az összes digitális készülék hálózatba szervezésével kulminált. Ez utóbbi lépés lehetővé tette a mai szuperszervezetek kialakulását, amelyek egyetlen hálózatba integrálják a termelést, a tudást és a társadalmi hálózatokat.

A jelenleg zajló digitalizálás további fejlődését négy tényező hajtja előre:

- a terminálok miniatürizálása, ami manapság majdnem mindenhol elvégezhető és alkalmazható;
- a szenzorok és SIM-kártyák számának exponenciális növekedése, az adatcsere alapja;
- a számítógépes teljesítmény folyamatos növekedése a hatvanas évek óta;
- óriási adattömeg elérhetősége, ami minden Big Data modell alapja.

E trendek együttesen minden szinten megváltoztatják a munka jellegét, a tudás- és szolgáltató ágazatokban, az állami közigazgatásban, és egyre inkább a szociális vagy „gondozó” szakmákban is. Jelenleg azonban az ipari munka van a viták középpontjában. A jelenleg tárgyalt új termelési modellek – amilyen például az „Industry 4.0” – a fenti fejlődési trendeken alapulnak, és a kialakulásuk után a „termelés új társadalmi rendszerét” (Werner Abelshausen) fogják kialakítani. Mindez alapján véve azt jelenti, hogy a termékek elég intelligensek lesznek ahhoz, hogy a termelési folyamat minden szakaszában önműködően dolgozzanak és saját magukat irányítsák.

Az „Industry 4.0” messzemenő következményekkel jár majd: az emberi munka nagyarányú helyettesítése gépekkel; teljes foglalkozási területek – például logisztika, tervrajzkészítés – eltűnése; az emberek kiszorulása az anyagi termelés sok folyamatából; és az innováció erőteljes felgyorsulása. Ez utóbbi ahhoz vezet, hogy egyre többen dolgoznak majd a hagyományos munkaviszonyokon kívüli számítógépes és internetes munkakörökben. A változásoknak pozitív következményei is lesznek: az intelligens robotok humanizálhatják a munkát, és az új termelési modellek szerteágazó, eddig elérhetetlen szintű, magas minőségű termelést tesznek lehetővé. Ezzel párhuzamosan új munkalehetőségek teremtdnek a számítógépes programozásban és az információs technológiában.

De még korai lenne azt gondolni, hogy az „Industry 4.0”-nek kizárólag üdvözlendő jótékony ösztönző hatása lesz a német gazdaság modernizációjában. Ez a nézőpont megfelelkezik a gazdaság mélyebb szerkezeti átalakulásáról, amely nyomán a feldolgozóipar és a nehézipar veszítenek a fontosságukból, miközben a digitális szektor majdnem az összes létező mérce – fizetések, piaci érték, innováció, kultúra, személyzeti politika – alapján az élre kerül. Ennek az átalakulásnak földrajzi vetülete is lesz, ahogy a Szilícium-völgy válik az értéktermelés globális epicentrumává.

Ennek a San Franciscóhoz közeli völgynek a látványa önmagában is jelzi, hogy a digitális gazdaságban miként változik a munka – és különösen a magas szak-képzettséget igénylő munka – jellege. A változások itt is fokozatosan és gyakran alig észrevehetően, de kérélhetetlenül és határozottan történnek. Ma már a nemzetgazdaság sok szektorában és ágazatában, a szolgáltató szektortól a termelésen,

elosztáson és a szervizelésen keresztül az IT és „kreatív” gazdaságig, a digitális és network jellegű munka jelenti az alapot. Ebben az átalakulásban nemcsak a munka tartalma, de még az alapszerkezete is megváltozik, és ez egyre több dolgozót érint. Jelenleg a szolgáltató szektorban folyó munka mélyrehatóbb digitalizálására irányuló törekvések szemtanúi lehetünk. Ez az innováció az adott szektorban dolgozók kétharmadát érintheti, a fehérgalléros szakmáktól a „szabad foglalkozásokat” űzőkig (pl. ügyvédek, jogászok).

A digitális munka kiteljesítheti a lehetőségeket, de a kiegészítés forrása is lehet. A digitalizálás trendjei egyrészt újfajta nyomást gyakorolhatnak az alkalmazottakra, és azzal, hogy a digitális eszközöket a teljesítmény mérésére használhatják, felmerül egy új formájú taylorizmus veszélye is. Ezen kívül az állások elnyeréséhez szükséges képesítések és képességek menedzselésének radikális strukturális változásaira, azaz a rendszer teljesítményének és a munkaerő-keresletnek a harmonizálására is számítani lehet. A változások ugyanakkor hatalmas új lehetőségeket, például az alkalmazottak munkaterhelését részben könnyítő rugalmasabb munkamodelleket és munkabeosztási alternatívákat is kínálnak. A folyamatban levő változások ambivalens jellege ellenére egy dolog világos: a digitális korszakban az alkalmazottaknak újfajta védelemre van szükségük. Mivel a digitális társadalomban a munka többé nem korlátozódik meghatározott terekre és időszakokra, arra a tendenciára is számítanunk kell, hogy megszűnik a magánszféra és a munka szférája közötti elkülönülés.

Az efféle trendek alapján milyen lesz a munka világa ötven év múlva? Mik befolyásolják majd döntő módon az emberek mindennapi munkáját, a munkahelyi követelményeket és a foglalkoztatási lehetőségeket? A kialakuló technológiai változások hatást gyakorolnak a munkában töltött életre. Már ma is figyelemre méltó haladás tapasztalható olyan technológiák kifejlesztésében, amelyek összekötik a mesterséges intelligenciát az adatbányászattal, a számítógépes látással és a számítógépes statisztikával. A gépek egyre intelligensebbek lesznek és nő a tanulási képességük is. Ezek eredményeként képesek lesznek átvenni néhány olyan szellemi munkát, amit eddig csak az emberek tudtak elvégezni.

A folyamatosan tökéletesedő algoritmusok az egyre csak növekvő adathegyekkel együtt lehetővé teszik az emberi szellemi tevékenységek szimulálását. Az akár csak néhány évvel ezelőtt is még a tudományos-fantasztikus irodalom körébe sorolt olyan innovációk, mint a vezető nélküli autók, tanulóképes robotok vagy a digitális diagnosztikai rendszerek, mutatják az emberi képességek adatalapú közelítésében rejlő lehetőségeket. A digitális innovációk így felhasználhatók egyes emberi képességek és készségek helyettesítésére vagy erősítésére. Az emberek által végzett munka gépi helyettesítése újfajta szerelőszalag-termeléshez vezethet, persze ezek a gépek digitálisak lesznek. A viszonylag azonos feladatokat ellátó alkalmazottakat csoportokba vonják majd össze, hogy sztenderdizálják és így könnyen összehasonlíthassák a képességeiket.

Tehát olyan értékteremtő folyamatok alakulnak ki, amelyeket csak részben lehet elhelyezni az egyes cégeken belül, és amelyek gyakran túlnőnek a szervezeti

kereteken. Ily módon a munkástömeg tagjai valamilyen digitális proletariátussá fejlődhetnek. De ez a tömeg olyan szuverén, önálló vállalkozókból is állhat, akik magabiztosan és autonóm módon viszik a piacra a javuló készségeiket és képességeiket, a legtöbbet ígérő ajánlattevővel szerződve a munkára. Sok kutató felhívja a figyelmet arra, hogy bizonyos munkáscsoportok – például a szociális hátrányokkal indulók, a testi és szellemi fogyatékkal élők – jól járhatnak az anonim munkaerőpiaccal. Röviden, amikor a munka jövőjéről van szó, utópisztikus és antiutópisztikus víziók is felmerülnek. A spektrum egyik végén állók az infantilizálódás rémképeit, heteronómiát és teljes kontrollt vetítenek előre. A spektrum másik végén az „élet vállalkozóit” találjuk, olyan emberek tömegeit, akik szuverén módon jelennek meg, és önállóan alakítják a szerepüket a gazdasági rendszerben, ott és akkor vesznek részt a munkafolyamatokban, mikor kedvük van hozzá – de mindig könnyedén és lelkesen.

Ma is egy sereg munkajogi kérdés vár döntésre. Ezek olyan kérdésekkel kapcsolatosak, mint a munkavállalási és eszközkezelési engedélyek kiadása, digitális munkások kötelező pihenőideje, formális kollektív megállapodások kötése olyan körülmények között, amikor a munka jelentős mértékben nem helyhez kötött, a szellemi termékek védelme és az önállóként, illetve alkalmazottként végzett munka közötti, korábban világos választóvonal elmosódása. Ugyancsak újra kell szabályozni a munkaidővel, képezésekkel, vagy akár az egész élet során munkával töltött idővel kapcsolatos kérdéseket. Mindezen bizonytalanság tudatában – különösen az alkalmazottak szervezetei számára – döntő fontosságú, hogy semmilyen vakfolt se alakulhasson ki, és ne jöhessen létre egy minden képvisellettől megfosztott nemzetközi szubproletariátus. A rugalmas, sőt cseppfolyós digitális munkaerő megszervezése olyan döntő és összetett feladat lesz, hogy még a piaci vállalatok sem kerülhetik meg annak a felelősségét, hogy megoldásokat ajánljanak ezekre a kérdésekre.

Ebben az összefüggésben egyre fontosabbnak bizonyulnak a jó digitális munkával kapcsolatos elképzelések („Work 4.0”). Általában véve ma Németországban a digitális munkát az jellemzi, hogy az ipari társadalom viszonyaira kialakított régi szabályozási kereteket alkalmazzák a digitális gazdaság új körülményeire: például a munka és a szabadidő jellemzően merev kettéválasztása, vagy a munkajog szoros kötése a munkáltató épületeihez. A jó digitális munka megteremtése valódi kihívást jelent Németországnak, ha továbbra is vonzó gazdasági helyszín akar maradni. Az üzleti vállalkozásoknak, szakszervezeteknek és munkástanácsoknak olyan modelleket kellene kialakítaniuk, amelyek csökkentik a digitális stresszt, lehetővé teszik, hogy az alkalmazottak profitáljanak a nagyobb rugalmasságból és nagyobb szabadságuk legyen a munkájuk helyszínének és időbeosztásának megválasztásában. A politika feladata, hogy a munkaerő-piaci politika normáit és programjait a digitális társadalom körülményeihez igazítsa.

Ez a teendő, mivel a digitalizálás révén elérhető nagyobb szabadsággal együtt a függőség és bizonytalanság új formái jönnek létre. A munka digitális hálózatai csak akkor teljesítik ki a szabadságot és javítják a humánusabb létezés esélyeit, ha

megteremtődnek hozzá a megfelelő politikai és jogi keretek. Ennek érdekében a szociáldemokrácia „az internetmunkára vonatkozó politika” kialakítására szólít fel. Általános alapelveként a szakszervezetek és a politikai döntéshozók erőfeszítéseit annak megakadályozására kell összpontosítani, hogy a munkáltatóknak a termelékenység növelését célzó érdekei ne rendeljék maguk alá az új munkamoddellel kapcsolatos törvények meghozatalát.

Véleményünk szerint több olyan paradigma van, ami segítheti a jó digitális munka kialakítását célzó politikai döntéshozatalt:

- A hálózatban működő munka többé nem kötődik adott időszakokhoz és helyszínekhez; ezért a digitális korszakban most nagyobb mozgástér van a munka feltételeinek alakítására. Ebben a folyamatban ne csak kizárólag a munkáltatók érdekeit vegyék figyelembe; az alkalmazottak érdekeit is számításba kell venni.
- A digitális hálózatba szervezés feszegeti a hagyományos munkaviszonyok határait, és ezzel újfajta problémákat és feszültségeket teremt. Ezeket a lehető legnagyobb mértékben minimalizálni kell.
- Garantálni kell az internetes hozzáférés, kommunikáció és részvétel egyéni és kollektív jogát, mindenekelőtt azokban az esetekben, amikor a net azonos magával a vállalattal. Ezen kívül az új feltételekhez alakítva tovább kell fejleszteni a vállalaton belüli együtdöntési jogot és részvétel mechanizmusokat.
- A szociális jóléti rendszert hozzá kell igazítani a munka megváltozott sajátosságaihoz.

7. A szociáldemokrata értékek a digitális társadalomban

A tanulmányban tárgyalt összefüggések felvetésekor elsősorban az volt a célunk, hogy néhány olyan példát mutassunk be, amelyek segíthetnek bennünket a digitális társadalom értelmezésében. A digitális társadalom dinamikus elemeit számba vevő teljesebb leltár elkészítéséhez a gazdaság és társadalom sok más területét is vizsgálnunk kellett volna, például sok egyéb mellett a digitalizálás miatt a demokráciát fenyegető veszélyeket, a társadalmi kontroll Big Datából eredeztethető új mechanizmusait, az erőforrás-hatékonyságot, a termelési kultúra változásait, a társadalmi interakciók új formáit, a szolgáltató szektor és a közigazgatás jövőbeli sorsát. A leírtak alapján azonban remélhetően kiderült a jelenlegi trendek Janus-arcú jellege. Számos akadály és veszély nehezíti, hogy kihasználjuk a globalizációban rejlő, a globális szabadság és haladás kiteljesítéséhez vezető lehetőségeket.

A titkosszolgálatok működéséről kiszivárgó hírek elég egyértelműen jelzik a digitális kommunikációs rendszereink sebezhetőségét. Felhasználókként tudatában vagyunk az interneten elkövetett kisebb és nagyobb csalási kísérleteknek. Politikailag aktív emberekként ismerjük a közfelháborodás hatását és rágalmozó erejét. Európaiként pedig értékeljük az identitásaink plurális jellegét, amelyet veszélyeztet az internetes cégek és a katonai-ipari komplexum által terjesztett „Kali-

fornia-ideológia” monokulturális dominanciája. Ezek az aggodalmak az európai, német és a szociáldemokrata alapértékek sebezhetőségét jelzik a gyorsan digitalizálódó társadalomban.

Egyébként nem kizárólag német problémákról van szó. Ellenkezőleg, a digitális átalakulás befolyásolása kapcsán különleges küldetése van az európai szintnek, ami nyilvánvalóvá válik, ha elgondolkozunk az európai szociális modell újrafogalmazásának szükségességén. A digitalizálás terén a nemzetállamok sok más politikaterülethez képest tendenciaszerűen csekélyebb szerepet játszanak, éppen ezért Európának annál inkább nagyobb a jelentősége. Ez magyarázza azt is, hogy miért van szükségünk az Európa jövőbeli szerepét tisztázó megbeszélésekre. A kontinensünk nemcsak a demokrácia szülőhelye, de az ipar bölcsője is. Ezért a 21. század szociáldemokrata alapértékeiről folyó vitának például részben arról a kérdésről kell szólnia, hogy az információs technológia termékeinek létrehozásában teljesen függővé akarunk-e válni az Egyesült Államoktól, vagy inkább a saját utunkat szeretnénk járni. Nem erőltetett az a következtetés, hogy a digitális társadalomban a demokrácia és az önrendelkezés csak akkor biztosítható, ha nagyarányú beruházásokat hajtunk végre a jövő technológiáiba. Az értékekkel kapcsolatos politika így összekapcsolódik a gazdaság támogatásával – éppen ezért az utóbbit prioritásként kell kezelni és az elköteleződésünk szerinti irányba kell terelni.

Németország jelenleg egy ingatag „szendvics helyzetben” van, ami veszélyeztetheti a termelés társadalmi rendjét, de egyúttal elősegítheti az egyik alapvető szociáldemokrata politikai cél igazolását. Ha Kína lesz a világ gépgyártó műhelye és így az anyagi termelést tekintve a világ vezető országa, miközben az USA uralja majd a szoftverpiacot és a gyártástervezést, Németország elveszítheti a világban ipari nemzetként és meghatározó felszerelésgyártóként játszott szerepét, ezek pedig a német identitás és öntudat döntő elemeit jelentik. Gyorsan naivvá válhat az a jelenlegi prognózis, amely szerint az internetvilág tökéletesen illeszkedik az ipari robotok előállításának német tradíciójához, és ezért hatalmas jövőbeli ígérettel kecsegtet bennünket. Ha tényleg tarthatatlanná válik ez a jövőkép, akkor át kell gondolnunk azoknak a tulajdonságoknak az értékét, amelyekre mi, szociáldemokraták is büszkék vagyunk: szakértelem és professzionalizmus, magasan képzett munkaerő, magas szintű szervezettség. És ez egy újabb ok arra, hogy részt vegyünk a digitalizálásról folyó diskurzusban.

A leírtak alapján nyilvánvaló, hogy azoknak, akik a szociáldemokrata alapértékek szellemében meg akarják őrizni az alapvető emberi jogokat és a társadalom egészének kohézióját, meg kell próbálniuk alakítani a digitalizálást. Az egykor az iparosodást befolyásoló és a nyomában kialakuló erőket az egész társadalom gazdagodása és az egyéni szabadságjogok biztosítása szolgálatába állító szociáldemokráciához különösen testhezálló feladat – tulajdonképpen a kötelessége –, hogy felelősséget vállaljon a teljes programért.

Fordította: Nyilas Mihály

HUBAI LÁSZLÓ

DEMOKRATIKUS SZOLIDARITÁS

A társadalmi¹ vállalkozások fogalmának és politikai dimenziójának vizsgálata

A társadalmi vállalkozásokkal kapcsolatos érdeklődés az 1980–1990-es években jelent meg. A szociális szükségletek kielégítésének alternatív módozataiként, valamint a piaci és állami szolgáltatásoktól eltérő működésük, helyi igényekre szabott válaszaik és innovatív gyakorlatuk miatt a legtöbb országban speciális jogszabályokat fogadtak el, támogatási konstrukciókat dolgoztak ki elterjesztésükre.

A fogalom értelmezése kibővült, és az általa jelölt gyakorlatok száma jelentősen megnőtt, kiüresítve a társadalmi vállalkozások eredeti jelentését. A fogalmi expanzió hatására létrejött legszélesebb meghatározás szerint társadalmi vállalkozásnak tekinthető minden olyan szervezet, amely társadalmi célok érdekében piaci tevékenységet folytat. A társadalmi és gazdasági dimenzió hangsúlyozása azonban nem elégséges feltétele a társadalmi vállalkozások működésének, minőségi különbségének megértéséhez. Jelen tanulmány végkövetkeztetése, hogy a vonatkozó szakirodalomban a definíciós kísérletek számának a növekedése a társadalmi vállalkozások harmadik, politikai dimenziójának háttérbe szorulásával járt együtt, amely kollektív jellegétől fosztja meg a szervezetet. A társadalmi vállalkozások csak úgy képesek megőrizni a társadalmi szükségletek felismerésével és megválaszolásával kapcsolatos „versenyelőnyüket”, gazdasági fenntarthatóságukat, amennyiben működésük során teret engednek a demokratikus szolidaritásnak.

¹ A nemzetközi irodalomban használt „social enterprise” fogalom első tagjának magyar fordítása nem ellentmondásoktól mentes. Németh és Csire (2011) a social economy és az économie sociale terminológia kapcsán kiemeli, hogy míg a nyugati nyelvekben a szociális jelző a társadalommal, közösséggel kapcsolatos melléknévként jelenik meg, addig a magyar fordításokban inkább anyagi helyzetre utal. A társadalmi vállalkozások szakirodalmi is egyre nagyobb hangsúlyt fektet arra, hogy kiszélesítse a fogalom jelentését, a társadalmi kirekesztődés által veszélyeztetettek integrációján túl számos társadalmi funkciót tulajdonítva a szervezetek működésének (mint pl. a helyi gazdaság- és közösségfejlesztés, államtól vagy piactól eltérő, alternatív szolgáltatások biztosítása vagy a szociális szolgáltatások innovációja). Szemben Csoba (2007) vagy Petheő (2009) fogalomhasználatával, jelen tanulmány a társadalmi kifejezést használja, kifejezve a vállalkozások helyi beágyazottságának és a társadalom széles rétegeinek bevonására törekvő, inkluzív jellegét. A tanulmány céljával összhangban azonban érdemes kiemelni, hogy a társadalmi vállalkozások sajátossága abban is megjelenik, hogy döntéshozatali mechanizmusa többnyire független a szélesebb közösségben megjelenő hatalmi viszonyoktól, így a szervezet döntéshozatalában a sérülékenyebb társadalmi csoportok is részt vehetnek.

Bevezetés

A társadalmi vállalkozások működése iránti tudományos és szakpolitikai érdeklődés jelentősen megnőtt az elmúlt évtizedben. Míg Európa, Latin-Amerika és Kelet-Ázsia számos országában külön jogi rendelkezéseket fogadtak el, működésük ösztönzésére állami támogatásokat hoztak létre, addig az Amerikai Egyesült Államokban, ugyan kevésbé speciális jogi formába ágyazva, de a társadalmi és gazdasági célokat² egyszerre követő kezdeményezések száma szintén emelkedik. Számuk és elfogadottságuk növekedésében három átalakulási folyamat játszott leginkább közre: a piacok és a jóléti állam szolgáltató szektorának terjeszkedése, a közintézményekre ható pénzügyi szigor erősödése, valamint a magánvállalatok bizonyos mértékű diszkreditálódása és szükségletkielégítésben betöltött szerepük elégtelenségének nyilvánvalóvá válása. A 2008-as válság elmélyítette a kapitalizmussal és a jelenlegi társadalmi és gazdasági világgal kapcsolatos kritikákat, ösztönözve az alternatív szerveződési formák létrehozását, így a társadalmi vállalkozások globális elterjedését (Conill et al. 2012).

Magyarországon a társadalmi vállalkozások fogalma nemzetközi összehasonlításban még kevésbé ismert. A 2006. évi X. törvény azonban létrehozta a szociális szövetkezetet mint a társadalmi vállalkozások kodifikált formáját. A jelenlegi kormány egyértelmű célja a szociális szövetkezetek számának növelése, gazdasági életképességük erősítése, a hátrányos helyzetűek foglalkoztatási mobilizációjának szolgálatába állítása. A társadalmi vállalkozások magyarországi ismertségének hiánya, valamint a társadalmi szükségletek kielégítésében játszott szerepének növekvő felismerése miatt feltétlenül érdemes megismerni a fogalom jelentéstár-

² A szociális/társadalmi jelzőhöz hasonlóan a vállalkozás fogalmának értelmezése is vita tárgyát képezi. A nemzetközi szakirodalomban két dimenzió mentén jelenik meg hangsúlyosan a kérdés: a gazdasági tevékenység intézményesültsége, valamint a gazdaság fogalmának értelmezése kapcsán. A „social enterprise” és a „social entrepreneurship” fogalmi kettősége fejezi ki az értelmezési viták első dimenzióját: előbbi a vállalatra mint szervezeti formát öltő jogi személyiségre utal, míg utóbbi sokkal inkább a fogyasztói igények kielégítésére irányuló törekvést és mentalitást jelöli. Hulgård (2014) elemzése rámutat, hogy a „social entrepreneurship” fogalma összetettsége ellenére gyakrabban jelenik meg a kizárólag piaci szervezetek tevékenysége során (pl. a vállalati társadalmi felelősség kapcsán), amelyek tevékenységük során egyedül a fogyasztót megcélözva működnek. Jelen tanulmányban ezért elsősorban a „social enterprise” fogalmával azonosítom vizsgálatom alapegységét, azonban a magyar szakirodalomhoz hasonlóan a vállalkozás szót használva. Az „enterprise” terminológia átvételének oka a fogalom mélyebb európai beágyazottsága, valamint a szervezeti jelleg hangsúlyának fontossága, míg a fordítás a vállalati jogi formától való elszakadást, a gazdálkodási motívum realizálódási formájának sokszínűségére utal (pl. szövetkezet, alapítvány, egyesület). A vállalkozás fogalmának másik dimenziójával kapcsolatban a gazdasági tevékenység értelmezési spektruma igen széles. A termékek és szolgáltatások piaci értékesítése alapvető eleme a társadalmi vállalkozás fogalmának, a nézetbeli eltérést a tevékenység súlya jelenti (a piaci kereskedelemről származó jövedelemnek a szervezet jövedelemforrásain belüli aránya így 100%-tól egészen 1%-ig terjedhet). Véleményem szerint kizárólagos piaci jövedelemforrás túlságosan korlátozó elvárás a társadalmi vállalkozásokkal szemben, erősen veszélyeztetni társadalmi jellegüket. Jelen tanulmány ezért inkább Laville (2014) álláspontját követi, aki kiemeli, hogy a társadalmi vállalkozások működésük során a piaci csere mellett egyéb gazdasági tevékenységeket (redistribúció, reciprocitás) is folytatnak, ezért gazdasági dimenziójuk piaci tevékenységre szűkített értelmezése félrevezető.

talmát és működésükre jellemző empirikus tapasztalatokat. Mint a kontextuális nyomásoknak különösen kitett, működésük során a piaci, állami és civil szektort is érintő szervezetek, a társadalmi vállalkozások működésének szempontjából különösen fontos annak megértése, hogy mi teszi ezeket a vállalkozásokat alkalmasná a társadalmi szükségletek kielégítésére, valamint a piaci versenyképességre. Különösen igaz ez Magyarországon, ahol a fogalom újszerűségénél, az európai uniós forrásokkal érkező külföldi koncepciók hatásánál fogva, valamint a támogatások meghatározásában megjelenő kormányzati elképzelések dominanciája folytán a társadalmi vállalkozásokhoz tartozó szervezetek csak keresik működésük lehetőségeinek határait, fenntarthatóságuk és társadalmi szükségletek kielégítésében játszott szerepük szóba jöhető módjait.

A tanulmány első részében megpróbálom bemutatni a társadalmi vállalkozások fogalmával kapcsolatos definíciós vitákat, majd ezt követően a koncepciók közötti különbségek foglalkoztatási gyakorlatban megjelenő következményeit. A meghatározások vizsgálatát követően kitérek a társadalmi vállalkozások empirikus tapasztalataira épülő nemzetközi szakirodalom ismertetésére, ami kijelöli azokat a jellemzőket, minőségi sajátosságokat, amelyek a társadalmi vállalkozások gazdasági tevékenységekben és társadalmi szükségletek kielégítésében megnyilvánuló adekvátságát adják. Mind a konceptuális viták áttekintése, mind a társadalmi vállalkozások minőségi különbözőségének vizsgálata azt mutatja, hogy a gazdasági és társadalmi célok összeegyeztetéséhez, a kettős optimalizálás egyensúlyának fenntartásához, valamint a gazdasági dimenzió és a társadalmi integráció hatékonyságának biztosításához a vállalkozások politikai dimenzióját, a szereplők egyenlőségére épülő, deliberatív struktúráját is erősíteni kell.

A társadalmi vállalkozás fogalma

A társadalmi vállalkozás fogalma 1990-ben jelent meg Olaszországban, amikor *Impresa Sociale* címen folyóirat indult a helyi jogi szabályozás kereteibe nem illeszkedő, gazdasági és társadalmi célokat párhuzamosan követő szervezetek működésének tanulmányozására (Defourny 2014).³ A fogalom azóta széles ismertségre tett szert világszerte, a tudományos és politikai diskurzusban, valamint a gyakorlati működés szintjén a mai napig intenzív vita övezi a koncepció részleteinek hangsúlybeli határait, jogi szabályozásának és működésük ösztönzésére létrehozott támogatási konstrukcióknak az optimalizálását, valamint makrogazdasági és ösztársadalmi jelentőségének mértékét. A fogalom és az általa jelölt társadalmi folyamatok el- és felismerése tovább szélesítette a társadalmi vállalkozások kifejezése alá tartozó definíciók körét, elmosva és képlékennyé téve a koncepció határait (Defourny–Nyssens 2014).

A társadalmi vállalkozások számának növekedése és a megjelölésükre alkalmazott fogalmak expanziója ellenére kutatásuk, működési törvényszerűségük feltárása, gazdaság- és szociálpolitikai relevanciájuk vizsgálata kezdetleges fázisban van, átfogó elméleti keretük, hatásuk széles körben elfogadott mérésének kialakítása még várat magára. A társadalmi vállalkozások megjelölésére használt fogalmak spektruma azonban igen széles. Társadalmi és kulturális beágyazottságukból eredő sokszínűségük, szektorközi jellegükből adódó szervezeti változékonyságuk, valamint hol informális, hol formalizált struktúrájuk miatt általánosan elfogadható definiálásuk rendkívül nehéz.

A meghatározási kísérletek értékterheltek: normatív elvárás támogatásnak a vizsgálat tárgya alá vont vállalkozások felé, meghatározván társadalmi szerepüket, a gazdasági és társadalmi céljaik egymáshoz való viszonyát, működésük elvárható dimenzióit. A társadalmi vállalkozások leírására szolgáló összes meghatározás magában foglalja a társadalmi célok követésének, valamint a piaci kereskedelemből származó jövedelmek szervezeti működésbe integrálásának kettősét (vagyn

³ Meg kell különböztetni a szociális gazdaság (social economy) és a társadalmi vállalkozás (social enterprise) fogalmát. Előbbi Frey Mária (2007: 20) megfogalmazásában „egy harmadik, az állampolgárok által működtetett szektort jelent, a piacgazdaság profit maximalizáló és az állami szektor adóból finanszírozott szegmense között”. A szociális gazdaság fogalma részben tágabb, részben pedig szűkebb a társadalmi vállalkozásokénál. Tágabb, mert magában foglalja azokat a szövetkezeteket, nonprofit és önszervező szervezeteket is, amelyek nem képezik részét a társadalmi vállalkozások fogalmának, a terminus kihagyja azonban az üzleti szektorból kifejlődő társadalmi vállalkozásokat. Defourny és Nyssens (2010) szerint a társadalmi vállalkozások terminusa – szemben a szociális gazdasággal – azt az 1980–1990-es évektől megjelenő új dinamikát jelöli, melynek következtében az alapítványok és egyesületek fenntarthatóságuk és a heterogén szükségletek kielégítése érdekében egyre inkább gazdasági tevékenységbe kezdenek, míg a hagyományos szövetkezetek a tagjaik érdekein túl, a szélesebb társadalmi célok felé orientálódnak. A társadalmi vállalkozások és a szolidáris gazdaság (solidarity economy) fogalmának elkülönítése még problematikusabb. A szolidáris gazdaság fogalmának ugyan szerves része a demokratikus jelleg, jelen tanulmány Williams (2014) fogalmi megkülönböztetése alapján a piacgazdaság kereteit részben vagy egészen elfogadó társadalmi vállalkozások jelenségét vizsgálja, szemben a társadalmi és gazdasági átalakulást tudatosabban szolgáló, kapitalizmust elutasító és mozgalmi jellegű szolidáris gazdasággal ellentétben.

a kettős optimalizálás tényét). Mivel a társadalmi vállalkozásoknak mint társadalmi jellegük miatt forrásszűk környezetben működő, a profitorientált vállalatokhoz⁴ képest tevékenységük során többletköltségekkel⁵ szembesülő szervezeteknek fenntarthatóságuk érdekében tekintettel kell lenniük a társadalom értékítéletére, túlélésük pedig erősen függ az állami támogatásoktól, ezért leírásukra használt fogalmak rövid áttekintése mindenképpen indokoltnak tűnik.

Jelen tanulmány keretei nem adnak lehetőséget a társadalmi vállalkozások kapcsán létrejövő definíciós kísérletek teljes körű bemutatására, így csak a főbb csapásirányok megvilágítására teszek kísérletet. A vonatkozó diskurzusban megjelenő eltérések azonban jól rávilágítanak a társadalmi vállalkozások működésével szemben támasztott elvárások eltérő, gyakran ellentmondásos jellegére.

A meghatározási kísérletek két fő csoportját érdemes ebből a célból megkülönböztetni. A definíciók egyik ága a gazdasági és társadalmi célok párhuzamos megvalósításának konceptuális megragadásával foglalkozik, elkülönítve egymástól a jelenségek leírására szolgáló kutatási hagyományokat, azok eltérő hangsúlyait. A definícióalkotás ezen kísérletei a kettős optimalizálás folyamatára koncentrálnak, a működés társadalmi és gazdasági elemének egymáshoz való viszonya az összehasonlítás fő dimenziója. A társadalmi vállalkozások meghatározásával foglalkozó szakirodalom másik csoportja inkább a strukturális környezetből indul ki, a definíciók közötti eltéréseket a problémaészlelés és a társadalmi vállalkozások megoldást szolgáló jellemzői rajzolják ki.

⁴ A társadalmi vállalkozások elkülönítésére, piaci szektor szervezeteinek megjelölésére számtalan terminus jelenik meg a szakirodalomban. A szervezeti sokszínűség növekedésével a korábbi nonprofit-forprofit megkülönböztetés háttérbe szorult, a „privát” jelző nem alkalmazható a társadalmi vállalkozások és az ettől eltérő piaci vállalkozások elkülönítésére. A szakirodalomban ezért gyakran jelenik meg a hagyományos kapitalista szervezet megjelölés, ami azonban leegyszerűsítő a szektor szervezeteinek differenciált működésére nézve. Jelen tanulmányban a célrendszerek hangsúlybeli különbségeit tükröző profitorientált vállalat megjelölést használom a társadalmi vállalkozásoktól eltérő, piaci tevékenységet folytató privat szervezetek megjelölésére.

⁵ Az adott szektorban, adott terméket előállító profitorientált szervezetekhez viszonyítva megjelenő többletköltség forrása lehet: (1) a munkaerő-piaci integrációt segítő társadalmi vállalkozás esetén az alacsony termelékenységű munkavállalók alkalmazása, szociális esetkezelés biztosítása; (2) a hátrányos helyzetű személyeknek szolgáltatást nyújtó szervezetek esetén a fizetőképes kereslet elégtelensége; (3) elmaradott térségekben létrejövő társadalmi vállalkozások esetén az infrastrukturális, valamint az elérhető humán erőforrásban megjelenő hiányosságok. A társadalmi vállalkozások szakirodalma ugyan több helyen is hangsúlyozza azokat a versenyelőnyöket, amelyek segítik a többletköltségek csökkentését (mint a szociális tevékenység következtében megjelenő alacsonyabb bérigény, a munkavállalói elkötelezettség és munkahelyi erőfeszítés magasabb szintje, a fogyasztók piaci kudarcok között megjelenő magasabb bizalom, az új piaci szegmensek felfedezésére való képesség, illetve a társadalmi tőkéből származó versenyelőnyök). A vélemények erősen megoszlanak abban a tekintetben, hogy a működési jellegükből eredő előnyeik mennyire fedezik többletköltségeiket, átmenetinek tekinthetőek-e, valamint hosszú távon az így nyert előny mennyi idő alatt ellensúlyozza a kezdeti költségeket.

A szociális és gazdasági tevékenység szerinti meghatározások

A társadalmi vállalkozások fogalma ugyan 1990-ben jelent meg, a kettős optimalizálás jelenségének vizsgálata már egy évtizeddel korábban európai és amerikai kutatások tárgyává vált. A szakirodalom máig éles különbséget tesz a társadalmi vállalkozások kutatásának két hagyománya között annak ellenére, hogy mind a két területi egységen belül megtalálhatóak a főáramtól eltérő megközelítések, ami miatt az amerikai-európai distinkció egyre kevésbé tartható fenn (Defourny 2014).

A fogalom kutatásának **amerikai hagyománya** két elméleti iskolára, a jövedelemszerző irányzatra (earned income school) és a társadalmi innovációs megközelítésre (social innovation school) bontható. Ami a társadalmi vállalkozások meghatározásának két irányzatát az amerikai kontextusban összeköti: a piaci tevékenységek hangsúlya, a társadalmi vállalkozó szerepe, valamint az erős kapitalista szemléletmód. Mind a jövedelemszerző, mind a társadalmi innovációs szemlélet feltételezi a társadalomért felelősséget érző individuumot, aki a kapitalizmus keretei között hasznosítható tudás és készségek birtokában gazdaságilag fenntartható módon törekszik a társadalmi szükségletek kielégítésére. Míg azonban a jövedelemszerző irányzat egzakt módon kifejezi a piaci jövedelem fontosságát, addig az innovációs iskola csak közvetve utal rá, újszerű módszerek alkalmazásának, új piaci szegmensek felfedezésének következményeként szemléli. A társadalmi célok megvalósítása tekintetében a jövedelemszerző irányzat nem foglalkozik a gazdasági tevékenység módjával, csupán a termelésből és értékesítésből keletkező jövedelem társadalmi célokra megfelelő felhasználását tekinti a társadalmi vállalkozások nélkülözhetetlen feltételének. Az irányzat egyik példája Muhammad Yunus (2008) által misszióvezéreltnek nevezett üzleti megközelítés (mission-driven business approach), amely szerint a társadalmi vállalkozás olyan üzleti kezdeményezés, amely bevételét teljes egészében visszaforgatja, kiadásait kizárólag piaci jövedelemből fedezi, míg termékeivel és szolgáltatásaival a jövedelempiramis alján lévőköt célozza meg. A társadalmi cél így a sérülékeny társadalmi csoportok szükségleteire szabott termékínálatban, valamint a profit felhasználásának módjában jelenik meg. A társadalmi innováció iskolája ezzel szemben a szociális szférát jelöli meg mint a társadalmi vállalkozások működésének fő területét. E szerint az újszerűség forrása, hogy a vállalkozói készségekkel rendelkező egyén tudását egy új környezetben hasznosítja, képessé válva új szükségletek azonosítására és a meglévő gyakorlatok revíziójára. A proszociális értéket magáénak tudó egyén megkérdőjelezi a szociális szféra működésének rendjét, a kapitalista gazdasági rendszerben sikerességet jelentő tulajdonságokat ismeretlen környezetben alkalmazva válik a rendszerszintű változás elindítójává. Defourny (2014) szerint a változás egyaránt végbemehet új termék létrehozásán vagy létező termékek minőségének megújításán; innovatív termelési eljárások kialakításán; a termelési tényezők felhasználásának innovációján; új piaci viszonyok létrehozásán; valamint a vállalati működés új formáinak megalkotásán keresztül. A jöve-

delemszerző irányzattal szemben tehát itt a vállalkozói tevékenységnek kevésbé a piaci jövedelmet generáló hatása a fontos, hanem a vállalkozás eredményeként létrejövő társadalmi kimenet.

A társadalmi vállalkozások kutatásának **(nyugat-) európai megközelítése** nagyobb hangsúlyt fektet a társadalmi és gazdasági célok egyensúlyát biztosító intézményi garanciák definiálására, valamint a kettős optimalizálás politikai dimenzióval történő kiegészítésére (Defourny–Nyssens 2006). Az EMES Nemzetközi Kutató Hálózat 1996 óta vizsgálja a társadalmi vállalkozások változatos működését, így az európai kutatási hagyomány origójának tekinthető. A Hálózat definíciójának kiindulópontja a weberi értelemben vett ideáltipikus társadalmi vállalkozás dimenzióinak kijelölése, mely meghatározza azt a keretet, amelyen belül a társadalmi vállalkozások működnek. A koncepció célja nem a társadalmi vállalkozások merev körülhatárolása, sokkal inkább a szervezeti sokszínűség integrálása, változó összetételük és dinamikájuk vizsgálata. Az EMES-definíció ezért három dimenziót és ezekhez tartozóan kilenc elemet emel ki a társadalmi vállalkozások működése kapcsán. A meghatározás szerint a társadalmi vállalkozások *gazdasági dimenzióját* az a tény adja, hogy folyamatos jelleggel termelnek és értékesítenek termékeket/szolgáltatásokat, melynek során a standard vállalkozásokhoz hasonló gazdasági kockázatokkal néznek szembe, fizetett munkaerőt foglalkoztatva. Működésük során a szervezet kinyilvánított céljaként jelenik meg a tágabb értelemben vett közösség szolgálata, amelynek érdekében a társadalmi vállalkozásokat állampolgárok egy csoportja, a profit elosztás korlátjával hozza létre, társadalmisítva a gazdasági tevékenységet (*társadalmi dimenzió*) (Defourny 2014). Az EMES kritériumrendszere túllép a társadalmi vállalkozások meghatározásának gazdasági és társadalmi célok mentén felfogott, kontinuumként ábrázolt sematikus képén, kiegészítve a koncepciót a részvétel *politikai dimenziójával* (Hulgård–Pestoff 2015). E szerint a társadalmi vállalkozások – profitorientált szervezetekhez képest megjelenő – minőségbeli különbözőségét a kettős optimalizálás mellett az a tény adja, hogy működésük során a döntéshozatali erőviszonyok függetlenek a szervezeten belüli tőketulajdoni hányadok eloszlásától, tevékenységük által érintett rétegek diverzifikált bevonására, részvételének biztosítására törekszenek, valamint magas szervezeti autonómiával bírnak.

Mint látható, a társadalmi vállalkozások amerikai és európai értelmezése ugyan megegyezik a gazdasági és társadalmi célok együttes hangsúlyozásában, azonban a két kutatási hagyományban számos konceptuális különbség fedezhető fel, amely szervesen kapcsolódik mind a jogi szabályozások és a támogatási konstrukciók, mind a társadalmi attitűdök sajátos jellemzőihez, így hatással lehetnek a szervezet működésére, belső viszonyaira, a gazdasági tevékenységgel és a társadalmi hatással szemben támasztott elvárásokra. Mind a jövedelemszerző, mind a szociális innovációs irányzat elsősorban társadalmi vállalkozóban gondolkodik, aki végső céljaiban eltér a profitorientált vállalkozóktól, de alapvető eszközeiben nem. Az európai irodalom ezzel szemben nagyobb hangsúlyt fektet az intézményi jellemzőkre és a társadalmi vállalkozások kollektív jellegére. Kerlin

(2009) kiemeli, míg az amerikai elméleti irányzatban a gazdasági tevékenység szervezése független a társadalmi céloktól, addig az európai hagyományban a termelés és az értékesítés folyamata önmagában is társadalmi relevanciával bír. A gazdasági tevékenység így önmagában is eszköze a társadalmi szükségletek kielégítésének, több mint pusztán anyagi forrás előteremtésére szolgáló technikai funkció. Az amerikai kutatásokban hangsúlyosabb szerepet kap a vállalkozói értékek vizsgálata, társadalmi szempontból a tevékenység eredménye jut nagyobb figyelemhez. Az európai kutatások ezzel szemben részletesebben tárják fel a társadalmi vállalkozások működésének folyamatát, az érintettek bevonásának hatásait, a részvétel és a demokratikus döntéshozatal kérdése központi helyet foglal el a vizsgálatokban.

Az **Európai Bizottság** 2011-ben kiadott közleményében a „társadalmi üzleti kezdeményezés” kifejezést használja, megkísérelve a három elméleti irányzat egységes keretbe foglalását. A Kommuniké szerint a „társadalmi vállalkozás a *szociális gazdaság* egy olyan szervező eleme, melynek elsődleges célja a *társadalmi hatás elérése a tulajdonosok vagy érintettek profitjának növelése helyett*. Működését termékek és szolgáltatások *vállalkozói és innovatív* módon történő piaci értékesítése biztosítja, profitját elsősorban társadalmi célok elérése érdekében használja fel. Nyitott és felelős vezetés mellett *bevonja mindazon munkavállalókat, fogyasztókat és érintetteket*, akikre kereskedelmi tevékenységével valamilyen hatással van” (EC 2011: 2). Az Európai Bizottság megfogalmazásában továbbra is tetten érhető az EMES által kiemelt részvételi dimenzió, míg a korábbiaknál hangsúlyosabban kap helyet a piaci jövedelem becsatornázása, valamint a társadalmi vállalkozások innovációs potenciálja.

Cél alapú normatív meghatározások

A társadalmi vállalkozások definiálási kísérleteinek másik csoportja a célok diverzifikálásán alapul. Teasdale (2012) kiemeli, hogy a társadalmi vállalkozásoknak tekintett szervezetek köre erősen függ a társadalmi és gazdasági környezetre vonatkozó tudományos és szakpolitikai narratíváktól, így a definíciós kísérletek (valamint a hozzájuk kapcsolódó támogatási konstrukciók és működési gyakorlatok) eltérnek abban a tekintetben, hogy mit is várnak el ezektől a szervezetektől. A társadalmi vállalkozások aktuális makrogazdasági és ösztársadalmi súlyáról, valamint speciális jellemzőiről szerzett tudásunk ebben a megközelítésben tehát torz, nem is annyira a valóságot tükrözik, sokkal inkább a definíciós szűrőn keresztül megjelenő képet mutatják. Egyes vélemények szerint például társadalmi vállalkozásnak tekinthetők az olyan szervezetek (pl. társadalmi célra létrejövő start-upok, forprofit szervezetek), amelyek képesek hatékony üzleti tevékenységüket a jó érdekében, etikus célok mentén felhasználni, a bürokratikus, pazarló és merev állami szolgáltató struktúrával szemben innovatív és reflexív megoldásokat kínálni a közösségi szükségletek kielégítésben. Mások ezzel szemben a gazdasági és társadalmi célokat követő szervezetek létrejöttét és működését a domináns gaz-

dasági rend társadalmi következményeivel kötik össze: a társadalmi vállalkozások (jellemzően szociális szövetkezetek, közösségi vállalkozások) szerepét a gazdaság és a munkahelyek demokratizálásában, a jövedelmek és a munkaalkalmak méltányosabb allokációjában látva. Végül számos kutató a társadalmi vállalkozások (pl. alapítványok vagy egyesületek) helyét az állami szolgáltatások kiegészítésében, a szervezeti pluralizmus elősegítésében, a harmadik szektor szervezeteinek fenntarthatóságának növekedésében látja, így működésük alapfeltételének a piaci jövedelmeken túl a civil szférára jellemző közösségi beágyazottságot tekinti.

A társadalmi vállalkozások definícióinak foglalkoztatási vetülete

A társadalmi vállalkozások meghatározási kísérletei egyetértenek a társadalmi és gazdasági célok szerepének fontosságában, mindez azonban keveset mond e vállalkozások sajátos jellemzőiről, a jóléti pluralizmusban elfoglalt helyükről, működésük specifikus kihívásairól, dilemmáiról. A foglalkoztatás szűrőjén keresztül vizsgálva – amely a társadalomban egyszerre az egyén gazdasági hozzájárulásának legelterjedtebb módja, valamint ezzel párhuzamosan a társadalmi státusz meghatározója – az eltérő definíciók különböző tartalmakat jelenítenek meg a társadalmi vállalkozásokkal kapcsolatban. A társadalmi vállalkozások meghatározási kísérletei ugyan nem vonatkoznak kizárólag a szervezetek munkaerő-piaci gyakorlatára, a definíciók hangsúlybeli különbözősége jelentős hatást gyakorolhat a szervezeten belüli foglalkoztatási viszonyokra.

A **jövedelemgeneráló megközelítés** szempontjából például neutrális, hogy a termelési folyamat során milyen eszközökkel, milyen folyamatokban és munkamegosztási viszonyokban valósul meg a társadalmi célokra fordított kiadások előteremtése. Feltételezhetjük ugyan, hogy a proszociális attitűdökkel rendelkező munkáltató a munkaszervezés során is másként jár el, mint a profitorientált vállalkozó, de a koncepció nem foglalkozik azokkal a garanciákkal, amelyek megakadályozzák a céltorzulás lehetőségét, a társadalmi vállalkozás fogalmi keretén belül így könnyedén létrejöhetnek a profitorientált vállalkozásokhoz hasonló folyamatok. A profitorientált vállalatok munkaszervezésével kapcsolatos gyakori érv, hogy a tulajdonosok céljaik érdekében, a társadalmi következmények figyelembevétele nélkül, kizárólag termelési tényezőként használják fel a munkaerőt. Bergeron és Healy (2015) szerint a társadalmi vállalkozások kapcsán hasonlóan viszsás az a gyakorlat, amikor egy kívülről érkező cél érdekében pusztán instrumentális jelleget tulajdonítanak a munkavállalóknak.

A **társadalmi innovációs irányzat** is a kapitalista vállalkozó képét, vagyis az individualista, haszonmaximalizálásra törekvő személyt állítja elemzésének középpontjába. A végeredmény ebben az esetben is lehet céltorzulás, hiszen innovatív eljárások alkalmazása ugyanúgy szolgálhatja a személyes vagyon mértéktelen

növelését, így az egyenlőtlenségek fokozásán keresztül a társadalmi igazságtalanságot. A haszonmaximalizálás azonban nem feltétlenül a jövedelem és a tőke végtelen felhalmozását jelenti, hanem a monetáris és nem monetáris (pl. a közösség jóllétének előmozdításából, szervezet iránti külső és belső bizalom erősítéséből vagy a szociális célok teljesítéséből eredő) hasznok együttesét is (Borzaga et al. 2014). A társadalmi innováció iskolájának társadalmi vállalkozás koncepciója a szociális szférához kötöttség hangsúlyozásával ezért egy lépéssel tovább megy, mint a jövedelemgeneráló irányzat, feltételezve, hogy a kontextusból származó külső nyomás a fennálló rend megkérdőjelezése ellenére korlátok között tartja a vállalkozás működését. Az innovatív megoldások így magukban foglalhatnak olyan eljárásokat, mint a termékek és szolgáltatások alacsony képzettségű munkavállalók bevonásával történő előállítását, a szervezet több érintett bevonásával történő működtetését, valamint a munkavégzés folyamatának bizalomra épülő koordinációját, a munkavállalói autonómia növelését. Enjolras (2014) azonban kiemeli, hogy a szervezeten belüli norma tartalma csak az egyik feltétele a társadalmi vállalkozások társadalmi célok szerinti működésének biztosításához. A fékek és ellensúlyok rendszere, az intézményi garanciák, a nem monetáris ösztönzők folyamatos alkalmazása és a munkavállalók elismerése egyaránt fontos eleme a céltorzulás elkerülésének.

Az **EMES-megközelítés** jelentősebb hangsúlyt fektet az olyan intézményi jellemzőkre, mint a szervezeti szinten kinyilvánított társadalmi cél, a profit elosztásának korlátozása, az érintettek széles rétegének bevonása, valamint a demokratikus döntéshozatali eljárások formális struktúrájának kialakítása. Az institucionalista megközelítés szerint a társadalmi vállalkozások ezen rendszerspecifikus jellemzői olyan keretet biztosítanak a szervezetek működésének, amelyen belül nagyobb valószínűséggel szolgálják a társadalmi célokat (Laville–Nyssens 2001). A társadalmi vállalkozások tevékenysége által érintett különböző társadalmi csoportok bevonása például segíti a szervezet és környezete közötti információcserét, így a helyi szükségletek feltárását, hozzájárulva a vállalat (helyi társadalmi szükségletekre alapozott) munkaerő-felvételi gyakorlatának különbözőségéhez. A társadalmi cél és a profitelosztás korlátja továbbá csökkenti a szervezeten belüli személyes nyereség maximalizálására törekvő viselkedés valószínűségét, a vezetők önkényes költségcsökkentő eljárásait, a munkavállalók kizsákmányolását. A demokratikus döntéshozatal pedig segíti a sérülékenyebb társadalmi csoportok érdekeinek védelmét, a szolidáris bérpolitika kialakítását (Tortia 2010, Depedri 2010).

A társadalmi és gazdasági dimenzió egymáshoz való viszonyának eltérő megítélése mellett a különböző definíciók más és más értéktartalmat tulajdonítanak az egyéni és a kollektív célok szerepének, egymáshoz való viszonyának. Az amerikai kutatások az individuumban látják a változás indikátorát, a társadalmi vállalkozás létrejötté és sikeressége a vállalkozótól függ. Ő az, aki felismeri a szükségleteket, és vállalva a kockázatok jelentős részét meghatározza a beavatkozás irányát és eszközeit. Mind a jövedelemszerző, mind a társadalmi innovációs iskola szemléletében megjelenik a fogyasztói igények iránti reflexió, ez azonban sokkal

inkább az igények külső, marketingeszközöket felhasználó értékelésen alapulva, a tevékenység célcsoportja és a vállalkozó között átmeneti jelleggel létrejövő vizsacsatolásokon nyugvó kapcsolatot keletkeztet. A (nyugat-) európai szemlélet ezzel szemben tartalmazza a gazdasági és politikai demokratizálás normatív igényét a működésbe bevont szereplők diverzifikálásával, a tulajdoni és kontrolljogok különválasztásával, valamint a szervezetalapítás kollektív jellegével. A politikai dimenzió elismerésének irányába tett kezdeti lépések ellenére azonban nem fejt ki a gazdasági és a politikai dimenzió mélyebb viszonyait, valamint hogy a bevonás és a részvétel formális elemein túl miben nyilvánul meg a társadalmi vállalkozások specifikuma (Coraggio et al. 2015).

Az **Európai Bizottság** meghatározása is az EMES megközelítést követi, hiszen a társadalmi vállalkozások szociális és gazdasági eleme mellett a politikai dimenzió is részét képezi a definíciójának. A demokratikus működésre vonatkozó elvek kifejtése ugyan elmarad a három elméleti hagyomány integrálásának kísérlete közepette, de az érintettek típusainak sorrendje azt sugallja, hogy a vállalat irányítása során a felső vezetés mellett a munkavállalók jelentik a részvételi mechanizmusok elsődleges, de nem kizárólagos célcsoportját.

A társadalmi vállalkozások minőségi jellemzői

A szakirodalom megosztott abban a tekintetben, hogy hol a társadalmi vállalkozások helye a többi szervezeti entitáshoz viszonyítva kapitalizmus rendszerén belül. Számos szerző szerint a társadalmi és gazdasági célok szervezeten belüli integrálása mindössze a **szektorhatárok elmosódását jelzi**, vagyis a közösségi célokat felkaroló forprofit vállalkozások, a jövedelemgeneráló stratégiákat követő civil, valamint állami szervezetek működése csupán új kihívásokat jelent a korábbi működésükhöz képest (Bills 2010, Donnelly-Cox 2015). A profitorientált vállalkozások számára így a fő kihívás, hogy miként szolgáljon társadalmi célokat a nyereség növelése mellett, valamint hogyan kezelje az esetleges válsághelyzeteket a társadalmi elem feladása nélkül. Az állami szervezetek számára a döntő nehézség a piaci sikeresség eszközeinek elsajátítása, a hierarchikus és merev kormányzati struktúra rugalmasabbá tétele. Végül a civil szervezetek számára a professzionalizálódás iránti igény társadalmi cél torzulása nélküli realizálása a döntő kihívás.

Más szerzők szerint a társadalmi vállalkozások **minőségileg más kategóriát képviselnek**, mint a forprofit, az állami vagy a civil szervezetek (Laville 2015, Laville–Nyssens 2001, Borzaga et al. 2014). Rendelkeznek ugyanis olyan sajátos jellemzőkkel, működési logikával, belső és külső kapcsolatokkal, amelyek növelik hatékonyságukat a hátrányos helyzetűek társadalmi (és munkaerő-piaci) integrációjának, a lokális viszonyok fejlesztésének, valamint a helyi társadalmi tőke erősítésének területén, mégpedig gazdaságilag fenntartható módon. A minőségi különbözőség vizsgálata elsősorban a társadalmi vállalkozások társadalmi

szükségletek felismerésében és kielégítésében, valamint gazdasági versenyelőnyt biztosító működési jellemzőiben jelenik meg: így jellegzetes (szervezetben belüli és kívüli) koordinációs képességében, valamint speciális tulajdonosi és részvételi struktúrájában.

A társadalmi vállalkozások koordinációs mechanizmusai

A társadalmi vállalkozások egyik, szervezetben kívüli szereplők koordinációval összefüggő fő versenyelőnye a szolgáltató szektorra jellemző információs aszimmetria áthidalásában rejlik (Bacchiega–Borzaga 2001). E szerint a szektorban előállított szolgáltatások számos olyan tulajdonsággal bírnak, amelyek megakadályozzák, hogy a cserében részt vevő felek széles körű és egyenlő informáltságának feltétele teljesüljön. Ilyen problémát jelent például az intenzív kapcsolattartással jellemezhető szolgáltatások multidimenzionális és nehezen ellenőrizhető jellege. Mivel nem standardizálható szolgáltatásokról van szó, az információtöbblet a szolgáltató oldalán keletkezik. Laville et al. (2015) szerint ilyen esetben a kliens szolgáltatás minőségére vonatkozó összehasonlítási alapja az árszínvonal, így a szolgáltatónak a profitmaximalizálás célja miatt érdeke termékének felülárazása, aminek következtében a magas minőségű szolgáltatásokat nyújtó piaci szereplők kiszorulnak a versenyből. A nonprofit szervezetek és a társadalmi vállalkozások piaci kudarcokkal jellemezhető versenyben azért vannak helyzeti előnyben a többi vállalkozással szemben, mert a profitelosztás korlátja, valamint a társadalmiság címkéje bizalmat generál, a **szervezet felé orientálja a potenciális vásárlókat**, így a szolgáltatások piacán termékeik eladhatóbbá válnak.

Hasonló információs aszimmetria jelentkezik a vállalkozásokon belül, a munkaügyi kapcsolatok területén. A foglalkoztatottak ellenőrzése és koordinációja jelentős összegekbe kerül minden szervezet számára (Borzaga 2009). A munkaszerződés hagyományosan pontatlan megfogalmazású, a bérért áruba bocsátott munka – komplex jellege, valamint a termelési folyamat során előre nem jelezhető kihívások miatt – nem körülhatárolható. A precizitás hiányából adódóan ezért a munkaszerződés főként a döntések feletti autoritást specifikálja (Bacchiega–Borzaga 2001). A megfelelő ellenőrizhetőség hiánya miatt, különösen a szolgáltató szektorban, jelentős információs torzulás mutatkozik a munkavállalók javára a megbízóikkal szemben, ami kihat a szolgáltatás minőségére, a termelés hatékonyságára, valamint a vállalat versenyképességére. A munkáltatók számára a munkafolyamatok monitorozása ezért különösen nehéz, így megfelelő ösztönzési rendszerre van szükség ahhoz, hogy a munkavállaló munkáltatójának az érdekét szolgálja (Green 2006).

A társadalmi vállalkozások sajátos ösztönzési rendszere működési területükből, szervezeti normájukból (vagyis a társadalmi cél deklarációjából és követéséből), valamint a munkavállalók számára biztosított döntési jogokból, a demokratikus működés mechanizmusaiából ered. Zamagni (2014) három olyan feltételt említ, amely hozzájárul a **szervezetben belüli hatékonyabb együttműködéshez**:

(1) a kölcsönös felelősségérzetet; (2) a közös cselekvés iránti elkötelezettséget; valamint (3) egymás támogatásának igényét. A társadalmi vállalkozások működése során tehát minden résztvevőnek tisztelnie kell társai véleményét, sőt támogatnia annak kifejezését. A működés során a közös cselekvés nem pusztán a tevékenységek összehangolásaként jelenik meg, hanem a közösségi aktivitás iránti igény kielégítéseként. Akárcsak a termelési folyamat, úgy a tevékenység végterméke is a közösség tulajdonát képezi, több lesz, mint az egyéni munkavégzések együttese. A hatékony közös cselekvés és a kollektív szellem végső soron létrehozza a szervezetben belüli szolidaritást, amely a lehető legjobb végeredményre ösztönzi a résztvevőket.

A kollektív cselekvés iránti igény nem jelenti azt, hogy a szervezet munkájában részt vevő egyén nem követné saját önértékét. A gazdasági kapcsolatokban közreműködő individuum ugyanis sosem volt pusztán monetáris hasznát maximalizálni kívánó homo oeconomicus, ahogy a neoklasszikus elmélet állítja (Yunus 2008, Borzaga et al. 2014). Sokkal inkább külső (a munkabér, előléptetési lehetőségek stb.) és belső értékek (proszociális attitűdök, értékteremtő munka iránti vágy) komplex együttese mentén cselekvő személy. Ben-Ner és Putterman (1998) kiemeli, hogy az egyéni cselekvést az önérték (így a belső és külső értékek) mellett a humán természetből eredő alturista szükségletek (mint a munkán belüli kapcsolatok, a közösség szolgálata) és az eljárásra vonatkozó elvárások (pl. a részvételi lehetőségek, munka feletti kontroll, információ-hozzáférés vagy a procedurális méltányosság) együttese irányítja.

A társadalmi vállalkozások a közérdek szolgálatával, a demokratikus elvek formalizálásával és szervezeti rutinba ültetésével, valamint a társadalmi szükségletek vállalati működésbe integrálásával alternatívát kínálnak a profitmaximalizálás kizárólagosságára törekvő profitorientált vállalkozásokkal szemben (Borzaga et al. 2014). Számos empirikus kutatás kimutatta, hogy a társadalmi vállalkozások minőségbeli jellemzői képessé teszik ezen szervezeteket a proszociális attitűdökkel rendelkező munkaerő kiválogatására (Borzaga 2009, Tortia 2010). A proszociális értékek monetáris ösztönzőkre gyakorolt kizorító hatása miatt a társadalmi vállalkozások képesek a szakképzett munkaerőt a piaci béreknél alacsonyabb színvonalon foglalkoztatni, a munkavállalók beleegyezésével és munkahelyi elégedettségük megőrzésével leSORÍTANI munkavállalóik foglalkoztatásának költségeit (Depedri 2010). A kollektív tudat erősítésével, a pozitív ösztönzők alkalmazásával, valamint a komplex egyéni preferenciák hatékonyabb kielégítésével a társadalmi vállalkozások körében magasabb a munkavállalói elkötelezettség, valamint a tranzitfoglalkoztatásra berendezkedett szervezeteken kívül alacsonyabb a vállalkozások munkaerejének fluktuációja. Borzaga et al. (2014) ezért összességében úgy véli: a társadalmi vállalkozások – a szervezet életében kritikusnak számító kezdeti megerősödését és piaci beágyazódását követően – hosszabb távon fenntarthatóbbak lehetnek, mint más típusú szervezetek, köszönhetően a kollektív és az egyéni preferenciák teljesítésének, a pénzügyi fenntarthatóság és a munkavállalói szükségletek párhuzamos kielégítésének.

Speciális tulajdonosi és részvételi struktúra

A másik ok, amiért a társadalmi vállalkozások képesek versenylőnyre szert tenni más szervezetekkel szemben, megőrizve a közérdek szolgáltatában végzett tevékenységüket: **sajátos tulajdonosi struktúrájuk, részvételi jellegük, valamint az érintettek diverzifikált bevonására való törekvésük.**

A szervezetek működésének tulajdonjogi megközelítése szerint a vállalatok céljait jelentősen befolyásolja a szervezet **tulajdonosi struktúrája**, vagyis hogy ki rendelkezik a tulajdonlásból eredő jogokkal (Enroljas 2014). Fama és Jensen szerint a különböző tulajdonosi szerkezettel rendelkező szervezeteknek eltérőek a munkaszervezési és működési jellemzőik (Ben-Ner–Ren 2015). A tulajdonosi jogoknak két fő csoportja van: a „végső kontroll joga”, valamint „nyereségből való részesedés joga”. Gui a jogok birtoklása alapján két csoportot különít el: a „dominánsak kategóriát”, akik a szervezetre vonatkozó végső döntés jogát gyakorolják, valamint a „kedvezményezettek kategóriát”, akik a nyereségre jogosultak (Laville–Nyssens 2001). A profitorientált szervezetek jellemzően a befektetők tulajdonában vannak, egyaránt ők alkotják a dominánsak és a kedvezményezettek kategóriáját. A befektetők elsődleges célja a tevékenységből származó profit maximalizálása, a vállalkozás piaci értékének növelése (Sacchetti–Tortia 2013). A munkaerő ebben a kontextusban az egyik termelési tényező, amely alárendelt a haszonmaximalizálás céljának (Laville–Nyssens 2001). A társadalmi vállalkozások azonban nem beruházói tulajdonban vannak. Laville és Nyssens (2001) Hansmannra hivatkozva tulajdonos nélküli szervezeteknek nevezi őket, míg Huybrechts et al. (2014) elemzése társadalmi tulajdonra utal. A profitorientált szervezetek többségétől eltérő tulajdonosi struktúra lehetővé teszi a társadalmi vállalkozások számára, hogy a pénzügyi hasznok maximalizálása helyett kollektív célok érdekében is tevékenykedjen, például a magas minőségi szolgáltatások előállítása vagy a közösségi fejlesztéseket célzó beruházások révén (Laville–Nyssens 2001). A tulajdonosi jogok szerkezetének különbözősége persze nem garancia a társadalmi célok folyamatos követésére, az ilyen szervezetek mégis gyakrabban számolnak tevékenységük társadalmi externáliáival, mint a profitorientált vállalkozások. A Gui által használt fogalmak alapján a társadalmi vállalkozások kettős helyzetben vannak: demokratikus intézményi struktúrájuk miatt a vagyoni hozzájárulás, így a nyereséghez való jog független a végső döntés jogától (pl. az egy tag, egy szavazat elvnek köszönhetően), a profitelosztási korlát és az érintettek széles körének bevonása viszont kapcsolatba hozza (bár a tagok között szétteríti) a két kategóriatípust. A szervezeti döntések feletti kontroll, valamint a nyereségből való részesedés jogának részleges elválasztása azt is jelenti, hogy ezek a szervezetek – túllépve a tagok érdekeinek követésén – hatékonyabban képesek a differenciált érdekek szolgálatára, valamint eredményesebbek a profit elosztása feletti feszültségek minimalizálásában.

A társadalmi vállalkozások jellegzetesen megjelenő szervezeti formája a szociális szövetkezeteké. A szövetkezet munkavállalói esetén nem csupán a profit-

elosztás korlátjáról van szó (mint egyéb társadalmi vállalkozásoknál): a szervezet munkavállalója egyszerre jelenik meg alkalmazotti és tagi minőségében. Pendleton (2005) szerint a tulajdon munkavállalók közötti megosztása hatással van a vállalati kultúrára, létrehozva a munkavállaló kapitalistát, ezzel felfogatva a kapitalista rendszer struktúrájából eredő és a munkafolyamatok során realizálódó munkavállaló-tőkés konfliktust. Több szerző⁶ kiemeli, hogy a munkavállaló tulajdonossá tétele csökkenti a foglalkoztatott és a vállalat közötti kognitív diszsonanciát, harmonizálva a személyes és a szervezeti célokat.

Számos kritika⁷ született a szövetkezeti forma gazdasági versenyképességével kapcsolatban. Hansmann szerint például felduzzasztott kormányzati és döntéshozatali költségekkel jár a szervezet feletti kontrolljogok szétterítése (Borzaga et al 2014), míg Sacchetti és Tortia (2013) a döntéshozó testület és a tagság közötti gyakori konfliktusokat említi mint gazdasági hatékonyságot csökkentő tényezőt. Spear szerint a szövetkezetek tevékenysége során számos esetben nehézséget okoz a tagok aktivizálása, valamint a rövid távú szemlélet és az egzisztenciális bizonytalanság miatt az együttműködés során megjelenő elégtelen beruházási hajlandóság (Sacchetti–Tortia 2013). A kritikák szerint ezért a szövetkezetek növekedés potenciálja jelentősen alulmarad a profitorientált szervezetekéhez képest.

Azon túl azonban, hogy számos empirikus példa mutatja, hogy a szövetkezetek képesek pénzügyileg fenntarthatóan működni, Sacchetti és Tortia (2013) kiemelik, hogy a legtöbb összehasonlító kutatás nem veszi figyelembe a munkavállalói tulajdonra épülő vállalkozások egyéb előnyeit. A tulajdoni viszonyokba ágyazott közös munka erősíti a szervezeten belüli szolidaritást és a munkafolyamattal kapcsolatos kollektív értékek átélését (Yeoman 2014). Cheney et al. (2014) a közösségi üzleti etika bizonyítékaként mutat rá, hogy a gazdasági válság éveiben a profitorientált szervezetek és szövetkezetek esetén a foglalkoztatás szintje és a szervezeten belüli bérszínvonal összefüggése eltérő képet mutatott: míg előbbi esetén a bérek merevebbek maradtak a foglalkoztatás szintjének ingadozása mellett, addig a szövetkezetek munkavállalói a foglalkoztatási szint megtartása érdekében gyakrabban mutattak hajlandóságot az átmeneti bércsökkenés irányába, belülről érkező önkéntes korrekciós mechanizmussal stabilizálva a szervezet működését a gazdasági visszaesés időszakában.

A hagyományos szövetkezetekkel ellentétben a társadalmi vállalkozások nemcsak egy érintetti csoport bevonására törekszenek, hanem **diverzifikálják tagságukat** (Vidal 2014, Borzaga–Sacchetti 2015). Számos vállalkozás így bevonja döntéshozatalának, szervezetműködtetésének folyamatába a munkavállalóin és a vezetését ellátó személyeken felül az előállított termékek vagy szolgáltatások fogyasztóit, a működtetésben résztvevők családtagjait, a helyi közösség egyéb kép-

⁶ Lásd pl. Laville–Nyssens 2001, Borzaga et al. 2014, Tortia 2010, Borzaga–Depedri 2015.

⁷ Lásd pl. Altman 2015 vagy Cheney et al. 2014 áttekintését, illetve Borzaga–Depedri (2015) több érintett bevonásának hatékonyságcsonkító elemeire vonatkozó részét.

viselőit. A társadalmi jelleget ezért nemcsak a tevékenység eredményeinek szétterítése adja, hanem a vállalkozás működési folyamatának társadalmiasítása.

Az érintettek minél szélesebb rétegének bevonása jelentős szerepet kap a társadalmi vállalkozások gazdasági hatékonyságának növelésében, valamint a társadalmi szükségletek felismerésében és kielégítésében. Mivel a társadalmi vállalkozások működésének alapja a társadalmi célok szolgálata, társadalmi tevékenységeinek ellátása, többletköltséget ró a szervezetre. Többletköltségüknél fogva a társadalmi vállalkozások önállóan kevésbé képesek a növekedéshez szükséges mennyiségű tőkét felhalmozni, gazdasági hatékonyság terén ritkán képesek versenyezni a profitorientált vállalatokkal. Borzaga és Defourny (2014) szerint az érintettek heterogén csoportjának bevonása segíti a társadalomban megbúvó szükségletek szervezeti felismerését, így alkalmassá teszi a társadalmi vállalkozásokat új piaci szegmensek felfedezésére. Hansmann azonban figyelmeztet, ez a fajta helyzeti előny csak átmeneti, a piac kiépülésével és megszilárdulásával a profitorientált szervezetek ismét előnyben lesznek az alternatív szervezetekkel szemben (Borzaga et al. 2014). A többletköltségek fedezése érdekében a társadalmi vállalkozásoknak a jövedelmük diverzifikálására van szüksége, ezért a piaci bevételek jellemzően csak egy részét képezik portfóliójuknak. Huybrechts (2014) kiemeli, hogy az érintettek bevonása és a valós szükségletek azonosítása nemcsak a piaci jelenlét miatt fontos, hanem hozzájárul a szervezet társadalmi legitimitásának erősítéséhez, így a nem piaci források (mint az önkéntes munka vagy magánadományok), valamint az állami támogatások becsatornázásához. A bevételi források hibrid jellege segíti a társadalmi vállalkozások gazdasági stabilitását, míg elkerülhetővé teszi az egyes szektorok felől érkező elvárások hegemonná válását, csökkentve a céltorzulás valószínűségét. A társadalmi vállalkozások így képessé válhatnak például a piaci tevékenység folytatására a hátrányos helyzetű munkavállalók túlzott kommodifikációja, a társadalmi szempontrendszer feladása nélkül. Moizer és Paul (2010) amellett érvelnek, hogy a társadalmi vállalkozások nem térhetnek el a kettős optimalizálás útjáról. A szerzőpáros szerint ennek oka, hogy a szervezet pénzügyi fenntarthatóságának alapja társadalmi céljainak következetes képviselése. Mivel ezek a szervezetek több szempontból is hátrányban vannak a piaci versenyben (pl. üzleti szakértelem hiánya, termelési tényezők költségessége, munkaintenzív termelési mód) folyamatos működésük kizárólag a fogyasztók és a társadalom tagjai körében megjelenő lojalitás megőrzése révén biztosítható, vagyis a szervezet csak akkor fenntartható, ha érzékeny a környezet felől érkező igényekre (Huybrechts et al. 2014). Az adományok, az önkéntes munka és a szociálisan tudatos vásárlók megtartása érdekében a vállalkozásnak nem szabad engednie, hogy a gazdasági tevékenység elnyomja a szervezet társadalmi dimenzióját, márpedig ez a tagság diverzifikálásával érhető leginkább el. Az érintettek széles körének bevonása növeli továbbá a társadalmi vállalkozások innovációs potenciálját, mivel erősíti a szervezeten belüli információ cirkulációját, a diskurzusok számának növelése révén pedig hozzájárul a kollektív tudás erősödéséhez, a horizontális tanulási folyamatokhoz.

A hasznok elmaradásán túl a részvételi elv érvényesülésének elmaradása számos – a Borzaga és Sacchetti (2015) által társadalmi nevezett – költséggel jár a szervezet működtetése szempontjából. A kizáró jellegű szervezeten irányítás csökkenti a társadalmi vállalkozások közösségi beágyazottságát, negatívan hat a társadalmi tőkére, így kihasználatlanul hagyja a szervezet – éppen az emberi és közösségi tényezőkben rejlő – növekedési potenciálját. A kirekesztő magatartás a társadalmi szükségletek azonosítása szempontjából is hátrányosan hat a szervezet működésére. Mivel a társadalmi vállalkozások helyi szükségletek kielégítésére jönnek létre, a bevont társadalmi csoportok szükségletei korlátozza az észlelt szükségletek körét, a tevékenység keretében létrehozott szolgáltatások adekvátságát. Forrásszűk környezetben mindez csökkenti annak lehetőségét, hogy a társadalmi vállalkozások akár az állam, akár a piac alternatívái legyenek, így a szervezetek pluralitása helyett a működési logikák hegemoniája felé hat. A munkaerőpiacon hátrányos helyzetűek szempontjából a részvételi elv korlátozottsága csökkenti a személyre szabott komplex segítség, az elhelyezkedést segítő kapcsolati hálók diverzifikált erősítését, a különböző szektorok közötti együttműködés valószínűségét.

Mint látható, a társadalmi vállalkozások sajátosságát és szociális, valamint gazdasági területen megjelenő „versenyelőnyt” lehetővé tévő koordinációs mechanizmusok és az érintettek heterogén csoportjának bevonására épülő struktúrák realizálása tekintetében központi szerepet játszik a szervezetek politikai dimenziója.⁸ A szervezetek gazdasági fenntarthatósága erősen függ a szélesebb értelemben vett közösség értékítéletétől, valamint a szervezet működésében résztvevők hozzáállásától. A társadalmi vállalkozások a piaci kudarcok közepette is képesek hatékonyan koordinálni a szervezeten belüli és kívüli kapcsolataikat, az érintettek bevonásával innovatív és befogadó szolgáltatásokat nyújtanak gazdasági és társadalmi értelemben is fenntartható módon. Mindez túlmutat a hagyományos kettős optimalizáláson, a két céltípus érvényesüléséhez és helyi adekvátságához a politikai dimenzió vizsgálata legalább annyira fontos, mint a társadalmi és gazdasági pillér elemzése. A bevonás előnyeinek kihasználása érdekében a szervezeten belül létre kell hozni a habermasi értelemben vett közszférát. Habermas szerint a közszféra a társadalmi élet olyan területe, amely nyitva áll minden állampolgára előtt, hogy korlátozásoktól mentesen, szabadon kifejezzék véleményüket, hangot adjanak sérelmüknek és aktívan formálják a közérdeket (Laville–Nyssens 2001). A demokratikus működési mechanizmusok kiépítése, a jogok egyenlőségének

⁸ A társadalmi vállalkozások működésük során törekednek a szervezet tevékenysége által érintett személyek különböző csoportjainak bevonására. A társadalmi vállalkozások politikai dimenzióját az a tény adja, hogy a különböző érintettek az egyenlőség és a szabadság elvei mentén, a kölcsönös megértés céljából kifejezhetik a véleményüket, személyközi interakció során részt vesznek a valóság konstruálásában, a társadalmi problémák észlelésében, a társadalmi vállalkozás tevékenységének meghatározásában, ennek következtében pedig a szervezeten belül politikai közösséget alkotnak (Laville–Nyssens 2001, Enjolras–Steen-Johnsen 2015). Laville és Salmons (2015) kiemelik, hogy a társadalmi vállalkozások politikai dimenziója nem korlátozódik pusztán a demokrácia kompetitív és részvételi formáira, hanem deliberatív módon történő működést feltételez.

a biztosítása segíti a gyengébb érdekérvényesítésű csoportok véleményének becsatornázását és hangjának felerősítését, valamint hozzájárul a szervezet tevékenységének olyan irányú alakításához, amit a társadalom tagjai joggal értékelnek fontosnak a probléma megoldása szempontjából (Tortia 2010). Ezzel párhuzamosan pedig segíti az érintettek sokszínű tudáskészletének kapitalizálását, a nem piaci jövedelmek becsatornázását, a társadalmi lojalitás erősítését.

A szektorköziség problémája

A társadalmi vállalkozások kapitalista rendszeren belüli speciális helyét az indokolja, hogy miközben tevékenységükkel elsődlegesen a társadalom érdekét szolgálják (szemben a profitorientált forprofit szervezetekkel és a tagjaik érdekeit képviselő szövetkezetekkel), működésük fontos forrása a termékek és szolgáltatások értékesítéséből származó piaci jövedelem (ellentétben a hagyományos alapítványokkal, egyesületekkel, valamint állami szervezetekkel). Több szerző ugyan kiemeli,⁹ hogy a jövedelemforrások diverzifikálásának előnye a változó környezet kontextusában is jelen lévő finanszírozási stabilitás, valamint a bevételekhez tartozó finanszírozói elvárások dominanciájának hiánya, a források heterogén jellege nem veszélyek nélküli a társadalmi vállalkozások számára. Spear et al. (2014) kiemeli, hogy a komplex szükségletfelismerési képességük ellenére a kettős optimalizálás különösen törekennyé teszi ezeket a szervezeteket a mindennapi működésük során. A társadalom, az állam és a piac felől érkező nyomások folyamatos megfelelési kényszert támasztanak a vállalkozások felé, gyakran céltorzulást okozva.

DiMaggio és Powell nyomán a társadalmi vállalkozások kutatásában az intézményi izomorfizmus fogalmát használják¹⁰ annak a folyamatnak a leírására, amikor a vállalkozások legitimációjuk erősítése érdekében másolni kezdik más szervezetek működési logikáját. Három különböző izomorfizmus típust különítenek el: a „kényszerű izomorfizmust” (azaz a törvényi korlátozások miatt kialakuló), az „utánzási folyamatot” (amikor lemodellezi a másik szervezet működését), illetve a „normatív nyomás” hatására létrejövő izomorfizmust (ami az egyes szakmák normái alapján jön létre) (Bode et al. 2006).

A piaci tevékenységből eredő nyomás

A munkaerő-piaci integrációt segítő társadalmi vállalkozások esetén különösen igaz, hogy a két alapcél eltérhet egymástól. Míg a társadalmi cél a munkatapasztalat garantálását, a munkakultúra elsajátítását, valamint az anyagi és szociális segítségnyújtást jelent, a gazdasági cél a vállalkozás versenyképességének meg-

⁹ Lásd pl. Moizer–Tracey 2010, Nyssens 2014, Spear et al. 2014.

¹⁰ Lásd pl. Bode et al. 2006, Pinch–Sunley 2015, Laville 2015.

őrzése, a termelési folyamat racionalizálása, az eladható és a keresett mennyiség-re, valamint minőségre reflektáló termék- vagy szolgáltatás-együttes létrehozása. A kettős optimalizálás keretében tehát a munka mint terápia és a munka mint termelési eszköz jelenik meg (Garrow–Hasenfeld 2012). A két cél összeütközésének egyik lehetséges és jellemző megnyilvánulási formája a munkaerő-felvétel gyakorlata. A profitorientált vállalkozások a potenciális munkavállalókat a jövőbeni termelékenységük megbecsülésével válogatják ki, a szociális cél (vagyis a szükséglet alapú felvétel) háttérbe szorul. Hasonló feszültség ugyan az állami foglalkoztatáspolitikai eszközök esetén is megjelenik, amikor a megvalósítás során a képzettségük és tapasztalatuk alapján a jobb képességűek számára teszik lehetővé a szolgáltatáshoz való hozzáférést. A piaci tevékenységek esetén azonban még erősebb a megfelelési kényszer. Bár számos empirikus kutatás tapasztalata azt mutatja, hogy a társadalmi vállalkozások gyakorlatában valóban nagyobb szerepet kap a hátrányos helyzet, több példa utal a társadalmi célok piaci körülmények közötti torzulására. Cooney (2011) például az amerikai vállalkozásokat vizsgálva mutat rá, hogy számos társadalmi vállalkozás munkahelyi viszonyai reprodukálják a profitorientált szervezetek gyakorlatát, például azzal, hogy a munkavállalók tartalékseregét használják a gazdasági ciklikusság kivédésére, rendszerszerűen olyan munkavállalókat alkalmazva, akik törekeny munkaerő-piaci kapcsolódásuknál fogva nem várják el a tartós munkaviszonyt és szervezeti együttműködést. A társadalmi vállalkozások ilyen és ehhez hasonló gyakorlatai nem biztosítják a munkavállalók bevonását, komplex szükségleteinek kielégítését, valamint – ahogy Cooney (2011) elemzésében rámutat – nem segítik a tranzitfoglalkoztatás célját sem. Ebből a szempontból döntő fontosságú, hogy a vállalkozás miként tekint klienseire/munkavállalóira, valamint hogy foglalkoztatási gyakorlata tranzit jellegű-e, vagy éppen a tartós munkaviszonyt preferálja. A munkavállalók (részleges vagy teljes) dekommodifikációjának a szociális cél melletti elkötelezettség nem elégséges feltétele: a szervezeten belüli befogadás normája, valamint a részvételi struktúrák döntő fontosságúak a kimenetek meghatározása szempontjából (Garrow–Hasenfeld 2012).

Az állami támogatás hatása

A források diverzifikálásának igénye feltételezi, hogy az állami támogatások becsatornázása és a szervezet társadalmi legitimitása ellensúlyozza a piaci tevékenységekből eredő nyomásokat. A munkaerő-piaci integrációt segítő társadalmi vállalkozások állami forrásokból történő támogatása azonban eltérő, de hasonlóan torzító nyomást gyakorolhat a szervezetek céljaira, gyakorlati működésére.

Az 1970–80-as évektől tömegessé és tartóssá váló munkanélküliség, a passzív munkanélküli-ellátások fenntarthatóságának megkérdőjelezése, valamint az aktív munkaerő-piaci eszközök hatékonysági problémái miatt a társadalmi vállalkozások már a kezdetektől jelentős szerepet vállaltak a hátrányos helyzetű munkaerő számára kialakított munkahelyek és szolgáltatások létrehozásában. Az

első munkaerő-piaci integrációt segítő társadalmi vállalkozások az állami foglalkoztatáspolitikával szemben jöttek létre, amelyek képtelennek bizonyultak a társadalomból kirekesztett rétegek integrációjára (Defourny et al, 2001, Nyssens 2014). A jólléti ellátások helyettesítésére indított aktív munkaerő-piaci eszközök több okból is hatékonysági problémákkal küzdöttek, különösen a munkavállalók bizonyos kategóriái esetén (pl. tartós munkanélküliek, migránsok vagy fogyatékkal élők). Így például a munkanélküliek számának növekedése jelentősen felduzzasztotta a szolgáltatásokat igénybe vevők számát, megnehezítve a hatékonyabb, személyre szabottabb esetkezelést nyújtó programok kidolgozását. A foglalkoztatáspolitikai eszközök megvalósítása során a gazdasági és politikai szükségszerűségből eredő, a végrehajtás során megjelenő hatékonysági kényszer számos esetben lefőlöző hatást (creaming effect) indukált, vagyis a résztvevők kiválogatása a tőlük várható eredményesség és nem a megoldandó problémáik alapján történt (Galasi–Nagy 2008). Az állami eszközök további sajátossága, hogy ritkán adnak lehetőséget integrált szolgáltatásra, vagyis a képzési elem és a foglalkoztatási elem sokszor elválik egymástól. Az állami munkahelyteremtés több esetben inkább az elfoglalást célozta, ritkán igazodott a munkaerő-piaci elvárásokhoz. Szintén a forrásszűk környezet következménye a jogosultsági és indokoltági feltételek fokozatos szigorítása, növelve ezzel az ellátatlan rétegek számát, a szolgáltatásokat igénybe vevőket pedig a minél korábbi elhelyezkedésre ösztönözve, hosszú távon jelentősen megnövelve az alacsony fizetésű rövid munkaviszonyok és a munkanélküliség ciklikusainak változását, elzárva a jövőbeni társadalmi mobilitási útját (Brown–Koettl 2012).

Az első munkaerő-piaci integrációt segítő társadalmi vállalkozások ezért jellemzően olyan civil kezdeményezésekként jöttek létre, amelyek az ellátatlanságok, valamint az állami szolgáltatások alternatívái kívántak lenni. Helyi állampolgári szerveződéseként a munkanélküliek olyan rétegét célozták meg, akiket a profitorientált vállalatok és az állami szolgáltatók diszkrimináltak szelekciós gyakorlatuk során, így segítve a munkaalkalmak méltányosabb allokációját (Nyssens 2014). Működésük során kiemelt szempontként jelent meg a képessé tevés folyamata, amit a részvételen alapuló működés, valamint a képzést a produktív tevékenységgel kombináló megközelítés volt hivatott elősegíteni. A munka szerepének újraértelmezése, valamint az élet feletti kontroll visszaszerzése a szervezetek társadalmi integrációs gyakorlatának központi eszközévé vált (Galera 2010).

Az 1980-as évektől kezdve először a helyi önkormányzatok, majd az állam egyre inkább felismerte a munkaerő-piaci integrációt segítő társadalmi vállalkozások társadalmi kohézió megteremtésében játszott szerepét. A különböző országokban az állami feladatok ösztönzésének három jellemző típusa jött létre: (1) külön jogi forma létrehozása a munkaerő-piaci integrációt segítő társadalmi vállalkozások számára, eltérő szabályokat alkalmazva a szervezeti formára, a hátrányos helyzetű munkavállalók arányára, valamint a piaci tevékenység engedélyezett mértékére; (2) társadalmi vállalkozások számára kiírt foglalkoztatási programok, amelyek meghatározott standardok teljesítése esetén finanszírozták a szervezet integráci-

ós munkáját; (3) az aktív foglalkoztatáspolitikai programok megnyitása a társadalmi vállalkozások számára, meghatározott integrációs szerződésben rögzítve a részt vevő felek jogait és kötelezettségeit, a tranzitfoglalkoztatás területére szorítva a vállalkozások működését. A jogi és támogatási környezet megváltozásával a társadalmi vállalkozások így váltak fokozatosan egyre nagyobb számban az állami és piaci szolgáltatások alternatíváiból az állami foglalkoztatáspolitikai eszközévé (Nyssens 2014).

Empirikus tapasztalatok szerint a munkaerő-piaci integrációt segítő társadalmi vállalkozások állami támogatása, valamint a feltételként támasztott szabályrendszer számos esetben céltorzulást okozott.¹¹ A szervezetek fel- és elismerése így hozzájárul a projektidőszakra – és nem a fenntartható működésre – létrehozott vállalkozások számának növekedéséhez. Az állami szinten meghatározott szolgáltatások kialakításának előírása fékezte a szervezetek innovációs kapacitását, meghatározott szektorokba kényszerítve a vállalkozásokat. A társadalmi vállalkozások ennek következtében sokszor az állami foglalkoztatáspolitikai eszközökhöz hasonlóan az érdekes célcsoport lefőlözőivé, a sürgetett munkaerő-piaci integráció eszközeivé váltak. A szervezetek mozgásterének állami szabályozás révén megvalósuló szűkítése a vállalkozásokon belüli viszonyok megváltozásával járhat, felborítva az érintettek közötti hatalmi egyensúlyt, csökkentve a társadalmi vállalkozások működésének kettős hatékonyságát.

A társadalmi vállalkozások meghatározásai sok esetben csak a gazdasági és a társadalmi cél hangsúlyozására korlátozódnak. A szervezeti működés politikai dimenziója azonban ugyanilyen fontos eleme minőségbeli különbözőségük és a kettős optimalizálásban megjelenő különlegességük megőrzésében. Miközben a jövedelemforrások sokszínűségének biztosítása számtalan előnnyel jár, a társadalmi vállalkozások gazdasági és társadalmi fenntarthatósága csak a részvételen és egyenlőségen alapuló, deliberatív struktúrával lehetséges. A cél- és tevékenység-torzulás megelőzése érdekében nélkülözhetetlen a társadalmi és gazdasági szükségletek folyamatos fontosságának és társadalmi kontrolljának biztosítása, a külső környezet viszonyait jellemző status quo szervezeten belüli megkérdőjelezése és ellensúlyozása, valamint a célok közötti választás színtereinek kialakítása. A társadalmi vállalkozások keretein belül létrehozott közzsféra tehát nemcsak a gazdasági versenyképesség és a társadalmi szerepvállalás hatékonyságának garanciája, hanem egyúttal a céltorzulásnak és a szervezeti működés felborulásának a gátja.

---

¹¹ Lásd pl. Cooney 2011, Garrow–Hasenfeld 2012, Nyssens 2014.

Konklúzió: demokratikus szolidaritás mint minőségi jellemző

A társadalmi vállalkozások számának növekedése, valamint meghatározásukra tett kísérletek expanzív jellege folytán a definíciók halmaza túlságosan heterogénné vált. A gyakorlatok összehasonlítását, a szervezeti sokszínűség megragadását célzó kutatások kompromisszumai miatt a társadalmi vállalkozás kifejezés kiüresedett, ernyőfogalommá vált. Miközben a szervezetek társadalmi és gazdasági dimenziója közös többszörösként jelenik meg az eltérő meghatározásokban, a társadalmi vállalkozások politikai dimenziója háttérbe szorult. A kettős optimalizálás ugyan fontos része a vállalkozások működésének, de kizárólagos vizsgálata elsiklik a célmeghatározás, valamint a szándék és a hatás közötti komplex folyamatok felett (Coraggio et al. 2015). Az amerikai kutatási hagyományok rendszerint figyelmen kívül hagyják a politikai dimenzió kérdését, a változást előidéző vállalkozóra helyezve a hangsúlyt. A cél önmagában nem biztosíték a pozitív kimenetre, hiszen annak elérése éppúgy történhet erőszakos, paternalista és szabadságkorlátozó módon, mint demokratikus eszközökkel. Laville (2015) szerint a misszióvezérelt üzleti iskola megközelítése, vagyis a jövedelmi piramis alján lévők fogyasztóként való pozicionálása inkább a kapitalizmus jelenlegi rendszerének legitimitációját szolgálja, nem pedig a status quo megváltoztatását. Az európai megközelítés ugyan a fogalom állampolgári kezdeményezésekhez kötésével, a demokratikus intézményi jellemzők számonkérésével hozzájárul a társadalmi vállalkozások minőségi különbözőségének kijelöléséhez, a formális intézményi struktúrák meghatározásánál azonban nem megy tovább. Nem specifikálja például az egyes dimenziók közötti kapcsolódási pontokat, a demokratikus működés formáját, a szervezeten belüli viszonyokat. Az intézményi struktúra önmagában nem garantálja a szektorköziségből eredő, kívülről érkező izomorfikus nyomások következményeinek kivédését.

A definíciós kísérletek cél szerinti megoszlása is a normatív elvárások túlságosan széles skáláját tartalmazza, amely sokszor hangsúlyosan jut érvényre a támogatási konstrukciók kiírása során, befolyásolva a szervezetek gyakorlati működésének fejlődési pályáját. A gazdaság demokratizálása, a források és a munkalehetőségek méltányosabb allokációja, a civil szektorra jellemző közösségi jelleg gazdasági fenntarthatósággal való párosítása központi elemet foglal el, különösen a tudományos és gyakorlati indíttatású kezdeményezéseknél. Az állami konstrukciók esetén azonban gyakran háttérbe szorul a részvételi elem, a gazdasági fenntarthatóság vagy más, például foglalkoztatási célok teljesítésének igényét helyezve előtérbe, torzítva a társadalmi vállalkozások működési jellemzőit,

A társadalmi vállalkozások definíciós kísérleteinek áttekintése ellenére a társadalmi vállalkozások versenyelőnyének elméleti irodalma, valamint a szektorról elérhető empirikus adatok alapján kijelenthető, hogy a demokratikus és deliberatív jelleg központi elem a szervezetek sikerességében. A szakirodalomban fellel-

tő társadalmi szükségletek felismerésében és piaci környezetben megnyilvánuló helyzeti előnye sajátos koordinációs mechanizmusából, valamint tulajdonosi és bevonási struktúrájából ered. E szerint a társadalmi vállalkozások információs aszimmetriákkal jellemezhető piaci környezetben a profitorientált szervezetekhez mérten hatékonyabban képesek a potenciális fogyasztókat termékeik és szolgáltatásaik felé orientálni, valamint sikeresebben koordinálják munkavállalóik szervezeti tevékenységét, a monetáris ösztönzőket kiegészítve és háttérbe szorítva. Mind a társadalmi legitimáció kiépítése (a közösségből érkező piaci és nem piaci jövedelmek becsatornázásával), mind a munkavállalók erőfeszítéseinek ösztönzése, együttműködésük motiválása, proszociális preferenciájának kielégítése a szervezet részvétel-alapúságán, demokratikus jellegén nyugszik.

A vállalkozások másik minőségbeli sajátossága tulajdonosi szerkezetéből és tagságának diverzifikálásából ered. A társadalmi vállalkozások működésük során csak akkor lesznek képesek innovációs kapacitásuk növelésére, társadalmi költségeik minimalizálására, társadalmi céljaik sokszínűségének összeegyeztetésére, ha rendelkeznek egy olyan közösségi térrel, ahol a különböző szereplők egyenlő félként, reciprocitáson alapuló kapcsolatba kerülhetnek egymással. A társadalmi jellegű működésnek ugyan nem feltétele a deliberatív demokratikus gyakorlat kialakítása, a társadalmi szükségletek felismerése, valamint a status quo megkérdőjelezése szempontjából döntő jelentőségű az aktív részvétel erősítése.

A társadalmi vállalkozások működésének három (társadalmi, gazdasági, politikai) dimenziója rendszerszerű kapcsolatban van egymással, a gazdasági és társadalmi célok kialakítása, összehangolása és az esetleges konfliktusok kisimítása a politikai tér jellegétől függ. A neoklasszikus közgazdaságtani elmélet feltételezése, miszerint a demokratikus működés összeegyeztethetetlen a kapitalizmus logikájával – mivel költségessé és nehézkessé teszi a döntéshozatalt, valamint korlátozza az önszabályozó piac mechanizmusát – több szempontból sem állja meg a helyét (Altman 2014). Egyrészt az elmélet számos kiindulópontja téves, mint például a homo oeconomicus feltételezése, valamint az egyenlő felekre épülő munkaviszony képe (Hyman 2015). A posztindusztriális társadalom keretei között egyre kevésbé tartható az az érv, hogy a munkahelyi demokrácia igénye a munkavállalók elhelyezkedési szabadsága mentén utasítható vissza, így Ellerman (2009) szerint korunk egyik legnagyobb paradoxona, hogy miközben demokratikus társadalomról beszélünk, a felnőttkor legfőbb szocializációs intézménye szinte teljes egészében nélkülözi a demokratikus értékeket. Másrészt a neoklasszikus közgazdaságtani elmélettel szemben sem egyéni, sem szervezeti szinten a profitmaximalizálás és a tőkefelhalmozás az egyetlen és legfontosabb cél. A hosszú távú fenntarthatóság nemcsak a gazdasági javaktól függ, hanem a szervezet működésének társadalmi megítélésétől, a munkavállalók és a fogyasztók komplex preferenciáinak kielégítésétől. A társadalmi vállalkozások gazdasági dimenziójának sikeressége ezért – társadalmi jellegükből eredő többletköltségükből eredően – függ társadalmi elfogadottságuktól, társadalmi szerepük hatékonyságától, tagjaik motiválásától, valamint innovációs képességüktől. Az érintettek különböző csoportjainak bevo-

nása, az aktív részvételen alapuló tagság, az egyenlő felek közötti reciprocitásra épülő belső kapcsolatrendszer döntő a fenntarthatóságuk szempontjából.

A társadalmi szükségletek kielégítése szempontjából ugyanilyen fontos a társadalmi vállalkozások deliberatív jellege. A társadalmi vállalkozások nem standardizáltak, az igények aggregátumára választ kereső szervezetek, hanem a megoldások széles spektrumát számba vevő, konkrét szükségletekre választ adó, helyileg beágyazott vállalatok (Laville–Salamon 2015). Coraggio et al. (2015) szerint a szervezeti tevékenység által érintetteknek ezért joguk van hallatni a hangjukat, értékelni és újratervezni, adott esetben véget vetni a kollektív cselekvés folyamatának. Ezen tulajdonságukból eredően a társadalmi vállalkozások képesek felismerni, hogy a piaci vagy az állami szférákban kinyilvánított szükségletek nem feltétlenül a valós szükségleteket jelentik (Laville–Salamon 2015). A szervezetten belül és azon kívül generált bizalom révén, az információ cirkulálását szolgáló közösségi tér kialakításával a tényleges szükségletek kielégítésére törekszenek. A kollektív cselekvésnek azonban van egy ezen túlmutató, önmagában vett értéke is: a gazdasági tevékenység és a szervezeti működésben való részvétel révén segíti az integrációt, a közösségi téren keresztül az önmegvalósítás eszközévé válik (Coraggio et al. 2015).

A társadalmi vállalkozások működésének ezért a Laville (2015) által demokratikus szolidaritásnak nevezett rendszersajátosság is megkülönböztető jellemzője. Szemben a filantróp szolidaritással, az altruizmus iránti erkölcsi kötelesség érzéséből eredő aszimmetrikus segítségnyújtással, amely modern kapitalista megnyilvánulási formájában a segítségnyújtást az egyéni felelősség körébe és a privát szférába utalta, a demokratikus szolidaritás során az emberek egy csoportja szervezi meg önmagát, hogy az így kialakult közösségi térben teljes jogú állampolgárként és egyenlő félként vegyen részt a számára is hátrányt okozó struktúra leküzdésében. A kapitalizmus legújabb szakaszában tehát, ahol a humanista és társadalmilag felelős diskurzus a vállalkozások egyik versenyelőnyt biztosító eszközévé vált, a társadalmi vállalkozások lényegének kifejezéséhez nem elégséges pusztán a társadalmi cél és a piaci tevékenység hangsúlyozása, minőségbeli különbözőségüket politikai dimenziójuk, kollektív szolidaritáson keresztül megvalósuló koordinációs és strukturális működésük adja.

Irodalom¹²

- Altman, Morris (2014): Are co-operatives a viable business form? Lessons from behavioural economics. In Novkovic, Sonja – Webb, Tom (eds.): *Co-operatives in a post-growth era*. London: Zed Books, 176–193.
- Bacchiaga, Alberto – Borzaga, Carlo (2001): Social enterprises as incentive structures. In Borzaga, Carlo – Defourny, Jacques (eds.): *The emergence of social enterprise*. New York: Routledge, 273–295. https://www.researchgate.net/publication/247562975_Social_Enterprise_as_a_Incentive_Structures
- Ben Ner, Avner – Putterman, Louis (1998): *Economics values and organizations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ben Ner, Avner – Ren, Ting (2015): Comparing workplace organization design based on form of ownership: Nonprofit, for-profit, and local government. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, (44), 2, 340–359.
- Bergeron, Suzanne – Healy, Stephen (2015): The business case: a community economics approach to gender, development and social economy. In Utting, Peter (ed.): *Social and solidarity economy – Beyond the fringe*. London: Zed Books, 72–85.
- Bills, David (2010): Towards theory of hybrid organizations. In Bills, David (ed.): *Hybrid organizations and the third sector*. Challenges for practice, theory and policy. New York: Palgrave Macmillan, 46–70. http://eprints.lse.ac.uk/55260/1/Billis_Towards_a_theory_of_hybrid_organizations_Ch3_HybridOrganizations_2010.pdf
- Bode, Ingo – Evers, Adalbert – Schulz, Andreas (2006): Work integration social enterprise in Europe: can hybridization be sustainable?. In Nyssens, Marthe (ed.): *Social enterprise*. New York: Routledge, 237–258.
- Borzaga, Carlo (2009): A comprehensive interpretation of voluntary and under-remunerated work. In Destefanis, Sergio – Musella, Marco (eds.): *Paid and unpaid labour in the social economy*. Heidelberg: Physica-Verlag, 11–30.
- Borzaga, Carlo – Defourny, Jacques (2001): Conclusion: social enterprises in Europe: a diversity of initiatives and prospects. In Borzaga, Carlo – Defourny, Jacques (eds.): *The emergence of social enterprise*. New York: Routledge, 350–369.
- Borzaga, Carlo – Depedri, Sara (2015): Multi-stakeholder governance in civil society organizations: models and outcomes. In Laville, Jean-Louis – Young, Dennis R. – Eynaud, Philippe (eds.): *Civil society, the third sector and social enterprise*. Governance and democracy. London: Routledge, 109–122.
- Borzaga, Carlo – Depedri, Sara – Tortia, Ermanno (2014): Organizational variety in market economies and the emergent role of socially oriented enterprises. In Defourny, Jacques – Hulgård, Lars – Pestoff, Victor (eds.): *Social*

¹² A megadott internetes hivatkozások utolsó letöltési időpontja a kézirat lezárásának dátuma: 2015. 05. 07.

- enterprise and the third sector*. Changing European landscape in a comparative perspective. London: Routledge, 85–101. http://samples.sainsburysebooks.co.uk/9781134619641_sample_613167.pdf
- Borzaga, Carlo – Sacchetti, Silvia (2015): Why Social Enterprises are Asking to Be Multi-stakeholder and Deliberative: An Explanation around the Costs of Exclusion. *Euricse Working Papers*, 75|15. http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2594181
- Brown, Alessio J. G. – Koettl, Johannes (2012): *Active labor market programs employment gain or fiscal drain?* Bonn: IZA DP No. 6880. <http://ftp.iza.org/dp6880.pdf>
- Cheney, George – Santa Cruz, Inaki – Peredo, Ana Maria – Nazareno, Elías (2014): Worker cooperatives as an organizational alternative: Challenges, achievements and promise in business governance and ownership. *Organization*, (21), 5, 591–603.
- Conill, Joana – Castells, Manuel – Cardenas, Amalia – Lisa Servon (2012): Beyond the crisis: The emergence of alternative economic practices. In Castells, Manuel – Caraca, Joao – Cardoso, Gustavo (eds.): *Aftermath – The cultures of the economic crisis*. London: Oxford University Press, 210–250.
- Cooney, Kate (2011): The business of job creation: An examination of the social enterprise approach to the workforce development. *Journal of Poverty*, (15), 1, 88–107.
- Coraggio, José – Eynaud, Philippe – Ferrarini, Adriane, Filho, Genauto Carvalho de Franca – Gaiger, Luis Inácio – Laville, Jean Louis – Lemaitre, Andrea – Sadik, Youssef – Veronese, Marilia – Wanderley, Fernanda (2015): The theory of social enterprise and pluralism – Solidarity-type social enterprise. In Laville, Jean-Louis – Young, Dennis R. – Eynaud, Philippe (eds.): *Civil society, the third sector and social enterprise*. London: Routledge, 234–250.
- Csoba Judit (2007): A szociális gazdaságot életre hívó folyamatok. In Frey Mária (szerk.): *Szociális gazdaság kézikönyv*. Budapest: OFA, 7–19. http://www.szocialisgazdasag.hu/uploads/pdf/szoc_gazd_kezikonyv.pdf
- Defourny, Jacques (2014): From third sector to social enterprise: A European research trajectory. In Defourny, Jacques – Hulgård, Lars – Pestoff, Victor (ed.): *Social enterprise and the third sector*. Changing European landscape in a comparative perspective. London: Routledge 17–41. http://samples.sainsburysebooks.co.uk/9781134619641_sample_613167.pdf
- Defourny, Jacques – Favreau, Louis – Laville, Jean-Louis (2001): Introduction to an international evaluation. In Spear, Roger – Defourny, Jacques – Favreau, Louis – Laville, Jean-Louis (eds.): *Tackling social exclusion in Europe*. The contribution of the social economy. Aldershot: Ashgate Publishing Ltd. 2001. 3–28. <http://base.socioeco.org/docs/ang2.pdf>
- Defourny, Jacques – Nyssens, Marthe (2006): Defining social enterprise. IN: Nyssens, Marthe (ed): *Social enterprise*. New York. Routledge. 3–21.

- Defourny, Jacques – Nyssens, Marthe (2010): Conceptions of Social Enterprise and Social Entrepreneurship in Europe and the United States: Convergences and Divergences. *Journal of Social Entrepreneurship*, (1), 1, 32–53. http://ec.europa.eu/internal_market/social_business/docs/conference/defourny_en.pdf
- Defourny, Jacques – Nyssens, Marthe (2014): The EMES approach of social enterprise in comparative perspective. In Defourny, Jacques – Hulgård, Lars – Pestoff, Victor (eds.): *Social enterprise and the third sector*. Changing European landscape in a comparative perspective. London: Routledge 42–65. http://samples.sainsburysebooks.co.uk/9781134619641_sample_613167.pdf
- Depedri, Sara (2010): The competitive advantages of social enterprises. In Becchetti, Leonardo – Borzaga, Carlo (eds.): *The economics of social responsibility*. New York: Routledge, 34–54.
- Donnelly-Cox, Gemma (2015): Civil society governance: hybridization within third sector and social enterprise domains. In Laville, Jean-Louis – Young, Dennis R. – Eynaud, Philippe (eds.): *Civil society, the third sector and social enterprise*. Governance and democracy. London: Routledge 30–45.
- EC – European Commission (2011): *Social Business Initiative, Communication from the Commission to the European Parliament*. Brussels: The Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions.
- Ellerman, David (2009): The workplace in deliberative democratic theory: A note on Kant, Mill, and Dewey. University of California at Riverside. http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1389875
- Enjolras, Bernard (2014): The associative as governance structure In Defourny, Jacques – Hulgård, Lars – Pestoff, Victor (eds.): *Social enterprise and the third sector*. Changing European landscape in a comparative perspective. London: Routledge, 187–211. http://samples.sainsburysebooks.co.uk/9781134619641_sample_613167.pdf
- Enjolras, Bernard – Steen-Johnsen, Kari (2015): Democratic governance and citizenship. In Laville, Jean-Louis – Young, Dennis R. – Eynaud, Philippe (eds.): *Civil society, the third sector and social enterprise*. Governance and democracy. London: Routledge, 191–205.
- Frey Mária (2007): A szociális gazdaság fogalma. In Frey Mária (szerk.): *Szociális gazdaság kézikönyv*. Budapest: OFA, 19–23. http://www.szocialisgazdasag.hu/uploads/pdf/szoc_gazd_kezikonyv.pdf
- Galasi Péter – Nagy Gyula (2008): *Az aktív munkaerő-piaci programokba kerülés esélyei: képzés, bértámogatás, közhasznú munka*. Budapest: MTA KTI – BCE Emberi Erőforrások Tanszék. <http://www.mtakti.hu/file/download/bwp/BWP0807.pdf>
- Galera, Giulia (2010): Social enterprises and integration of disadvantaged workers. In Becchetti, Leonardo – Borzaga, Carlo (eds.): *The economics of social responsibility*. New York: Routledge, 105–122.

- Garrow, Eve – Hasenfeld, Yeheskel (2012): Managing conflicting institutional logics: Social service versus market. In Gidron, Benjamin – Hasenfeld, Yeheskel (eds.): *Social Enterprises. An Organizational Perspective*. New York: Palgrave Macmillan, 121–143. http://galaskiewicz.faculty.arizona.edu/sites/galaskiewicz.faculty.arizona.edu/files/Galaskiewicz%20and%20Barringer_2012.pdf
- Green, Francis (2006): *Demanding Work: The Paradox of Job Quality in the Affluent Economy*. New Jersey: Princeton University Press, 94–111.
- Hulgård, Lars (2014): Social enterprise and the third sector. Innovative service delivery or a non-capitalist economy? In Defourny, Jacques – Hulgård, Lars – Pestoff, Victor (eds.): *Social enterprise and the third sector*. Changing European landscape in a comparative perspective. London: Routledge, 66–85. http://samples.sainsburysebooks.co.uk/9781134619641_sample_613167.pdf
- Hulgård, Lars – Pestoff, Victor (2015): *Participatory governance in social enterprise*. 5th EMES International Conference on Social Enterprise. Helsinki. June 30th – July 3rd.
- Huybrechts, Benjamin – Mertens, Sybille – Rijpens, Julie (2014): Explaining stakeholder involvement in social enterprise governance through resources and legitimacy. In Defourny, Jacques – Hulgård, Lars – Pestoff, Victor (eds.): *Social enterprise and the third sector*. Changing European landscape in a comparative perspective. London: Routledge, 157–176. http://samples.sainsburysebooks.co.uk/9781134619641_sample_613167.pdf
- Hyman, Richard (2015): The very idea of democracy at workplace. *European Review of Labour and Research*, (22), 1, 11–24. http://eprints.lse.ac.uk/65573/1/Hyman_The%20very%20idea%20of%20democracy%20at%20work.pdf
- Kerlin, A. Janelle (2009): Introduction. In Kerlin, Janelle A. (ed.): *Social enterprise – A global comparison*. Massachusetts: Tufts University Press, 1–12.
- Laville, Jean-Louis (2014): The social and solidarity economy: A theoretical and plural framework. In Defourny, Jacques – Hulgård, Lars – Pestoff, Victor (eds.): *Social enterprise and the third sector*. Changing European landscape in a comparative perspective. London: Routledge, 102–114. http://samples.sainsburysebooks.co.uk/9781134619641_sample_613167.pdf
- Laville, Jean-Louis (2015): Social and solidarity economy in historical perspective. In Utting, Peter (ed.): *Social and solidarity economy – Beyond the fringe*. London: Zed Books, 41–56.
- Laville, Jean-Louis – Nyssens, Marthe (2001): The social enterprise: towards a theoretical socio-economic approach. In Borzaga, Carlo – Defourny, Jacques (eds.): *The emergence of social enterprise*. New York: Routledge, 312–332. <http://www.jeanlouislaville.fr/en/the-emergence-of-social-enterprise/>
- Laville, Jean-Louis – Salamon, Anne (2015): Rethinking the relationship between governance and democracy: the theoretical framework of solidarity economy. In Laville, Jean-Louis – Young, Dennis R. – Eynaud, Philippe (eds.): *Civil society, the third sector and social enterprise*. Governance and democracy. London: Routledge, 145–163.

- Laville, Jean-Louis – Young, Dennis R. – Eynaud, Philippe (2015): Introduction. In Laville, Jean-Louis – Young, Dennis R. – Eynaud, Philippe (eds.): *Civil society, the third sector and social enterprise*. Governance and democracy. London: Routledge, 1–25.
- Moizer, Jonathan – Tracey, Paul (2010): Strategy Making in Social Enterprise: The Role of Resource Allocation and Its Effects on Organizational Sustainability. *Systems Research and Behavioral Science*, (27), 3, 252–266. <http://www.rise.or.kr/RBS/Data/Files/fnAAN/research01/10.pdf>
- Németh Nándor – Csíste András (2011): Bevezetés. In Németh Nándor (szerk.): *A helyi kezdeményezésű gazdaságfejlesztési programok vizsgálata*. Budapest: MTA KTI, 11–16. http://www.mtakti.hu/file/download/ktik14/ktik14_book.pdf
- Nyssens, Marthe (2014): European work integration social enterprises: Between social innovation and isomorphism. In Defourny, Jacques – Hulgård, Lars – Pestoff, Victor (eds.): *Social enterprise and the third sector*. Changing European landscape in a comparative perspective. London: Routledge, 211–230. http://samples.sainsburysebooks.co.uk/9781134619641_sample_613167.pdf
- Pendleton, Andrew (2005): Employee share ownership, employment relationship and corporate governance. In Harley, Bill – Hyman, Jeff – Thompson, Paul (eds.): *Participation and democracy at work*. New York: Palgrave MacMillan, 75–94.
- Petheő, Attila István (2009): *A vállalati társadalmi felelősségvállaláson túl: a szociális vállalkozás*. Phd értekezés. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem. http://phd.lib.uni-corvinus.hu/398/1/petheo_attila.pdf
- Pinch, Steven – Sunley, Peter (2015): Social enterprise and neoinstitutional theory. *Social Enterprise Journal*, (11), 3, 303–320.
- Sacchetti, Silvia – Tortia, Ermanno (2013): The internal and external governance of cooperatives: Membership and consistency of values. Euricse Working Paper n. 62 | 13. http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2326938
- Spear, Roger – Cornforth, Chris – Aiken, Mike (2014): Major perspectives on governance of social enterprise In Defourny, Jacques – Hulgård, Lars – Pestoff, Victor (eds.): *Social enterprise and the third sector*. Changing European landscape in a comparative perspective. London: Routledge, 133–157. http://samples.sainsburysebooks.co.uk/9781134619641_sample_613167.pdf
- Teasdale, Simon (2011): What's in a Name? Making Sense of Social Enterprise Discourses. *Public Policy and Administration*, (27), 2, 99–119. http://www.cbs.dk/files/cbs.dk/mike_rowe_teachdale_article.pdf
- Tortia, Ermanno (2010): The impact of social enterprises on output, employment, and welfare. In Becchetti, Leonardo – Borzaga, Carlo (eds.): *The economics of social responsibility*. New York: Routledge, 59–61.
- Vidal, Isabel (2014): Multi-stakeholder governance in social enterprise. In Defourny, Jacques – Hulgård, Lars – Pestoff, Victor (eds.): *Social enterprise and the third sector*. Changing European landscape in a comparative

- perspective. London: Routledge, 176–187. http://samples.sainsburysebooks.co.uk/9781134619641_sample_613167.pdf
- Williams, Michelle (2014): The solidarity economy and social transformation. In Satgar, Vishwas (ed.): *The solidarity economy alternative – Emerging theory and practice*. Scottsville: KwaZulu-Natal Press, 35–64.
- Yeoman, Ruth (2014): Confronting Domination: Freedom and Democracy Authority. In Yeoman, Ruth (ed.): *Meaningful work and workplace democracy. A Philosophy of Work and a Politics of Meaningfulness*. New York: Palgrave Macmillan, 96–123.
- Yunus, Muhammad (2008): *Creating a world without poverty: Social Business and the Future of Capitalism*. *Global Urban Development*, (4), 2, 1–19. <http://www.globalurban.org/GUDMag08Vol4Iss2/Yunus.pdf>
- Zamagni, Stefano (2014): Choices, incentives and co-operative organisation. In Novkovic, Sonja – Webb, Tom (ed.): *Co-operatives in a post-growth era*. London: Zed Books, 157–175.

BOGÁCS ERNŐ – RÁCZ ANDREA

GYERMEKVÉDELEM ÉS SZAKMAI INTEGRITÁS

Az etika és a szociális munka viszonyának értelmezését követően a magyar gyermekvédelemben az elmúlt években készült három kutatás főbb eredményeit ismertetjük röviden, amelyek rámutatnak a szakmai hiátusokra, a gyermekvédelem elsődleges (gyermek) és másodlagos (szülők) kliensrendszerével kapcsolatos előítéletes vélekedésekre, a szakmai mentalitásokban megjelenő értékválságra, általában a szakma válságára. Amellett érvelünk, hogy a szakmai mentalitások és bánásmódok gyakorlati működésben való változásához nagy szükség lenne a gyermekvédelemben az etikai dimenziók átgondolásának teret adni, akár egy saját etikai kódex kidolgozása és bevezetése révén. A segítő szakma aktív részese a jóléti állam átalakításának és ezzel párhuzamosan a jóléti viszonyok átrendezésének, így átgondolandó, hogy a hazai gyakorlatban korlátozottan rendelkezésre álló módszertani keret mennyire elegendő a problémák kezelésére, hogyan tudja a kliensek felszabadítását és jólétét szolgálni. Az ismertetett kutatások eredményei jelzik, hogy a fejlődés iránya egy aktivizáló, mobilizáló segítői rendszer megteremtése, amely a szakma alapértékeinek megőrzése mellett képes alkalmazkodni a társadalmi változásokhoz és reflektálni az abból eredő közpolitikai elvárásokhoz.

Bevezetés

Tanulmányunk – melyet szakmai párbeszédre, vitára invitálónak szánunk – abból a kérdéssel indul ki, hogy miért van szükség etikára a szociális munkában. A gyermekvédelemnek nincsen saját etikai kódexe,¹ a Szociális Szakmai Szövetség Etikai kódexe a szociális munka területén mutat iránymutatást és nyújt segítséget a dilemmás helyzetekben való eligazodásban. A hazai rendszerben a gyermekvédelmi és szociális munka elkülönül egymástól, mégis úgy gondoljuk, hogy a szociális munka értékei, alapelvei nagyban hozzájárulhatnak a gyermekvédelem fejlődéséhez. Az etika és a szociális munka értelmezését követően a gyermekvédelemben az elmúlt években készült három kutatás főbb eredményeit ismertetjük

¹ 2006-ban a FICE Magyarországi Egyesülete készített egy kódexet az intézményes ellátásokban dolgozók számára, de az nem került bevezetésre a területi munkába, és nem is fedi le a gyermekvédelem teljes területét.

röviden, amelyek rámutatnak a szakmai hiátusokra, a gyermekvédelem elsődleges (gyermek) és másodlagos (szülők) kliensrendszerével kapcsolatos előítéletes vélekedésekre, a szakmai mentalitásokban megjelenő értékválságra, általában a szakma válságára. Amellett érvelünk, hogy a szakmai mentalitások és bánásmódok gyakorlati működésben való változásához nagy szükség lenne a gyermekvédelemben az etikai dimenziók átgondolásának teret adni, akár egy saját etikai kódex kidolgozása és bevezetése révén. A segítő szakma aktív részese a jóléti állam átalakításának és ezzel párhuzamosan a jóléti viszonyok átrendezésének, így átgondolandó, hogy a hazai gyakorlatban korlátozottan rendelkezésre álló módszertani keret mennyire elegendő a problémák kezelésére, hogyan tudja a kliensek felszabadítását és jólétét szolgálni. Az ismertetett kutatások eredményei jelzik, hogy a fejlődés iránya egy aktivizáló, mobilizáló segítői rendszer megteremtése, amely a szakma alapértékeinek megőrzése mellett képes alkalmazkodni a társadalmi változásokhoz és reflektálni az abból eredő közpolitikai elvárásokhoz. Tanulmányunkban amellett érvelünk, hogy ez egy választási helyzet is a szakma képviselői – elsősorban a vezetők – számára, hogy kritika nélkül kiszolgálják a hatalmat, vagy képesek kiállni a kirekesztett csoportok tagjainak védelme érdekében. Kérdés azonban, hogy mit jelent az *empowerment* (hatalomtól megfosztottak hatalomhoz juttatása) fogalma, ha maguk a segítők is megfosztottak a „hatalmuktól”, és egy olyan kontrollórszerepbe kényszerülnek, amely ellentétes a segítői tevékenység eszmeiségével.

Szociális munka és etika

A szociális munka és etika viszonyában alapvető a kérdés megválaszolása: miért van szükség etikára a szociális munkában, mi köze az etikának a szociális munkához? Gardner et al. (2008: 42) szerint valamely tudástartománynak szakmaként történő elismeréséhez – a tudáson és készségeken felül – elengedhetetlen az etikai dimenzió megléte. Így biztosított, hogy a szakértelem nem önző célokra és közérdek ellen használatos. Tetszetős megközelítés, különösen a szociális munka terén, mert így egyike lehet(ne) a szakmák szakmájának, hiszen mindhárom feltétele adott (különösen az etikai). Első megközelítésre a szerzők nem indokolják részletesen a szakmaként való meghatározás ezen módját, megállapításként közlik. Nyilván több tudástartomány vitatkozna e megközelítéssel, nemcsak azok, amelyek esetében szükséges némi elmélyülés az etikai dimenzió indoklásához (pl. fegyvergyártás), de azon területek is, amelyek etikaszegélyesnek tűnnek. Továbbgondolva, az „etikus” szakmák,² mint például az orvoslás és a szociális munka, gyakorlati megvalósulásukban sérthetik az etikai dimenziót. Azért fontos ezt megjegyezni, mert az előbbieken hivatkozott szakmák is gyakorlati megvalósu-

² A szakmaetika nem csak a szociális munka „kiváltsága” és igénye, elég e vonatkozásban utalni a hipokratészi esküre, mint a legismertebb szakmaetikára.

lásuk okán minősíthetőek kevésbé etikusnak vagy etikasemlegesnek. A spekulatív gondolkodás természetesen bármely szakma esetében ki tudja mutatni az etikai dimenzió létét. Nem lehet figyelmen kívül hagyni azonban, hogy a közérdekűség feltétele tetszetős ugyan, de vitatható. Miért az etikus, ami társadalmi szempontból hasznos? Egyáltalán, mit kell érteni közérdekűség alatt? A kérdés tehát, hogy miért értelmes a szociális munka vonatkozásában etikáról beszélni, egyszerűen megválaszolható. Azért, mert a szociális munka csak úgy határozható meg szakmaként, ha van etikai dimenziója. A közvélekedés minden bizonnyal támogatja e tetszetős megfogalmazást, hiszen ha van szakma, amelyben egyértelműnek tűnik az etikai dimenzió, az a szociális munka. A kritikusabb beállítottságúak ugyanakkor feltehetik a kérdést: miért etikus az, ami közérdekű, mi köze van az etikának a társadalmi érdekhez, egyáltalán mi az etika?

Fogalmi pontosítás

Az etika és szociális munka összefüggéseinek megértéséhez célszerű a szociális munka és az etika fogalmának elemzéséből kiindulni.

Szociális munka

A tág értelemben vett szociális munkát történelmi viszonylatban szemlélve³ – legalábbis a keresztény kultúrkörben – egyértelmű az irgalmasság testi és lelki cselekedeteivel való rokoníthatósága. Jóllehet az üdvösség isteni kegyelem, vagyis mint ajándék kiérdemelhetetlen, a tettek nélküli hit is halott. Ennek megfelelően a másik ember segítése a kora kereszténység mindennapjainak természetszerű mozzanata, az Istennek tetsző erkölcsös élet lényeges megnyilvánulása. Fontos megjegyezni, hogy az ilyen értelemben felfogott erkölcsös élet nemcsak az egyes ember üdvösségét szolgálta, hanem Krisztus testeként felfogott hívők közösségének (az egyháznak) az építését is, tehát erőteljes társadalmi vonatkozása is van. A segítség ebben az időszakban létmód, így inkább spontán, mint szervezett tevékenység. Amikor elveszíti létmódjellegét, akkor sem intézményesül, jóllehet a vallási közösségek és szerzetesrendek tevékenysége által szervezeten is megnyilvánul, és továbbra is a tettekben megvalósuló hit, így az erkölcsös élet attribútuma. Némi leegyszerűsítéssel és elfogultsággal élve a szociális munka ebből a gyakorlatból fejlődik ki. Előbb az ősközösségi tradíciók 19. századi megújításával, az egyes karizmatikus személyek egyesületi formában történő, az új társadalmi réteg (proletariátus) problémáira reagálni kívánó próbálkozásán keresztül, majd az állam beavatkozásában (Müller 1992: 11).

Fogalmi megközelítésben a szakmaként és nem tudományterületként vizsgált szociális munka társadalmi konstitutív és megtartó szerepe kevésbé hangsúlyo-

³ A szociális munka történeti fejlődését lásd bővebben: Hegyesi–Kozma (2002).

zott, legalábbis a John Pierson és Martin Thomas által jegyzett *Dictionary of Social Work* (2011: 493) szerint⁴:

„Olyan fizetett professzionális tevékenység, melynek célja az egyének támogatása, hogy nehéz élethelyzetükön túljussanak gondozás, védelem vagy tanácsadás, illetve szociális támogatás, érdekképviselő és közösségi munka nyújtása által.”

Az etikai mozzanat ugyanakkor egyértelmű, amennyiben a nehézségek leküzdésében nyújtott segítség etikai kategória.

Etika

De mi számít etikai kategóriának, egyáltalán mi az etika? *Etimológiai megközelítésben* a görög ethosz (εθος) és éthosz (ηθος) szóhoz, illetve fogalomhoz kell visszanyúlni. Az ethosz erőteljes közösségi vonatkozást feltételez (lakóhely, lakóhellyel összefüggő szokás, hagyomány), míg az éthosz az egyént helyezi előtérbe, annak jellemét, magatartását, mely eltérhet a szokástól, a hagyománytól (Nyíri 2003: 12). *Tartalmi szempontból* már sokkal nehezebb kibontani az etika fogalmát, legalábbis ha valamilyen rövid, összefoglaló, lényegét pontosan kifejező meghatározásra vagy körülírásra törekszünk. Az etika szó/fogalom ugyanis eltérő tartalmakkal használatos. A köznapi beszédben például az erkölcsös szinonimájaként (uo.: 13), melyet, bár nem helytálló, nem szükséges kiigazítani, különösen, hogy jelen tanulmány is e beszédet kívánja használni. Mindazonáltal épp a jelen írás bizonyos fejtegetései is szükségessé teszik az etika és egyéb rokon fogalmak, elsősorban az etika és erkölcs elhatárolását.

Etika és erkölcs

Az etika szigorú értelemben véve erőteljesen kötött a filozófiához mint tudományhoz. E tudományterület felől megközelítve nem más, mint a spekulatív gondolkodás az erkölcsről, vagy ha ez valaki számára sértő, az „erkölcs problémakörének filozófiai vizsgálata” (Nyíri 2003: 14). Mondhatni erkölcsfilozófia, amennyiben helleri megközelítésben értelmezzük.⁵ Következésképp megkockáztatható: az etika erkölcsre reflektáló filozófiai beszéd. Központi fogalma és tárgya az erkölcs. Bármely, az etika lényegének körülírására irányuló próbálkozás megkerülhetetlenül az erkölcsbe ütközik. A *Magyar értelmező kéziszótár* (Juhász et al. 1972) szerint az erkölcs magatartást irányító, annak megítélését segítő, társadalmilag

⁴ Az idézett meghatározást az IFSW Nagygyűlése és az IASSW Közgyűlése által elfogadott szociális munka globális definíciója általánossága indokolja (IFSW 2014). A globális definícióból hiányzik az arisztotelészi definíció egyik eleme, a *differentia specifica*, amely által más szakmáktól elkülöníthető.

⁵ Minden olyan filozófiai munka, amely főleg erkölcsi problémákkal foglalkozik (Heller 1994: 225).

helyesnek tartott szabályok összessége, illetve ezek megvalósulása.⁶ A szótárak köznapi beszédén túl Heller Ágnes is hasonló kijelentést tesz az erkölcsről,⁷ oly módon, hogy kiemeli az egyéni viszonyulást, melyet moralitásnak nevez. Fontos ez a mozzanat, mert az erkölcs az etikával ellentétben nem elméleti konstrukció, hanem a konkrét egyén adott időhöz és térhez, sokszor egy másik egyénhez vagy egyénekhez kötött magatartásminősége. Konkrét cselekvés vagy mulasztás milyensége. Minőség vagy milyenség. De milyen szempontból? Mi alapján lehet helyesnek/erkölcsösnek minősíteni egy magatartást? Mi vagy ki jogosít fel valamely normát és szabályt a helyesség minősítésére? Honnan ered egy norma és szabály ilyen jellegű tekintélye?

Értékpluralizmus

A metafizikai szemléletű, transzcendenciát feltételező világmentésben egyszerű a fenti kérdésekre adott válasz: a transzcendens. A felvilágosodásig⁸ a társadalmat alkotó többség számára ez kielégítő magyarázat és érvényességi feltétel volt – egy társadalmi réteg számára jelenleg is az –, a 17. századot követően azonban ez a tekintély megszűnt egyértelműnek és általánosnak lenni. Több szereplő követelt magának helyet, pontosabban több szereplőnek követeltek tekintélyt. Amennyiben elfogadjuk a helyesség alternatívájának az értékességet, a helyes szinonimájaként az értéket,⁹ kijelenthető: az előbb vázolt eszmetörténeti folyamattal egyidejűleg az értékek is diverzifikálódtak, hierarchiájuk megváltozott, és képlékennyé vált az erkölcs lényegi mozzanata. Teret nyert az értékpluralizmus, melynek kedvező hatása például, hogy lehetővé tette az etika értelmező oldalának¹⁰ kibontakozá-

⁶ *A magyar nyelv történelmi-etimológiai szótára I.* (Hexendorf et al. 1976) azonos tartalommal írja le az erkölcs fogalmát.

⁷ Az egyedi személy gyakorlati viszonya a helyes magatartás normáihoz és szabályaihoz (Heller 1994: 65).

⁸ A felvilágosodás és a szekularizálódás a hitbéli buzgalmakkal szemben az emberi akaratok és motívumok körében az érdekek primátusát rögzítették. Az érdekek azonban nem tudtak sohasem teljesen felülkerekedni a szeszélyes szenvedélyeken, a felvilágosodást megelőző filozófusok mindezt metafizikai adottságnak írták le: Spinoza számára az érdekeken kívül álló mozgató az ösztön, Pascal számára az erkölcs (Hirschman 1998).

⁹ Heller (1994: 43–44) meglátásában a dolgok összessége helyett azért van „világunk”, mert az ember értelmet ad neki, ez az értelem pedig a normákból és szabályokból eredeztethető. Szerinte az etika a világ feltétele abban az értelemben, hogy „világunk” csak azért van, mert normáknak és szabályoknak alávetett, melyeknek betartása helyes/jó, áthágásuk helytelen/rossz. A jó és rossz közötti különbségtétel (etika) így a normák és szabályok létezésének állítását jelenti, vagyis „világ” konstruálását. Így válik az etika a világ feltételévé. Nem is teszi felcserélhetővé az érték és a helyes fogalmát, mert az érték ebben a kontextusban irreleváns, akárcsak a jó köznapi vagy abszolút értelemben felfogott interpretálása. Az egymással ellentétes normák és szabályok által konstituált „világok” is egyformán jók és értékesek.

¹⁰ Heller Ágnes az etika három oldalát különbözteti meg: értelmező, normatív és nevelő/önnevelő. *„Az értelmező oldal arra a kérdésre próbál válaszolni, mit tartalmaz a morál, a normatív oldal arra, mit kellene tenniük az embereknek, a nevelő vagy terápiás oldal pedig egyrészt arra, miként formálhatók az emberek vele született hajlamai oly módon, hogy eleget tudjanak tenni a morális elvárásoknak, másrészt arra, miként óvható meg a jóság mércéinek megfelelő életmód a nyomor és a boldogtalanság fenyegetésével szemben”* (Heller 1994: 7).

sát, ami jó hír a filozófusoknak. Kevésbé örvendetes a cselekvő ember számára, akinek az is nehézséget okozott, hogy a helyes és helytelen kőbe vésett normáit, szabályait egyedi esetre alkalmazni tudja. Az addig tekintéllyel bíró normák és szabályok megkérdőjelezése, érvénytelenné válása, új, önmaguknak tekintélyt vindikáló normák és szabályok megjelenése, egyesek számára felszabadító, mások számára elbizonytalanító jelenség. Az értékpluralizmus és a hozzá kapcsolódó választhatóság kétségkívül felszabadító élménye ugyanakkor mellékhatással is jár, a bizonyosság megszűnésével. A norma és a szabály alkalmazásának bizonytalansága kiegészül a helyes norma és szabály választásának bizonytalanságával. A szenvedőkön segítség mint szabály alkalmazásának (mi számít szenvedésnek, mivel lehet érdemben segíteni?) nehézsége kiegészül a kérdéssel: a szenvedőkön segítség szabálya valóban a helyes magatartás szabálya-e, a segítség helyes magatartás-e? Gondolatkísérletnek tűnik, a lényeg azonban valós: az értékpluralizmus magában hordozza az értékválság lehetőségét is. Szükséges megjegyezni, ez az erkölcsi fejlődés elengedhetetlen mozzanata, igaz, az erkölcsi regresszióé is. Mind ezen fejtegetések nem az egyetlen és valós erkölcsi tekintély igénye, különösen nem a lehetősége melletti érvelés, hanem az értékpluralizmusból adódó esetleges bizonytalanság tudatosítása és az ebből adódó következményekre való figyelemfelhívás. A kinyilatkoztatott kizárólagos legfelsőbb érték(ek) léte, mely(ek)ből minden más érték levezethető, hit és meggyőződésbeli állítás. Minden egyéb érvelésmód az emberbe helyezi az értékek megismerését vagy konstruálását, mely értelemszerűen az értékpluralizmust támasztja alá. Következésképpen az egyes erkölcsi felfogások végső soron racionálisan nem bizonyítható alaptételekből indulnak ki, vagyis az alapjuk meggyőződés, illetve a bizonyítottság mértékétől függő választás. Sajátos módon igaz ez azon érvelésmódokra is, melyek állítják a kizárólagos kinyilatkoztatott értékek létét, és ezen állításukat észérvekkel kívánják bizonyítani.¹¹

Értékpluralizmus és szociális munka

A szociális munka terén mindez azért fontos, mert az értékpluralizmus tapasztalati és történelmi ténye következtében a szociális munka egyik feltételrendszerét alkotó erkölcsi megfontolások is különbözőek lehetnek aktuális politikától és szakmapolitikától, szakmai elvárásoktól és egyéni meggyőződéstől függően. A szociális munkásnak pedig nem áll rendelkezésére valamely, mindenki által elismert legfőbb érték/értékrendszer, melyből kikövetkeztethető lehetne a konkrét esetben tanúsítható helyes magatartás. Szakmai etikára¹² a szociális munkában

¹¹ „Az erkölcsi érték nem csak értelmi felismerést kíván, mint a logikai igazság, hanem elismerést is, ami akarati és érzelmi hozzájárulást tételez fel” (Kecskés 2003: 59).

¹² Az etika kifejezés a következőkben az etika mindhárom Heller általi megközelítésében használatos.

ebben a kontextusban lehet szükség.¹³ Dilemmája kettős: (1) mi az érték, amit követni kell; (2) megfelel-e a magatartás az érték által meghatározott normának vagy szabálynak? Ennek megfelelően a szociális munka etikájának funkciója is kettős: (1) a helyes szociális munka magatartási normáinak és szabályainak meghatározása; (2) a magatartási normák és szabályok alkalmazási feltételeinek kidolgozása (segítség a normák alkalmazásához).

Szociális munka és etika

Az általános és kizárólagos érvényességet követelő etikai értékek meghatározásának nehézségéhez kapcsolódó, fentiekben vázolt érvelés ellenére a törekvés folyamatos ilyen etika kidolgozására és deklarálására. A legújabb korban elegendő megemlíteni az emberi jogokat, a gyermeki jogokat stb.,¹⁴ amelyek nemzetközi egyezményekben rögzítettek. Az ezekben foglalt értékek jogilag kötelező erejűek is, így azokat a szociális munkásnak, aki egyrészt állampolgár, másrészt fizetett alkalmazott, figyelembe kell vennie munkája során. Érthető a felvetés: miért van szükség a szociális munka vonatkozásában külön szakmai etikára, mikor a szociális munkát közvetve vagy közvetlenül szabályozzák (iránymutatást adnak) az emberi jogok, az egyes államok alkotmánya és specifikus jogszabályai, módszertani ajánlások, standardok, szakmai programok és munkaköri leírások? Az etika és az emberi jogok stb. eltérő megközelítésben, de ugyanarra a tárgyra irányulnak: értéket határoznak meg és írnak le (Beran 2007: 83–93). Etikaként is értelmezhetőek. Az emberi jogok a szociális munkában az etika első funkcióját töltik be, míg a jogszabályok és a többi szabályozó inkább a második funkciót. Amiért szükség lehet külön szakmai etikára a szociális munka tekintetében: az egyik általánossága (emberi jogok, alkotmány) és a másik (jogszabályok, standardok) konkrétsága. A szakember döntését elősegítendő/megkönnyítendő még optimális mértékű dedukció és általánosítás indokolhatja a szakmai etika kidolgozását. Az emberi jogok vagy akár az alkotmányok egyrészt túl általánosak, másrészt nem is feltétlenül esnek egybe az adott szociális munkás erkölcsi meggyőződésével. Szükséges egy olyan közbenső dedukció által rögzített norma és szabály, amely egyrészt közvetlenül és beazonosíthatóan alkalmazható a szociális munkára, másrészt az így beazonosítható specifikus tárgya által (szociális munka értékei) megteremtí a kapcsolatot az „egyedi személyhez” is, annak professzióján (szociális munka) keresztül (vö. Heller 1996: 17).

¹³ A premodern kor gondolkodói egy adott közösséghez szóltak, számukra ez volt az egyetlen „valós”, „létező” közösség. Az értékpluralizmust elfogadva több ilyen „valós”, „létező” közösség van, így az erkölcsi gondolkodó nem tud *általános* iránymutatást adni valamennyi közösség számára, hanem csak az általa elismert és őt elismerő közösség számára. Amennyiben mégis általánosságot követel erkölcsi iránymutatása számára, két lehetősége van. A fundamentalizmus, vagyis elsőbbséget feltételez és követel közössége számára. A másik, hogy különböző életterületeken élőknek fogalmaz meg szabályokat, de azt számukra általános érvénnyel teszi (Heller 1996: 17).

¹⁴ Lásd: Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata, Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya, Gyermekek jogairól szóló Egyezmény, Alapjogi Charta.

Társadalmi érdek versus szakmai etika¹⁵

Amikor feltesszük a kérdést, miért van szüksége a szociális munkásnak etikai útmutatóra, az is vizsgálható, hogy a *szakmai szempontból erkölcsös* cselekedet kit szolgál: a szociális munkást vagy a klienst? Nemcsak a szociális munka irányultsága van e kérdés középpontjában, hanem annak etikai dimenziója is. Ez az etikai dimenzió már nem a helyes magatartás normáinak megismerése. Ez az alkalmazás fázisa. A helyes magatartás normái és szabályai ismertek és részben elfogadottak, viszont versengésük vagy értelmezhetőségük okán *alkalmazásuk* igényel döntést.¹⁶ Jóllehet egyértelműnek tűnik, a kliens érdeke megkérdőjelezhető,¹⁷ és nem csak a szükséglet eltérő meghatározásából adódóan vagy gondolatkísérletként (vö. Krémer 2009: 207–208). Müller (1992) véleménye szerint a szociális munka szakmafejlődésének kezdetén a cél nem az egyén segítése volt, hanem bizonyos társadalmi érdek megvalósítása. Amennyiben szakmaként tekintjük a szociális munkát, és annak feltételeként elfogadjuk az etikai dimenziót, mely szerint nem lehet öncélú és a közérdeket kell szolgálnia, szintén egyértelmű a válasz: a klienst kell szem előtt tartani, ezen keresztül pedig a társadalmat. Láthattuk ugyanakkor, hogy a szociális munka fogalmához nem feltétlenül kapcsolódik társadalmi mozzanat konstitutív értelemben, miközben az etika kapcsán újra és újra felbukkan. Miért ennyire makacs ez feltétel? Mert az egyén nem tud társadalom nélkül létezni, ezért azt óvni kell? Tény, hogy az egyén általában rá van kényszerülve a közösségi létre, egyszerűen azért, mert nincs egyedül. A túlélés érdekében pedig valamilyen módon közösségbe szerveződik. E tényből arra következtetni, hogy az ember lényegét tekintve társadalmi lény, vagy hogy igényei kielégítésére és tehetségének kibontakoztatására társadalmi létre van szüksége, legalább annyira igazolható és cáfolható, mint az, hogy az ember alapvetően szeretetre, illetve hatalomra törekszik. Ebből kiindulva viszont, vagyis hogy az egyén több másik egyénnel osztja meg életterét, illetve hogy a kölcsönös túlélés érdekében kisebb vagy nagyobb közösségekbe szerveződik, önmagában is elég nyomós érv arra, hogy az etika társadalmi aspektusai kellő hangsúlyt kapjanak.

Szakmai etika és politikai érdek

A közösségi lét az egyének számától és köztük lévő interakciók bonyolultságától függően különböző szerveződési formákat termel ki. Ezek egyike az állam. Az állam feladatai az egyén túlélését szolgáló társadalom szervezését és irányítását illetően sokrétűek, melyek közül az egyik kiemelt feladat az egyének és a közösségek

¹⁵ A fogalmi pontosítás érdekében szükséges a szakmaetika és hivatás-etika megkülönböztetése. A hivatás-etika több, mint a szakmai etika. „*Mivel a hivatás fogalmához hozzátartozik az önátadás a feladatnak, ezért abban a személyesnek, a belülről jövőnek a legnagyobb szerepe van*” (Domszky 2008: 11).

¹⁶ A genetikus és szociális *a priori* illeszkedése, valamint az egyén viszonyulása a helyes magatartás normáihoz (Heller 1994: 29–32 és 130).

¹⁷ A normatív és szubjektív szükséglet eltérhet és konkurálhat egymással (Krémer 2009: 105–106).

szociális szükségleteinek biztosítása (Torma 2016: 5). Visszacatlakozva a történeti fejtegetésekhez, megállapítható, hogy a felvilágosodást követően az állam egyre több és több feladatot vesz át e téren is (Müller 1992). Kérdés, hogy a hatalom birtokosa miért tekintette ezt fontosnak. Egy sarkalatos vélemény szerint azért, hogy az „*ipari tartaléksereghez tartozók munkavégzésre és utódnemzésre való készséget fenntartsa*” (uo.: 9). Az állam szociális területen való térnyerésében feltételezni lehet a politikai szándékot, különösen a szavazati jog általánossá tételét követően. Jelenkorban, amikor a termelőmunka, egyáltalán a munka átalakult, az ipari tartaléksereg fenntartásához nem fűződik érdek (a gépek fölöslegessé teszik több, szakértelmet nem kívánó munkaterületeken az emberi munkaerőt), a tartaléksereg más kontextusban válhat nélkülözhetetlenné, és pedig mint *választói tartaléksereg*, amely jól használható bázist jelenthet a hatalom megszerzéséért és megtartásáért zajló küzdelemben.

Meglehetősen cinikusnak tűnhet e megközelítés, így feltételezzük, hogy a politika is szakma, vagyis van etikai dimenziója. Művelői pedig legalább oly mértékben tartják szem előtt a közérdeket, és nem öncélúbbak, mint például az újságírók képviselői. Az etika viszonylagossága azonban ez esetben is megkérdőjelezheti a hagyományos értékeket, különösen a társadalmi értékeket, tekintettel azok társadalmi érdekhez kötöttségére, melyet az államnak képviselnie kell. Ez is teremthet olyan helyzeteket,¹⁸ amelyek a szociális munkást választás elé állítják: társadalmi érték vagy a kliens érdeke, társadalmi érdek vagy saját értékrend. Az állami beavatkozás tehát közérdekűsége ellenére is előidézhethet olyan helyzeteket, amelyek a segítségre szoruló egyén érdekeivel vagy a szociális munkás értékrendjével összeegyeztethetetlenek. Etikai támogatásra e helyzetben lehet szüksége a szociális munkásnak.

Társadalmi érdek és kliensi érdek

A társadalmi elvárásokhoz köthető a szociális munka személyes jellege visszazorításának szándéka a formalizált segítő menedzsment érvényesítése érdekében (Pierson–Thomas 2011: 496, Parrot 2010: 2). Egyik elemeként az üzleti világban használatos policyk, protokollok, standardok, indikátorok kidolgozása és alkalmazása szorgalmazott a hatékonyság és mérhetőség elősegítésének céljával. Másik mozzanataként *kész* szolgáltatások közvetítőivé (ügyintéző) minősítené át a szociális munkást. Az etikai dimenzió e tevékenységében fel sem merül, ha szükséglet és szolgáltatás fedi egymást. Döntési helyzet akkor áll elő, ha a szükséglethez nem rendelhető megfelelő szolgáltatás, vagy a szolgáltatások mennyisége korlátozott (Parrot 2010: 4–5). Az ügyintézői minőség mint társadalmi/szakmai elvárás ebben az esetben a klasszikus segítői attitűddel ütközik a helyes magartatási

¹⁸ Különösen, hogy a 20. század túlnyomó részében a szociális munka a társadalmi normák kikényszerítésének egyik eszközévé vált (Pierson–Thomas 2011: 496).

norma megtalálása feszültségében. A feszültség feloldása csak erkölcsi döntéssel lehetséges.

Értékek versengése

Az előbbieken jellemzően a helyes magatartás normáinak választása kihívás a szociális munkás számára.¹⁹ Ennél gyakoribb a már interiorizált vagy elfogadott szabályok alkalmazásának nehézsége egyedi esetekre (rangsor felállítása értelmében is). Itt már nem értékrendek versengenek egymással. Az elfogadott értékek, illetve a szabályok élethelyzetekhez illesztése igényelhet támogatást.

„Etikai dilemma keletkezhet, amikor a gyakorló szociális munkás két vagy több, egymással versengő értékkel találja magát szemben. Melyiket helyezze előtérbe: az igazság, az egyenlőség, a hatékonyság, az eredményesség, az illetékesség vagy az egyenlőség elvét? A szociális munkás úgy érezheti, hogy egyformán magáénak érez két vagy több értéket, de egy adott esetben nem alkalmazhatja mindet. A másik eset, amikor a helyzet különböző résztvevői, különböző értékeknek adnak prioritást. (...) Amikor a versengő és a konfliktusos csoportok a gyakorló szociális munkás lojalitására igényt formálnak, akkor a szociális munkás etikai dilemmába ütközhet.” (Loewenberg–Dolgoff 1988: 185)

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy az etika az erkölcsre reflektáló *filozófiai beszéd*. Ha pontosan használt a fogalom, az etika a filozófia tudományterületéhez kötött. E szempontból megközelítve az etika fogalomhasználata nem értelmes a szociális munka mint tudástartomány kapcsán. Az etika tárgya viszont az erkölcs, az egyedi személy helyes magatartási normákhoz való viszonyulása. Tárgyában így már köthető a szociális munkához, amennyiben a szociális munkának van „erkölcse”, és tekintettel van arra, hogy a szociális munka is normáknak és szabályoknak alávetett. Az értékpluralizmus következtében a *helyes* magatartás szabályainak a megállapítása okozhat elsősorban nehézséget. E felvetésnek ugyanakkor csak elméleti jelentősége van, hiszen a szociális munkát mint tevékenységet meghatározzák az emberi jogok, gyermeki jogok, alkotmányok, egyéb jogszabályok. A helyes magatartás szabályai tehát adottak. A kérdés csupán az, szükséges-e elkülönített etika a szociális munka számára. A helyes magatartás szabályainak beazonosítását követően az alkalmazás problematikájával szembesül a szociális munkás. A társadalmi és saját értékrend ütközése, társadalmi érdek és a kliens érdeke, versengő értékek és lojalitás, mind erkölcsi döntést és ehhez iránymutatást igényel. A szociális munkának ebben az értelemben lehet szüksége „etikára”.

¹⁹ Az *a priori* genetikus és az *a priori* szociális normák illeszkedésének történetiségen belüli feszültsége (Heller 1994: 31).

Szakmai integritás kérdése a gyermekvédelmi tárgyú kutatásokban

Kettős és hármas mandátum

A szociális munka történeti fejlődése során, különösen a 20. század második felében számos változáson ment át a szervezeti összefüggéseket és tágabb kontextusban a társadalmi-gazdasági-politikai környezetet tekintve. Asquith et al. (2005) szerint azonban figyelemre méltó, hogy a legfontosabb alapelvek és értékek, amelyekre a szociális munka épül, állandó tudott maradni, még ha ezek a gyakorlatban igen sérülékenyek is. Sárkány (2011) szerint a szociális munka értékközpontú tudomány és foglalkozás egyben, ahol a kliensrendszer értékei és a társadalom aktuális értékfelfogásai alapján szükséges tájékozódni. A szociális munkában megjelenő alapvető dilemma a kettős mandátum kérdése, egyfelől a társadalom és az adott intézmény képviselte törvényes és gazdaságilag is rentábilis megoldások keresésével, másfelől pedig a segítségre szoruló kliens képviselete. A szociális munkás tehát közvetít a kliens és a társadalom között, miközben társadalmi alrendszerként funkcionál. Mindez jelenti egyszerre a segítő-támogató és a normaközvetítő-kontrolláló funkciók egyidejűségét (Pataki 2008, Sárkány 2011). Staub-Bernasconi nyomán felveti a hármas mandátum értelmezési lehetőségét is, miszerint egy önálló szakma létezéséhez tudományos módszertanra és etikára is szükség van. Alapvető az emberi jogok védelme és a szociális igazságosság mint két etikai elvárás, melyeknek érvényre juttatása követelmény is.

„...a szociális munka etikai tudományként és szakmaként is felfogható, amely elsősorban a társadalmi konfliktusokból eredő etikai kérdéseket elemzi, és a beavatkozása során az általános társadalmi és szociális munka értékeit (humánus, tolerancia, szabadság, szolidaritás, igazságosság stb.) veszi figyelembe.” (Sárkány 2011: 9)

Ebben az értelemben a szociális munka emberjogi szakma is, ahol a jogok védelme és az érdekérvényesítés központi feladat. Az alapvető értékek megőrzése azért is fontos, mert ez hozzájárulhat a szakma professzionalizálódásához, saját kereteinek a körülhatárolásához más szakmák viszonylatában. A professzionalizációval, professziókkal foglalkozó elméleteket két nagy csoportba lehet sorolni (Nagy 2009: 87): (1) hogyan alakulnak a hivatásrendek; (2) milyen sajátosságai vannak az egyes hivatásoknak, ezen belül milyenek az adott szakma karakterjegyei, milyen tevékenységet fejt ki a közjó érdekében, hogyan alakul az önértékérvényesítés, valamint milyen a szakma identifikációja? Ezen második csoporton belül a számunkra fontos ún. társadalmi funkció orientációjú irányzatok – melyek például Durkheim, Parsons nevéhez köthetők – a társadalom szükségleteiből indulnak ki, melyekre egy adott hivatás válaszol. Ez egyfajta missziót is jelent,

hiszen a közjó szolgálatában áll, a társadalmi munkamegosztásra, közös felelősségvállalásra és szolidaritásra épül (uo.: 92).

Azonban a szociálismunka-képzésben részesülők és maguk a szakemberek is alacsonyra értékelik a szakma presztízsét (Fónai et al. 1996, Nagy 2011, Papp–Rácz 2015). A szakma értékeinek ingatagságát jelzi, hogy például a diákok jellemzően nem vállalnának politikai szereplést, érdekérvényesítő tevékenységet, döntés-előkészítő munkát, és nem tartják fontosnak a társadalom és a társadalompolitika működési rendjének megváltozását célzó feladatokat (Nagy 2011: 110). A diákok szerint a segítő olyan,

„aki alkatánál, beállítódásainál fogva gyermekkorától kezdve nyitott mások iránt, felismeri a problémákat, segítőkész, próbálja enyhíteni a szenvedést, de nem akar radikális megoldásokhoz folyamodni, és az sem célja, hogy a fennálló helyzetet akár lépésről lépésre megváltoztassa.” (Nagy 2011: 111)

Ehhez elsősorban nem intellektusra, magas kvalifikációra, hanem adottságokra, skillekre van szükség. A szakma határainak egyértelműsítését a társadalom szakmaképe sem könnyíti meg, nemcsak amiatt, hogy keveset tudnak róla, de az emberek nézeteit a szociális munkáról, gyermekvédelemről jelentős mértékben befolyásolják a hozzá kapcsolódó botrányok, különösen azok, amelyek gyermekekkel kapcsolatosak. Hazánkban is számos ilyen sorolhatnánk az elmúlt évekből. Fontos azonban az, hogy a szociális képzések ehhez a szakmaképhez és a szakemberek kompetenciafejlesztéséhez hogyan tudnak hozzájárulni.²⁰ A szociális munkában az etikával kapcsolatban hangsúlyozni kell, hogy alapelveket és értékeket biztosít a szociális munka területén dolgozók számára, tehát egyfajta morális kódikészlet, ilyen értelemben az etika és az érték szinonimaként használatos. Az etikát mégis gyakran használják szabályok és előírások összességéként, amelyek a szakemberek viselkedését irányítják, azaz jellemzően a szakmai tevékenységek szabályozásához és felügyeletéhez kapcsolódik. A nemzetközi diskurzusban egyre hangsúlyosabban kerül elő, hogy az etikai kódex viselkedést szabályozó dokumentum, és kevésbé fontosak a segítő szakma alapértékei,²¹ azaz a szabályozás fontosabbá vált, mint az értékek gyakorlati működés során való támogatása (Asquith et al. 2005). A túlzott bürokrácia, az adminisztratív feladatok növekedése a segítői foglalkozásban egyértelműen értékkonfliktushoz vezet. Zastrow felhívja a figyelmet arra, hogy a bürokratikus rendszerek személytelenek, semlegesek, a klienst a rendszer egy szereplőjének tekintik. Mivel a hatalom eszköze, szabályok és szerepek összessége, nem jó és nem is rossz, hanem amorális. Knopf (1979) szavait idézve kifejti, hogy a segítőt a demokratizmus, humaniz-

²⁰ Lásd: Szoboszlai (2014).

²¹ A Szociális Szakmai Szövetség 2016-ban módosította az etikai kódexet, melyben éppen ezért hangsúlyos az értékek rögzítése, a kötelezett kliensek esetében is annak hangsúlyozása, hogy egy hierarchikus erőterben is a segítség az alapja a szakmai munkának. (Lásd folyóiratunknak ebben a számában – a szerk.)

mus, egyediség tiszteletben tartása mozgatja, a kapcsolat alapja az önkéntesség, addig a bürokratikus rendszer hierarchizált, értékhiányos, érzelmileg semleges (Zastrow 1995: 43). A megoldás ebben a dilemmás helyzetben sokszor az, hogy személyiséget ad a segítő a bürokráciának, felépítve egy ellenségképet, de mivel a rendszer amorális, értelmetlen a személyes tulajdonságokkal való felruházás, az a helyes, ha struktúráként kezeljük.

Az önkéntes és kötelezett kliensekkel való együttműködés kapcsán felmerül a kérdés, hogy a kliens hogyan motiválható. A sztereotip álláspont szerint az önkéntes kliens valójában a jó magaviseletű kliens, aki problémabelátó, kéri és elfogadja a segítséget, motivált, nyitott az együttműködésre, szabadon képes dönteni, és az együttműködés kevésbé terhelt etikai természetű dilemmákkal. Ennek ellentéte a kötelezett kliens, aki a nem motivált kliens képével azonosított (Pataki 2008: 6–7). Lorenz szerint nagyban függ a beavatkozás sikere attól, hogy az milyen szociálpolitikai kontextusban valósul meg:

„Ha a politikai program büntető megközelítést ír elő, melynek célja, hogy elkülönítse az érdemeseket az érdemtelenektől, akkor a felhasználók még a legbarátságosabb megközelítést sem fogadják el, mi több, sokkal gyanakvóbban tekintenek majd a »barátságos rendőr-szociális munkásra«, és a bizalomvesztés még rombolóbb lesz, amikor lehullik a segítőkétség álarca.” (Lorenz 2008: 98)

Ugyanakkor számos kutatás igazolja, hogy ha a kötelezett ügyfelek tisztában vannak a helyzettel, az együttműködés keretével, áttekinthetőek a felelősségi körök és a magatartási szabályok, akkor ennek keretében is a segítő-támogató funkció dominálhat (Pataki 2008). Dominelli (1998) felhívja a figyelmet arra is, hogy sok esetben a kötelezett együttműködések olyan egyénekké válnak meg, akik olyan társadalmi rétegből származnak, akiknek a szabadsága valójában korlátozott (idézi Pataki 2008). A korábban idézett *választói tartaléksereg* szükségességét támaszthatja alá (köz)politikailag, hogy

„...az érintettek segítségre való kötelezése valójában a társadalmilag domináns csoportok biztonsága érdekében álló felügyelet, presszió, és a szociális szolgáltatásokkal, a szociális munkásokkal kialakítandó kötelezett kapcsolat valódi célja az akut társadalmi feszültségek levezetése, illetve a hatalmi helyzetben lévők normáinak érvényesítése. E nézőpontból a szociális munkás és kliens kapcsolatában tehát a társadalmi viszonyok képeződnek le, és a szociális munkások maguk is a domináns csoportok küldöttjeinek tekinthetők.” (Pataki 2008: 10)

Szakmai mentalitások vizsgálata

A következőkben három gyermekvédelmi tárgyú kutatás főbb eredményeit ismertetjük röviden, melyek a gyermekvédelmi szakmai mentalitásokat hivatottak feltárni, reflektálva a gyermekvédelmi rendszer diszfunkcionális működésére is. A gyermekvédelem terén érezhető szakmai válság egyfelől éppen a munka jellegének definiálatlanságából ered, hogy mennyiben pedagógia és mennyiben szociális munka természetű. Úgy véljük, hogy a szociális munka típusú kompetenciák, a szakma alapvető értékei a gyermekvédelemben dolgozók számára is fontos értelmezési keretet jelenthetnek.

Jó szülő-e az állam?

A Debreceni Egyetemen 2014-ben készült kutatás kvantitatív és kvalitatív módszerre épült, célja az volt, hogy általában a korporált szülői feladatellátáshoz és felelősségvállaláshoz kötődően a gyakorlati munkát meghatározó elveket és szakmai koncepciókat vizsgálja meg a gyermekvédelmi szakellátásban dolgozók körében (Rácz 2014). A kutatás számos diszfunkcionális működésre felhívta a figyelmet, a következőkben azokat emeljük ki, amelyek a szakmai integritás keretrendszerét kifesztik.

A gyermekvédelmi szakellátásba való elhelyezési procedúra során a rendszerbe kerülő gyermekek szükségleteinek legmegfelelőbb ellátási hely megállapításakor a megkérdezett szakemberek mindegyike szerint jellemzően a rendelkezésre álló férőhelyek határozzák meg a Szakértői Bizottságok szakvéleményben foglalt javaslatát, nem pedig a gyermek valódi szükségletei. A gyermek személyes érdekeit felülíró pénzügyi okok motiválta döntések nemcsak a megfelelő ellátási tartalommal bíró férőhely kiválasztásánál, de nevelőszülői vagy intézményes ellátási forma közötti választás esetében is tetten érhetők, amennyiben azt az alapvető megállapítást, hogy a nevelőszülői ellátás lényegesen olcsóbb, a döntési folyamatban is magas prioritású érveként kezelik a szakemberek. A nevelőszülői és az intézményes ellátás vizsgálatakor a szakemberek a legfontosabb kiindulási pontnak azt tartják, hogy a két részrendszer még a működési sajátosságai összevetésekor, hatékonyságuk vizsgálatakor sem állítható szembe egymással, azok egymást kiegészítő ellátási formaként, együttesen értelmezhetők csak, mint családot helyettesítő ellátások. Hibás elgondolás, hogy akár az egyik, akár a másik ellátási forma túlzott dominanciába kerüljön, bár egyetértenek abban, hogy bizonyos irányelvek alkalmazása, prioritások felállításai (pl. a 12 évnél fiatalabb korosztály nevelőszülőnél való elhelyezését vezérelve) szükséges, de azok gyakorlati alkalmazásakor sokkal hangsúlyosabban kellene reflektálni a mindenkori valós élethelyzetekre, mint ahogy az a jelenlegi gyakorlatban megvalósul. Fontos, hogy a két ellátási forma sajátosságaiból következő előnyöket és hátrányokat minél pontosabban ké-

pes legyen megfogalmazni a szakma, és azokkal mint eszközökkel képes legyen bánni is.

A gyermekvédelmi rendszer működését sajnálatos módon sok esetben *ad hoc* döntési folyamatok határozzák meg, melyek háttérben egyértelműen az alulfinanszírozottság áll. A 2000-es évek elején beindult átalakítási folyamat, azaz a nagy intézmények kiváltása, mint a rendszer újraszervezésének fordulópontja is olyan folyamat volt, melyhez elégséges mértékben nem álltak rendelkezésre anyagi források. A lakásotthoni struktúra kialakításakor a tömeges elhelyezéshez képest a kis létszámú, jellemzően fejlett infrastruktúra nélküli kistélepléseken működő intézmény a gyermekek és a szakemberek számára is új típusú kihívásokat rejtett magában, melyekre megfelelő felkészítés hiányában a szakemberek nem voltak képesek megfelelő támogatást adni a nevelésükre bízott gyermekek számára.

Komoly probléma, hogy a gyermekvédelemben a szakmai, tartalmi változások többnyire csak egyéni kezdeményezéseknek, egy-egy lelkes szakembernek köszönhetőek. A jelenlegi szakellátási rendszerben nincs minőségbiztosítás. A szakmai szabályok azért is lennének elengedhetetlenül fontosak, mert meghatározzák, hogy mit kell tudniuk a szembereknek és ezzel párhuzamosan mit nyújt az adott intézmény/ellátás a gyermekeknek és adott esetben a szüleiknek. A kutatás eredményei szerint nem lehet jó szülő az állam, amíg a szülői feladatokat ellátó szakembereit nem teszi jó szülővé, azaz alkalmassá arra, hogy a szakmai munkára összpontosítva, saját helyzetükkel elégedetten és proaktívan végezzék feladataikat. A rendszerszintű felelősségvállalás mellett az egyéni, szakemberek szintjén megvalósuló felelősségvállalás, a nevelés és gondozás komplex kihívásrendszerében nyújtott szakmailag átgondolt, egyéni részteljesítmények fontosságának felismerése lehet a kulcsa a gyermekvédelem professzionális működés felé való elmozdulásának, bár ehhez a megfelelő rendszerfeltételek megléte is nélkülözhetetlen.

Indikátorok és evaluációs modellek a gyermekvédelmi szakellátásban

A Rubeus Egyesület 2015-ös kutatása két részből állt: (1) szolgáltatásterületi indikátorok meghatározása és specifikálása a gyermekvédelmi szakellátásban; (2) evaluációs modellek kidolgozása, melyek a gyermekvédelmi szakellátás szintjén a nyújtott szolgáltatások (pl. gyermekotthoni ellátás, fogyatékkal élők ellátása, nevelőszülői ellátás) mentén rögzítik az elvárásokat, és az elvárások teljesülése következtében az eredményeket a rendszer egyes szereplőinek szintjén (pl. gyermek, szülő, nevelő, gyám, nevelőszülő), valamint a vizsgált ellátás és legtágabb értelemben a teljes gyermekvédelmi szakellátás és annak más társadalmi alrendszerrel (pl. oktatás, egészségügy) való kapcsolata vonatkozásában. Kidolgozásra kerültek

tehát az intézményes ellátás összes szegmensében és a nevelőszülői ellátásban az indikátorok és az evaluációs modellek, majd ezekre építve egy intézményes ellátásban és négy különböző típusú nevelőszülői családban nevelkedő gyermek esetében a modellek tesztelése érdekében készült egy-egy esettanulmány, mind-egyik 5–8 interjú feldolgozására épült a gyermek és az őt körülvevő családtagok és szakemberek véleményének feltérképezése által. Az evaluációs modellek tesztje számos esetvitelben megmutatkozó hiányosságra, szakmai mulasztásra, akár etikai vétségre rámutatott. Ezeket mindhárom szereplői kör vonatkozásában értelmezhetjük:

1. A szakemberek szintje

Az erősségekre való összpontosítás sok esetben elmarad, a szakemberek a negatívumokat jobban tudják azonosítani, ami azonban a szakmai munkát még nehezebbé teszi. Gondot okoz, hogy az egyes gyermekvédelmi pozíciók feszültséggel teliek, például a gyermekvédelmi gyám – gyermekotthon munkatársa vagy nevelőszülő – és a nevelőszülői tanácsadó közötti együttműködések során. Fontos tisztázni az egyes kompetenciahatárokat, kinek mi a feladata, és ezeket hogyan, milyen szakmai eszközök és módszerek mellett tudják a szakemberek mobilizálni a gyermekvédelem alapvető céljainak biztosítása érdekében. A szakmai munka jellegének és tartalmának értékelése során felmerül a kérdés, hogy a szakellátás segítői (pl. nevelőszülői tanácsadó, gyermekvédelmi gyám) segítő vagy ellenőrző jellegű munkát végeznek-e.

2. A vér szerinti család szintje

A kutatás eredményei alapján elmondható, hogy az esetekben szereplő célcsoporttagok (gyermek és szülei) és szakemberek gyermekről szóló információi sok esetben eltérőek, esetlegesek. Elvész a vér szerinti szülő az adminisztrációban, sokszor fenyegetve, számon kérve érzi magát, úgy, hogy a rendszer adekvát segítséget nem ad számára. A gyermekvédelem teljes rendszeréből hiányoznak azok a szolgáltatási szintű segítségerek, amelyek a szülői kompetenciák megerősítését célozzák.

3. Az ellátottak szintje

A szakellátásban lévő út, illetve az onnan kivezető út, ha tervezett is, nem kerül értelmezésre az egyes szereplők körében. A fiatalok jövőképe bizonytalan, amely motiválatlanságban, céltalanságban jelenik meg, sodródnak az eseményekkel, passzív szereplői saját sorsuk alakításának. A gyermekek/fiatal felnőttek részéről ez tanult tehetetlenségként értelmezhető, amely minden esetben összefügg a gyermekvédelmi szakellátásba kerüléskor megjelenő feltételek konzerválódásával, traumáik feldolgozatlanságával, családi kapcsolataik rendezetlenségével, általában a kapcsolati hálójuk szűkösségével.

A kutatás felhívja a figyelmet arra, hogy a jogszabályi kereteken, sztenderdeken és protokollokon túl fontos szerep jut az etikának, amely abban segít, hogy a

gyakorlati működés során felmerülő dilemmákat feloldjuk, a helyes bánásmódokat megtaláljuk. Az etikailag korrekt gyakorlat, az ún. *etikus gyermekvédelem* egyértelműen kijelöli a jó gyakorlati működés szintjét, minimálisra csökkentve a hibázási lehetőséget. Ezen dilemmák felvetésének, majd feloldásának azonban teret kellene biztosítani az intézmények részéről (Rácz 2016).

Szociális szakmakép és önreflexiók

A *The political and sociological use of narratives of victimhood in Europe and Hungary* c., szintén a Debreceni Egyetemen 2014–2015 között zajlott kutatás négy tématerületen – szociális, gyermekvédelmi, egészségügyi és igazságügyi terület – vizsgálta a szakemberek szakmáról, önmagukról, klienseikről alkotott véleményét. A szociális és gyermekvédelmi területet Papp–Rácz (2015) együttesen értékelő tanulmánya 20 szakemberrel készült féligstrukturált interjú elemzésére épült. A segítők különböző területről érkeztek, mint családsegítő, gyermekjólét, iskolai szociális munka, gyermekotthon, hajléktalanellátás. A kutatás eredményei arra hívják fel a figyelmét, hogy az elmúlt 20–30 év alatt, mielőtt kikristályosodhatott volna, veszélybe került a szociális és gyermekvédelmi szakemberek pervazív szerepe, és az együttműködések sok esetben félelemből táplálkoznak, a gyakorlatban sérülnek a szakma alapvető értékei és a kliensekkel való együttműködés alapjává a hatalom képviselőjében a tekintélyelvűség vált.

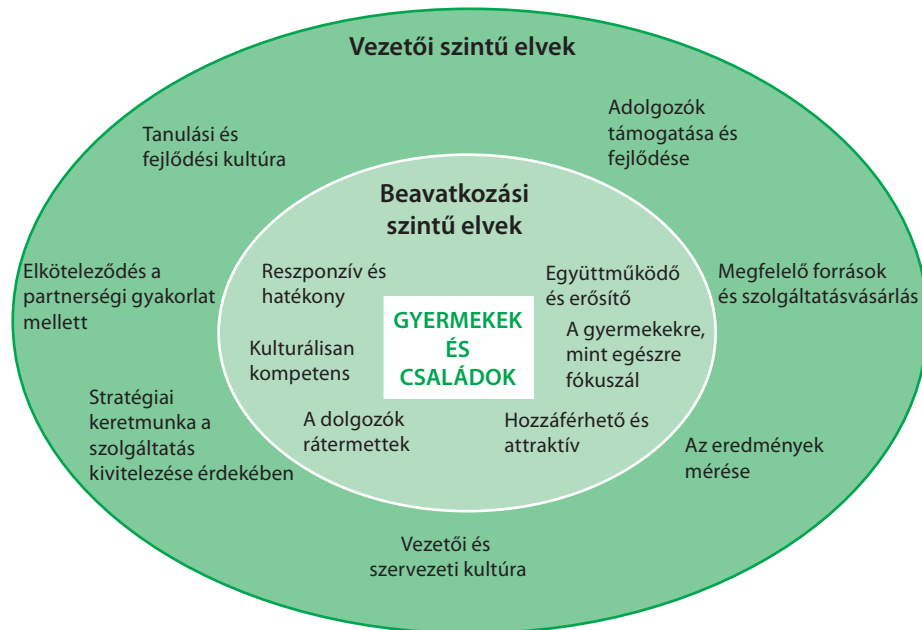
A kutatás legfontosabb eredményei szerint túlságosan nagyok az elvárások a fenntartó, a működtető, a helyi vezető részéről a szakemberek irányába, mint ahogyan a kliensek felől is. A szakemberek félelmei napi szinten jelentkeznek, félnek, hogy rosszul döntenek, ami akár a kliens életében tragédiába is torkollhat, ehhez pedig szakmai iránymutatást nem kapnak a vezetőktől, holott kiemelt szerepük van abban, hogy a segítőknek legyen terük az egyes esetek átgondolására, az irányelvek megkérdőjelezésére, általában legyen igényük arra, hogy az új helyzetekre reagálhassanak és az egyes problématerületeken új módszereket, eljárásokat alakíthassanak ki. A megkérdőjelezett szociális és gyermekvédelmi szakemberek egyetértettek abban: kiemelkedően fontos, hogy a szakember felmérje saját korlátait, hiszen sikertelenség esetén nem minden kizárólag az ő kudarca. A szakemberek úgy vélik, hogy konfliktusokkal terhelt a kliensekkel és a hatalom képviselőjével való együttműködés, érve ez alatt sokszor a helyi vezetőket, nem csak a döntéshozókat. Ilyen kiszolgáltatott helyzetben nem tudják betölteni segítői szerepüket, sikertelenségeiket úgy élik meg, hogy maguk is a rendszer áldozatai. Amennyiben azonban nem egyértelműek a segítség keretei, tisztázatlanok az elvárások, a szociális munkásnak és a gyermekvédelmi szakembereknek csak egyfajta mártírszerep marad a morális felsőbbség jegyében.

Asquith et al. (2005) szerint a szakmai válság jeleként többféle tényezőről beszélhetünk: szakmai identitás válsága, szakmák közötti határok eróziója, magas fluktuáció, romló munkakörülmények vagy a források hiánya, ami nem teszi

lehetővé, hogy a szociális munkát hatékonyan folytassák. Kutatási eredményeink jelzik, hogy a szakemberek énképe és szakmaképe is negatív.

Az elmúlt években készült, fentebb ismertetett gyermekvédelmi tárgyú kutatások legfontosabb eredményei jelzik, hogy a szakmai integritás szempontjából fontos végiggondolni, hogy az állam által biztosított gyermekvédelmi ellátások és szolgáltatások nyújtása terén milyen elveket, értékeket kívánunk megjeleníteni a gyakorlati munka során, azaz mit tekintünk jó gyakorlatnak, megfelelő működési sémának. Ahogy erre a *Working for Children and Families – Exploring Good Practice* c. (2003: 17–21) dokumentum rávilágít, a jó gyakorlat alapelvei két szinten értelmezhetőek: (1) vezetői szintű elvek; (2) beavatkozási szintű elvek (*1. ábra*). A vezetői elvek építőköve, hogy biztosított-e egy stratégiai keretrendszer, például hogy a preventív célú gyermekjóléti munka és a gyermekvédelem közti kapcsolat egyértelmű-e, mivel ez tisztázza az egyes szervezetek vagy beavatkozások szerepét, meghatározza az egyes professzionális szereplők és a szolgáltatás felhasználói közti bizalom kialakulását. Fontos a vezetői és szervezeti kultúra milyensége is, itt a hangsúly a dolgozók munkáról alkotott elképzelésin van, azon, hogy képesek-e teamben dolgozni, mennyire nyitottak az innovációkra, mennyire elkötelezettek a társterületen dolgozókkal való együttműködés irányába. A szülők támogatása terén kulcsfontosságú – a magyar gyermekvédelemben teljes egészében hiányzó – szülőket támogató, számukra tanulási és fejlődési lehetőséget biztosító programok köre. A vezetés szintjén nélkülözhetetlen továbbá, hogy az eredmények mérése is megtörténjen, azonban mindenképpen helyet kell, hogy kapjon a dolgozók támogatása és fejlődésük maradéktalan biztosítása is. A szolgáltatóknak tudatában kell lenniük azzal, hogy amikor kiszolgáltattott, kirekesztett helyzetben lévő gyermekekkel és családokkal dolgoznak, az nagyon megterhelő a szakemberek számára. A folyamatos tréning és a dolgozók fejlesztése növeli kapacitásukat, így javítva a szolgáltatás minőségét. A másik nagy elvcsoporthoz tartoznak a beavatkozási szintű elvek. Fontos kíváncsi lenni, hogy a közösségalapú erőforrások elérhetőek legyenek a családok számára. Ez azt is jelenti, hogy a kliensek számára a szolgáltatóhelyiségek barátságosak, bizalmat sugárzóak legyenek. Az integrativitás és rezponzivitás a komplex szükségletek kielégítését célozhatja a gyermekek és szüleik részére. A beavatkozás nagyobb valószínűséggel lesz hatékony, ha mindenki érti a szükségleteket, és hogy ezek milyen módon elégíthetők ki. A dokumentum felhívja a figyelmet arra, hogy a gyermeket rendszerszemlélettel szükséges segíteni, a 'gyermek mint egész' megközelítés a gondozásban lévő gyermeket a család, barátok és közösség kontextusában támogatja. Mindez a szolgáltatásban dolgozóktól is megköveteli, hogy aktívak, hozzáértőek és rugalmasak legyenek, képesek legyenek kreatívan hozzáállni a problémás élethelyzetek megoldásához. A szakember és a kliens közötti kapcsolat akár egy terápiás eszköz is lehet, így elengedhetetlen, hogy a dolgozók elkötelezettek és őszintén érdeklődők legyenek a gyermek és családja irányába.

1. ábra: A jó gyakorlat elvei a szolgáltatásnyújtás terén

Forrás: Working for Children and Families. Exploring Good Practice (2003: 21).

Összegzés

Lorenz (2008) felhívja a figyelmet, hogy a szociális munka aktív részese a jóléti állam átalakításának és a jóléti viszonyok átrendezésének is, éppen ezért fel kell mérnie, hogy a rendelkezésre álló módszertani keret elegendő-e a problémák kezelésére, tágabb értelemben pedig arra, hogy „*hozzájegítse a társadalmi viszonyokat az életképességhez a globalizáció körülményei között*” (Lorenz 2008: 97). A fejlődés iránya az aktivizáló, motiváló szociális munka és gyermekvédelem megerteremtése és megerősítése, mely a segítség legfontosabb alapértékeire épül, valamint egyidejűleg alkalmazkodik a társadalmi változásokhoz és az abból fakadó közpolitikai elvárásokhoz (Pataki 2008). A módszertan megújításakor nagyobb teret kell adni az emberi autonómia és cselekvés kérdéseinek, a választás szabadságának. A helyzet adott: a szociális és gyermekvédelmi szakma vagy a (szak)politika kritika nélküli kiszolgálója lesz, vagy egy olyan cselekvési tervet dolgoz ki, amely képes reflektálni arra, hogy mi történik a társadalom kirekesztett csoportjaival. A gyermekeknek és szüleiknek nem egy elnyomó stabilitásra, hanem olyan szerződéses keretre van szükségük, amely csökkenti az élet kiszámíthatatlanságát egy megbízható, számon kérhető és hatékonyságra törekvő segítő rendszer támogatása mellett. Lorenz szavaival élve:

„Az alapvető bizalom az önbizalom és a társadalmi környezet iránt érzett bizalom közötti dialektikus kölcsönhatásként jön létre. (...) Amit hasznos lenne a piactól megtanulni – szemben a tervgazdasággal, mely ebben egyértelműen kudarcot vallott –, az a folyamat, amellyel a kiszámíthatatlanság csökkenthető.” (Lorenz 2008: 99–100)

Tanulmányunkban amellet érveltünk, hogy a segítő hivatás nem lehet a választói tartaléksereg rekrutálásának és rugulázásának hatalom általi eszköze. A helyes magatartás szabályainak beazonosításához és annak gyakorlatban való kivitelezéséhez azonban szükséges a segítő számára az etika. A társadalmi és saját értékrend ütközése, társadalmi érdek és a kliens érdeke (gyermek esetén, akár a szülővel szemben) versengő értékek és lojalitási problémák, mind erkölcsi döntést igényelnek, amelyhez kell, hogy platform is biztosított legyen. A segítő esetében fontos, hogy jól érezzék magukat, a „hivatás élvezetes” legyen: adjon kihívást, minden egyes kliens számára eltérő kezelési stratégiákat, fejlődési lehetőséget tudásban, alkalmazott módszerekben és önismeretben, új szükségletek megjelenésekor pedig kínáljon teret új szolgáltatások kiépítésének. Biztosítson szakmai identitást (mélységet, önazonosságot) és pozitív gondolkodást, melyek feltételei annak, hogy a segítő élvezze a foglalkozását, az értelmiség részeként definiálja magát és megtalálja helyét saját életében is (Zastrow 1995: 50).

Irodalom²²

- Asquith, Stewart – Clark, Chris – Waterhouse, Lorraine (2005): *The Role of the Social Worker in the 21st Century – A Literature Review*. Scottish Executive. <http://www.gov.scot/resource/doc/47121/0020821.pdf>
- Beran Ferenc (2007): *Etika. Az értékek tisztelete*. Budapest: Gondolat.
- Dominelli, Lena (1998): Antioressive Practice in Context. In Adams, Robert – Dominelli, Lena – Payne, Malcolm (eds.): *Social Work. Themes, Issues and Critical Debates*. London: Macmillan, 3–22.
- Domszky A. (2008) *Szakmai etika és munkaköri alkalmasság*. Kézirat. Békásme-gyer: FICE közgyűlés, 2008. május 30.
- Fónai Mihály – Kiss János – Fábián Gergely (1999): Szociális munkás szakos hallgatók pályaképének néhány eleme. *Esély*, (7), 1, 114–134. http://www.esely.org/kiadvanyok/1999_1/szocialismunkasok.pdf
- Gardner, Howard – Csíkszentmihályi Mihály – Damon, William (2008). *Jó munka*. Budapest: Lexecon Kiadó.
- Heller Ágnes (1994): *Általános etika*. Budapest: Cserépfalvi.
- Heller Ágnes (1996): *Morálfilozófia*. Budapest: Cserépfalvi.

²² A megadott internetes hivatkozások utolsó letöltésének időpontja a kézirat lezárásának dátuma: 2016. 05. 14.

- Hegyesi Gábor – Kozma Judit (2002): A szociális munka – áttekintés. In Kozma Judit (szerk.): *Kézikönyv szociális munkásoknak*. Budapest: 3Sz, 13–37.
- Hexendorf Edit – Farkas Vilmos – S. Hámori Antónia – Pusztaim Ferenc – P. Hidvégi Andrea – Kubinyi László (1976): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I.* (szerk. Kiss László) Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Hirschman, Albert O. (1998): *Az érdekek és a szenvedélyek*. Budapest: Józsefvég Műhely.
- IFSW (2014): A szociális munka globális definíciója. *Esély*, (25), 6, 96–100. http://www.esely.org/kiadvanyok/2014_6/2014-6_3-1_szocialis-munka_globalis_definicioja.pdf
- Juhász József – Szőke István – O. Nagy Gábor – Kovalovszky Mikós (1972): *Magyar értelmező kéziszótár A–Zs*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kecskés Pál (2003): *Az erkölcsi élet alapjai*. Budapest: Jel Kiadó.
- Krémer Balázs (2009): *Bevezetés a szociálpolitikába*. Budapest: Napvilág.
- Lorenz, Walter (2008): A szociális munka és az új társadalmi rend: a szolidaritást gyengítő neoliberalizmus elutasítása. *Esély*, (19), 1, 91–101. http://www.esely.org/kiadvanyok/2008_1/LORENZ.pdf
- Loewenberg, Frank – Dolgoff, Ralph (1988): Etikai választások a segítő foglalkozásokban. In Hegyesi Gábor – Talyigás Katalin (szerk.): *A szociális munka elmélete és gyakorlata*. 1. köt. Budapest: Semmelweis Kiadó, 181–190.
- Müller, C. Wolfgang (1992): *Hogyan vált a segítségnyújtás hivatássá?* Budapest: T-Twins.
- Nagy Krisztina (2009): Professzionalizáció- és professzió-elméletek a segítő hivatások tükrében. *Esély*, 2, 85–105. http://www.esely.org/kiadvanyok/2009_2/005NAGY.pdf
- Nagy Krisztina (2011): „Bizonytalanok” és „próbálkozók” – A szociális képzések hallgatóinak karaktertípusai és a képzés jelentősége a szakmai szocializációban. *Esély*, (22), 1, 100–116. http://www.esely.org/kiadvanyok/2011_1/05nagy_indd.pdf
- Nyíri Tamás (2003): *Alapvető etika*. Budapest: Szent István Társulat.
- Papp Eszter – Rácz Andrea (2015): Vigyázat! Emberek! – Szociális és gyermekvédelmi szakemberek szakmaképének vizsgálata. *Metszetek*, (4), 3, 45–61. http://metszetek.unideb.hu/files/metszetek%202015_3%20racz%2045-61_0.pdf
- Parrot, Lester (2010): *Values and ethics in social work*. Exeter: Learning Matters.
- Pataki Éva (2008): *Kontroll és segítő funkció a szociális munkában. A kötelezett kliensekkel való munka elméleti és gyakorlati kérdései*. Szakértői tanulmány. <http://szm.sze.hu/downloadmanager/download/nohtml/1/id/3035/m/4169>
- Pierson, John – Thomas, Martin (2011): *Dictionary of Social Work*. Open University Press: McGraw-Hill House.
- Rácz Andrea (2014): Jó szülő-e az állam? – fejlesztési igények a gyermekvédelmi szakellátás professzionalizációjáért. In Rácz Andrea (szerk.): *Jó szülő-e az állam?* A corporate parenting terminus gyakorlatban való megjelenése. Buda-

- pest: Rubeus Egyesület, 215–245. http://rubeus.hu/wp-content/uploads/2014/05/CPnemzetkozi_2014_final.pdf
- Rácz Andrea (szerk.) (2016): *Indikátorok és evaluációs modellek a gyermekvédelmi szakellátásban*. Budapest: Rubeus Egyesület.
- Sárkány Péter (2011): A szociális munka mint alkalmazott etika. *Szociális Szemle*, 1–2, 7–18. http://old.szocialismunka.btk.pte.hu/files/tiny_mce/File/Szocialis_Szemle/SzSz2011_1-2_7-18.pdf
- Szoboszlai Katalin (2014): A szociális munka a változások tükrében: kik vagyunk, hol tartunk és mit kellene tennünk? *Esély*, (25), 3, 87–94. http://www.esely.org/kiadvanyok/2014_3/2014-3_3-4_Szoboszlai_szocialis_munka.pdf
- Torma Aanrás (2016): *A közigazgatás funkciói és feladatai*. <http://www.jogikar.uni-miskolc.hu/projectSetup/files/koi/kozig1/a-kozigazgatas-funkcioi-es-feladatai-igazgatasszervezo.pdf>
- Working for Children and Families*. Exploring Good Practice (2003). Galway: Department of Health and Children. <http://health.gov.ie/wp-content/uploads/2014/03/Working-for-children-and-families-exploring-good-practice.pdf>
- Zastrow, Charles (1995): Mit tegyünk, hogy a szociális munka élvezetes hivatás legyen? (2. rész) *Esély*, (6), 5. 42–59. http://www.esely.org/kiadvanyok/1995_5/mittegyunk.pdf

A 2016-BAN ÁTDOLGOZOTT ETIKAI KÓDEX ELÉ

A felnőtté válás életkori határán már jócskán túllépett az 1995-ben alakult, immár 21 éves Szociális Szakmai Szövetség (3Sz) – vele egykorú – Etikai Kollégiuma negyedik alkalommal vizsgálta felül a Szociális Munka Etikai Kódexét 2016-ban.¹

Az Etikai Kódex felülvizsgálatainak mindenkor célja, hogy az aktuális helyzetekhez igazodva segítse a szociális munkát végzőket a munkájuk során felmerült etikai dilemmák feldolgozásában, az etikus munkavégzésben.

Ugyanakkor az Etikai Kódex nem tud a napi eseményekre azonnal reagálni. A kódex a már ismert, megfogalmazott problémákra igyekszik megoldásokat felvázolni. A változásokat csupán meglehetősen nagy késéssel tudja követni.

A kódex a szociális szakma résztvevőinek etikus munkavégzését kívánja elősegíteni. Ugyanakkor nagyon fontos a hatályos jogszabályok betartása, még akkor is, ha azok esetenként nehezen követhetőek.

Az Etikai Kódex:

- útmutatást kíván adni az etikus szociális munkához;
- mind a kliens, mind a szociális munkás szempontjait figyelembe véve a szociális ellehetetlenülés elkerüléséhez ad támpontokat;
- segíteni kíván a szociális munkát végzőknek a mindennapok anyagi, erkölcsi útvesztőiben, a kliensek segítésében.

A legutóbbi felülvizsgálat során – az aktuális helyzethez igazodóan – a kódexet a szövegének pontosítása és módosítása mellett egy preambulummal, valamint kilenc új ponttal egészítettük ki. Módosítottunk és pontosítottunk a Záró és Értelmező rendelkezésekben is.

Tettük ezt azért, mert hangsúlyozni, kiemelni vagy egyértelműbbé akartunk tenni fogalmakat. A kódex új pontokkal való kiegészítését szükségessé tették a megváltozott társadalmi problémák, valamint a szociális ellátások mennyiségi és minőségi változása során jelentkező új helyzetek. Az alkalmazkodás szükségességét erősítették meg a hozzánk érkező jelzések is.

Az Etikai Kollégium törekszik arra, hogy a kódex szellemiségét, élő, organikus szerkezetét megtarthassa és a szociális ellátás szereplői számára mindenkor segítséget nyújtson. A felülvizsgálatban a Kollégiumhoz érkező ajánlásokból merítettünk. A kódex aktualizálása hosszú előkészítő időszakkal indult, amely

¹ Elérhető: http://3sz.hu/sites/default/files/Etikai_Kodex_2016_1.pdf

során a kollégiumi tagok összegyűjtötték a saját szervezeteiktől érkező jelzéseket, javaslatokat. Az elkészült anyag közös munka eredménye, amelyben a szakma tapasztalatai, javaslatai fogalmazódnak meg, jutnak érvényre.

A kódex az egyes normákat nem tudja részletezni, hiszen nem lehet példatár. Erőssége, hogy 0. mérföldkő, hogy újra rögzíti az értékeket a megváltozott körülmények között.

A szakmai tisztesség és becsület, az erény mibenléte nem igazolható szakmai vagy logikai érvekkel, azt a szakmai etika támasztja alá, ennek írott lenyomata az Etikai Kódex. Ugyanakkor, a kódex messze nem azonos a szociális szakma valamennyi sztenderdjének, tudásának, tapasztalatának gyűjteményével, a szakma bölcsessége sokkal tágabb a kódex tartalmánál.

A szociális tevékenységek erényes gyakorlásának normáit a hagyomány, a tisztességes közös szakmai gyakorlat értékeinek megőrzése, ápolása teremti meg, de ez természetesen mindenkor az időszzerű professzionális tudásbázis környezetében érvényesülhet.

Ebből a szempontból szükségszerű az is, hogy a módosítások ne legyenek „forradalmi” változások, a múlt hagyományait csak az elődök, a közös múlt tiszteletben tartásával, folyamatosságra törekedve szabad változtatni – épp azért, hogy a kódex képes legyen megfelelni legfőbb céljának, a szakma közösen vállalt tisztességének, becsületének, erkölcsi hagyományainak védelmére.

Az Etikai Kollégium tagjai tisztában vannak képességeik, tudásuk tökéletlenségével. Ezzel szembeesít bennünket az a számos kérdés és javaslat, amelyek a mindennapi munkavégzés során merülnek fel és fogalmazódnak meg a terepen dolgozóknak, ez közös szakmai tudásunk bővítésének legfontosabb forrása.

Csak akkor jöhet létre egy eleven, a szociális tevékenységek szakmai színvonalának emelkedését elősegítő Szociális Munka Etikai Kódexe, ha a szakma művelői folyamatosan eljuttatják észrevételeiket, véleményüket, javaslataikat a Kollégiumnak!

A segítő szakma hivatástudatának, erkölcsi értékeinek védelme nem külső hatalmak által, erővel ránk kényszerített feladatunk, hanem hivatásunkból adódó belső készítés, szakmai tartásunk, becsületünk ápolásának közös ügye.

Gyakran félreértik az Etikai Kódex szabályainak célját és tartalmát, összekeverve e normákat a jogszabályokkal. Bár vannak hasonlóságok az etikai és jogi normák között, de nem árt felhívni a figyelmet az eltérésekre is.

A jogszabályokhoz hasonlóan az etikai normák is igyekeznek megkülönböztetni azt, ami helyes, attól, ami helytelen. Ám míg a jogszabályi normák sértése általában jogi következményként szankciókat von maga után – az etikai szabályok megsértésének a szakmai közösség megvetése lehet a következménye.

A jogszabályoknak gyakran az a céljuk, hogy a szankciók kirovásának fenyegetésével elrettentsen a jogi normák megsértésétől – az etikai normák megfogalmazásával a kódex éppen hogy nem elrettenteni akar! A különösebb szankciókkal nem járó normasértések megállapításának az a legfontosabb célja, hogy el lehessen választani egymástól azt, ami tisztességes, becsületes és helyes („etikus”), attól,

ami nem ilyen. A szakma, a hivatás tisztességének és becsületének védelme az Etikai Kódex legfontosabb tartalma: azok a kollégák, szociális segítő szakemberek, akik a kódex normáit követik, számíthatnak a szakmai közösség elismerésére és a velük való szolidaritásra.

Bár az Etikai Kódex is törekszik a teljes körű, összefüggő szabályozásra, e szabályozás teljessége és keménysége nem mérhető össze a jó jogszabályokéval. Az etikai szabályozás számol azzal, ami a görög drámák óta az emberiség nehéz terhe és tapasztalata: olykor fontosabb normák védelme és képvisellete más etikai szabályok figyelmen kívül hagyásával érvényesíthető. (Épp e prioritások mérlegelése az Etikai Kollégium egyik legfőbb szempontja az elé kerülő egyes esetek megítélésében.)

Másfelől, a jogszabályoktól elvárt teljeskörűséget az Etikai Kódex azért sem tudja biztosítani, mert megalkotása során kizárólagosan a konszenzus elve, és nem a konzisztenciák eléréséhez könnyebb utat jelentő többségi elv a döntések meghozatalának elve. Igen egyszerűen: amiben nem sikerült konszenzusra jutni a hosszú előkészületek és viták során, azok a vitatott normák egyszerűen nem kerülnek be a kódexbe. (Így pl. a mostani módosítások, bár fontos hivatásbeli normák elveit rögzítik olyan kérdésekben, mint hogy a segítő szakemberektől a hivatali, hatósági ügyekben való részvételük során is elvárt, hogy megtartsák segítő – inkább az „ügyvédhez”, mintsem az „ügyészhez” hasonló – szerepkörüket, vagy hogy a munkahelyi viták és konfliktusok során elvárt a konfliktusban másik oldalon álló kollégák integritásának és kompetenciájának elismerése – de a normák részletesebb kibontásában és kifejtésében nem sikerült konszenzusokra jutni.)

Kérjük tehát kollégáinkat, hogy terjesszék és képviseljék az Etikai Kódexben lefektetett erkölcsi értékeket és normákat, hogy a maguk hatókörében járuljanak hozzá közös etikai szabályaink védelméhez – és amennyiben szükségesnek látják, azok folyamatos megújításához is!

A 3Sz Etikai Kollégiumának nevében:

Pál Tibor
az Etikai Kollégium elnöke

Krémer Balázs
a 3Sz elnöke

Ajánlás:

A Szociális Szakmai Szövetség Etikai Kollégiuma tisztelettel és szeretettel ajánlja az átdolgozott Szociális Munka Etikai Kódexét – **Ferge Zsuzsának** – a Szövetség örökös és tiszteletbeli elnökének, 85-ik születésnapja alkalmából.

**A Szociális Szakmai Szövetség
Etikai Kollégiuma által
2015–2016-ban átdolgozott**

SZOCIÁLIS MUNKA ETIKAI KÓDEXE¹

Preambulum

A szociális munka olyan gyakorlat alapú szakma és tudományág, amely elősegíti a társadalmi változást és fejlődést, a társadalmi összetartozást, valamint az emberek hatalommal való felruházását és felszabadítását. A társadalmi igazságosság, az emberi jogok, a közös felelősségvállalás és a különbözőségek tiszteletének elvei központi helyet foglalnak el a szociális munkában. A humán és társadalomtudományok elméleteivel, valamint a helyi tudásokkal felvértezve a szociális munka embereket és rendszereket aktivizál, hogy választ adjon az élet kihívásaira és előmozdítsa a jóllétet.

A szociális munka a humanitárius és demokratikus eszmékből nőtt ki, az emberi méltóság tiszteletben tartásán alapszik.

A problémamegoldás során a tanult elméletek felhasználásával a szociális munkás azokon a pontokon avatkozik be, ahol az emberek kölcsönhatásba kerülnek környezetükkel. Az emberi jogok és a társadalmi igazságosság alapvető fontosságúak a szociális munkában.

A szociális munkások felelőssége, hogy megfeleljenek az Etikai Kódex elvárásainak, működjenek együtt a szociális szolgáltatások megvalósítóival, a munkáltatókkal, döntéshozókkal és más szakterületeken dolgozó szakemberekkel.

---

¹ Elfogadta a Szociális Szakmai Szövetség Küldöttgyűlése 2016. április 15-én.

Előszó

1. A Szociális Szakmai Szövetség Etikai Kollégiuma által készített Szociális Munka Etikai Kódexe (továbbiakban: Etikai Kódex) a szociális munka gyakorlatát meghatározó szakmai etikai normákat tartalmazza.
2. Az Etikai Kódex az ENSZ Emberi Jogok Nyilatkozatára, az Európai Szociális Chartára, az ENSZ Gyermek Jogairól szóló Egyezményére, az Emberi Jogok Európai Egyezményére, valamint a Szociális Munkások Nemzetközi Szövetségének Szakmai Kódexére támaszkodik.
3. Az Etikai Kódex a szociális munka folyamatában részt vevők értékeinek és emberi méltóságának megőrzését, helyreállítását és kiteljesítését szolgálja. Elősegíti a szakma elkerülhetetlen etikai dilemmáiban való eligazodást és azok feloldását.
4. A szociális munka olyan szakmai tevékenység, amely a szociális munkás felelősségét meghatározó etikai elveken alapul. A szociális munkás felelőssége, hogy saját kompetenciájának határait figyelembe véve végezze a tevékenységét, nyújtson szakmai szolgáltatásokat.
5. A szociális munka jogszabályban meghatározott képesítési követelmények alapján elsajátítható szakmai ismeretekre, tapasztalatokra, készségekre és értékekre épül.
6. A szociális munkás felelőssége a kliensekkel, a munkatársakkal, az egyéb szakmák képviselőivel és a társadalmi környezettel való együttműködésre terjed ki.
7. A szociális munkás felelősséget vállal az egyének, csoportok, családok, közösségek (továbbiakban: kliens), valamint a szervezetek, intézmények érdekeinek képviselőiben és lehetőség szerinti érvényesítésében.

Alapelvek

8. A szociális munkással szemben alapvető elvárás, hogy tevékenységét etikai tudatossággal végezze.
9. A szociális munkás tiszteletben tartja minden ember méltóságát, értékét, jogait, védelmezi testi, lelki, értelmi, erkölcsi jóllétét.

10. A szociális munkás tartózkodik minden olyan megnyilvánulástól, tevékenységtől, illetve kifejezés használatától, amely sértheti a kliens méltóságát, vagy negatív diszkriminációt eredményez életkor, nem, nemi azonosság, szexuális irányultság, etnikai hovatartozás, kultúra, nemzetiség, vallás, fogyatékoság, gazdasági-szociális helyzet vagy egyéb ok alapján.
11. A szociális munkás elismeri és tiszteletben tartja a társadalom sokszínűségét, figyelembe veszi az egyéni, családi, csoportos és közösségi különbségeket, de diszkrimináció nélkül végzi munkáját.
12. A szociális munkás diszkrimináció és előítéletesség nélkül – szakmai tisztességgel – végzi munkáját.
13. A szociális munkás felelőssége, az Etikai Kódexet aláíró és csatlakozó szakmai szervezetek joga és kötelessége, hogy felhívják a döntéshozók, valamint a közvélemény figyelmét mindarra, amiben a nélkülözés és a szenvedés kialakulásáért a döntéshozók, a társadalom vagy egyes intézmények felelősek, illetve amivel akadályozzák ezek enyhítését.
14. A szociális munkás tevékenységével, szakmai állásfoglalásaival segíti elő a társadalmi változásokat.
15. A szociális munkás az általános adatvédelmi szabályokon túl is köteles biztosítani a titoktartást és az információk felelős kezelését. Bizonyos helyzetekben – bűncselekmények és jogsértések esetén, különös tekintettel a bántalmazás különböző formáira – társadalmi felelőssége vagy egyéb kötelezettségei módosíthatják ezt az elvárást, amit mindenkor a kliens tudomására kell hozni.
A titoktartás minden szóbeli, írásbeli, hang- és képanyagra rögzített és az azokból kikövetkeztethető információra, az esettanulmányokra, esetismertetésekre és publikációkra is vonatkozik.
16. A szociális munkás a kliens kiszolgáltatott helyzetével nem él vissza.
17. A szociális munkás tevékenységeiben a segítségnyújtás elsődleges fontosságú, az együttműködésre kötelezett kliensekkel való kapcsolattartásban is.

I. A kliens és a szociális munkás kapcsolata

18. A szociális munkás tevékenységét kliense bevonásával, folyamatos részvételével kell végeznie oly módon, hogy segítse őt az életét érintő helyzetek

felismerésére, ezekben döntések meghozatalára és a szükséges intézkedések megtételére.

19. A szociális munkás elsődlegesen a kliense érdekeit képviseli, de emellett tiszteletben tartja mások érdekeit is.
20. A kliens és a szociális munkás együttműködése olyan formális kapcsolat keretében valósul meg, amely a bizalmon, az őszinteségen és a kliens autonómiájának tiszteletben tartásán alapul. A segítő kapcsolat során törekedni kell a klienssel való egyenrangú kapcsolat kialakítására.
21. A szociális munkás arra törekszik, hogy az általa nyújtott szolgáltatások minden érintett számára hozzáférhetőek legyenek.
22. A szociális munkás a kliense számára adjon meg minden szükséges információt, hogy a kliens a saját életével kapcsolatban megalapozott döntéseket tudjon hozni. Segítenie kell továbbá klienseit abban, hogy megismerjék, megértsék és gyakorolhassák jogaikat, szükség esetén panaszt tudjanak tenni, jogorvoslatot kérhessenek.
23. A szociális munkában összeférhetetlen a szociális munkás és a kliens közötti rokon, baráti, szerelmi, üzleti (haszonszerzésen alapuló) kapcsolat és a közösségi portálokon szerveződő, magánjellegű virtuális érintkezés.
24. A kliens indokolt esetben megválaszthatja a szociális munkást, amennyiben az intézmény működése ezt lehetővé teszi. A szociális munkás – szakmai megfontolás alapján és/vagy összeférhetetlenség esetén – megszakíthatja a segítő kapcsolatot úgy, hogy gondoskodik a kliens további szakmai segítségéről.
25. A szociális munkás arra törekszik, hogy elhárítson, kiküszöböljön és elkerüljön minden olyan befolyásoló tényezőt, amely a tárgyilagos munkavégzését gátolja, különös tekintettel a bántalmazás különböző formáival kapcsolatos bűncselekmények és jogsértések esetére.
26. A kliensek számára juttatott javakból a szociális munkás nem részesülhet.
27. Az intézmény számára érkező támogatásokból a szociális munkás részesülhet, amennyiben azok elosztásáról az intézmény belső szabályzatában egyértelműen határoz, és annak szabályait nyilvánossá teszi.

28. A szociális munkás előzetesen tájékoztatja kliensét az általa igénybe vett szolgáltatás esetleges anyagi feltételeiről. A szociális munkás kliensétől egyéb ellenszolgáltatást nem kérhet és nem fogadhat el.
29. A szociális munkát folytató szervezetek nem használhatják fel a segítő folyamatot pártpolitikai célokra vagy vallási meggyőződés befolyásolására.
30. Amennyiben a szociális szolgáltatás igénybevétele valamilyen elkötelezettséghez kötött, azt a klienssel előre közölni kell.
31. A kliens – a szolgáltatásra és a szociális munkásra vonatkozó – panaszát az érintett felek bevonásával minden esetben meg kell vizsgálni.
32. A szociális munkás kliensét nem avathatja be a munkahelyi vitákba.
33. Amennyiben a szociális munkás tudomására jut a kliens szolgáltatás igénybevételehez kapcsolódó jogsérelme, bántalmazottsága vagy kiszolgáltatott helyzetével összefüggő visszaélés, kötelessége az érintett szervezetnél vagy annak fenntartójánál vizsgálatot kezdeményezni.

II. A szociális munkás és a szakma kapcsolata

34. Az önkéntesek, laikusok, gyakornokok bevonásáért, illetve az általuk nyújtott szolgáltatások minőségéért az őket bevonó szociális munkásé, illetve az intézmény vezetőjéé a felelősség.
35. A szociális munkás kötelessége, hogy a vele együtt tevékenykedő önkéntesek, laikusok, gyakornokok figyelmét felhívja az Etikai Kódex megismerésének és alkalmazásának fontosságára.
36. A szociális munkás felelősséggel tartozik az általa vezetett segítő tevékenység teljes folyamatának szakmai tartalmáért, minőségéért.
37. A szociális munkás nem vállalhat el olyan feladatot, amelyben tevékenységét visszaélésre vagy emberellenes célokra használhatják fel.
38. A szociális munkás arra törekszik, hogy a szociális területen tevékenykedő intézmények, szervezetek és szakemberek hálózatként együttműködjenek, a társadalmi problémák megoldása érdekében szakmaközi egyeztetéseket, fórumokat, szektor- és ágazatközi együttműködések hozzanak létre.

39. A szociális munkás joga és kötelessége, hogy folyamatosan nyomon kövesse a szakma fejlődését, változását, és azt alkalmazza munkájában.

III. A szociális munkás és a munkatársak kapcsolata

40. A szociális munkában és a munkatársak kapcsolatában alapvető érték az együttműködés, amely formális keretek között valósul meg. A szociális munkás tiszteletben tartja munkatársai nézeteit, tekintettel van képzettségükre és kötelezettségeikre.
41. A szociális munkás kapcsolatát munkatársaival a bizalom, a tisztelet és a szolidaritás határozza meg, ezek azonban nem fedhetik el a szakmai problémákat.
42. A szociális munkás szaktudását, gyakorlati tapasztalatait, szakmai információit és etikai dilemmáit megosztja és megvitatja munkatársaival, különös tekintettel a pályakezdők és a gyakornokok szakmai fejlődésének biztosítása érdekében.
43. A szociális munkás más szakemberekkel történő együttműködése során tiszteletben tartja azok kompetenciáit – különös tekintettel a bántalmazás különböző formáival kapcsolatos bűncselekmények és jogsértések esetén –, ez azonban saját felelősségét az eset további vitelében nem csökkentheti.
44. A szociális munkás tiszteletben tartja munkatársainak és más szakembereknek a sajátjától eltérő véleményét és munkamódszerét. Kritikájának felelős módon, az érintett bevonásával ad hangot.
45. Magánjellegű kapcsolata munkatársaival a szociális munkást nem befolyásolhatja abban, hogy szakmai tevékenységét legjobb tudása és meggyőződése szerint végezze.
46. A szociális munkás védi munkatársait az igazságtalan eljárásokkal szemben. Támogatja őket a kliensek és a szakma érdekei miatt vállalt összeütközésekben.
47. A szociális munkás munkatársa helyettesítésekor tekintettel van annak érdekeire, szakmai munkájára és a klienssel kialakított kapcsolatára.
48. A szociális munkás és az őt foglalkoztató intézmény, szervezet felelőssége, hogy csak feladatai ellátására alkalmas állapotban kerüljön kapcsolatba kliensével.

IV. A szociális munkás munkahelyéhez és a társadalomhoz való viszonya

49. A szociális munkás munkahelyén az Etikai Kódex elvei, értékei érvényesítésére törekszik. Ha ennek elérésében a szociális munkást akadályozzák, akkor segítségért joga van az Etikai Kollégiumhoz fordulni. A kliens és a szociális munkás érdeke, hogy szorgalmazza az Etikai Kódex bekerülését az intézmény szervezeti és működési szabályzatába.
50. A szociális munkás kötelessége, hogy törekedjen a szociális ellátások feltételeinek javítására, amelyek hozzájárulnak a társadalmi kirekesztés, megbélyegzés vagy megalázás csökkentéséhez, és ezáltal elősegítik a munkahelyi és a befogadó társadalom erősödését. A kirekesztés, diszkrimináció és előítéletesség nélküli, szakmai tisztességgel végzett, a kliens érdekeit szem előtt tartó munka érvényesítésében kiemelt szerep jut a munkahelyi vezetőknek.
51. A szociális munkás kötelessége, hogy felhívja a munkáltatók, döntéshozók, politikusok és a közvélemény figyelmét azokra a helyzetekre, ahol az erőforrások nem elegendők, vagy ha a források elosztásának gyakorlata politikai célokat szolgáló, a gyakorlat elnyomó, igazságtalan, káros vagy illegális.
52. A szociális munkás munkahelye szakmapolitikájának és szakmai gyakorlatának javítására törekszik, növelve ezzel a szolgáltatások hatékonyságát és színvonalát. Ennek érdekében – az őt alkalmazó intézmény támogatásával – részt vesz esetmegbeszélő csoportokon, szakmai továbbképzéseken, a munkájához és egyéniségéhez legjobban illő szupervízióin.
53. A segítő munka során a szociális munkás védelemre jogosult a vele, az intézményével vagy a kliensével szembeni jogsértő vagy etikátlan bánásmóddal szemben. Ha etikai sérelem éri akár intézmények, akár személyek részéről, akkor lehetősége van védelemért munkáltatójához, illetve annak fenntartójához, vagy az Etikai Kollégiumhoz fordulni.
54. A szociális munkás amennyiben közszereplést vállal, minden esetben közli, hogy milyen minőségben, kinek a nevében (egyén, munkahely, szakma, párt, egyház, szervezet stb.) nyilatkozik vagy cselekszik.
55. Az Etikai Kódex az aláíró szervezetek minden tagjára nézve kötelező. A szociális munkás kötelessége az Etikai Kódexben foglaltak betartása, és törekszik annak betartatására. Ez abban az esetben is kötelessége, ha nem szociális intézményben végzi munkáját.
A szociális munkás a szociális munka értékeit tartja szem előtt, a munkaidőn kívül végzett egyéb tevékenységei során is.

56. A szociális munkás munkavégzése során tudatosítja környezetében a társadalmi felelősségvállalás és -részvétel, valamint a szolidaritás fontosságát.
57. A szociális munkásnak kötelessége, hogy a rendelkezésére álló erőforrásokat tisztességesen, az igényeknek megfelelően használja fel.

Záró rendelkezések az Etikai Kódexhez

1. Az Etikai Kódexet aláíró szervezeteknek biztosítaniuk kell, hogy tagjaik megismerjék a Szociális Munka Etikai Kódexét, és tisztában legyenek azzal, hogy a szervezet tagságához tartoznak, hogy a Kódexben megfogalmazott etikai elvárások számukra kötelező érvényűek, szakmai kötelezettségnek tekintendők.
2. Az etikai alapelvek és normák nem helyettesítik a szakma működési feltételeit:
  - a kiépült intézményhálózatot a szükséges tárgyi feltételekkel együtt,
  - a szakemberek felkészültségét,
  - a szakmai szabályok ismeretét,
  - a szociális munka egyéb szabályozási szintjeit,
  - a szociális munka társadalmi presztízsét,
  - az érdekvédelmet.
3. A szociális munka Etikai Kódexe nyilvános, a szociális szolgáltatást igénybe vevők és az együttműködő intézmények és szervezetek számára hozzáférhetővé kell tenni.
4. Az Etikai Kollégium állásfoglalásai – feldolgozásuk után – nyilvánosságra kerülnek.
5. A Szociális Szakmai Szövetség legalább ötévente, de – indokolt esetben – rövidebb periódusban is felülvizsgálja az Etikai Kódexet. A benyújtott változtatási javaslatokat szakmai nyilvánosság előtt szükséges megvitatni.

Értelmező rendelkezések

Szociális munka: olyan, hivatásszerűen végzett tevékenység, melyet – a szociális, illetve a gyermekjóléti ellátórendszeren belül vagy azon kívül – személyes szolgáltatásként nyújtanak, és amely az igénybe vevők problémáinak megoldásához

szükséges külső és belső erőforrások komplex mozgósítására, ezzel élet- és működőképességük javítására, illetve helyreállítására irányul.²

Szociális munka célja

A szociálismunka-szakma meghatározó céljai közé tartozik a társadalmi változás elősegítése, a társadalmi fejlődés, a társadalmi összetartozás, valamint az emberek hatalommal való felruházása és felszabadítása.

A szociális munka egyszerre gyakorlati szakma és tudományág, amely elismeri, hogy egymáshoz szorosan kapcsolódó történelmi, társadalmi-gazdasági, kulturális, térbeli, politikai és személyes tényezők kedvezően és/vagy kedvezőtlenül befolyásolják az emberiség jóllétét és fejlődését.

Szociális munkás: szakirányú egyetemi, főiskolai, illetve alapképzésben vagy mesterképzésben szerzett oklevéllel rendelkező munkatárs, aki szociális munkát végez.

Kliens: egyén, család, csoport, közösség, aki/amely a szociális munkás együttműködését igényli, vagy arra szorul.

---

² A szociális munka globális definíciója. A definíciót 2014 júliusában fogadta el az IFSW Nagygyűlése és az IASSW Közgyűlése.

HUBAI LÁSZLÓ

EURÓPÁBAN AZ IGAZSÁG

Daniel Schraad-Tischler: *Social Justice in the EU – Index Report 2015*.¹ Bertelsmann Stiftung, 2015. 176 o.

A 2008-as gazdasági világválság a korábbinál markánsabban hívta fel a figyelmet a jelenlegi makrogazdasági rendszer strukturális problémáira és működésének társadalmi következményeire (mint pl. a tőke- és jövedelemeloszlás növekvő egyenlőtlenségére, a munka alapú társadalom válságára vagy a kielégítetlen szükségletek halmozódására). Már a válságot megelőzően is hatalmas iradalma volt a sokszor neoliberális kapitalizmusnak nevezett rendszer kritikájának, a gazdasági visszaesés következtében azonban a társadalom egyre szélesebb rétegei számára vált nyilvánvalóvá a jelenlegi struktúrából eredő veszélyek együttese. A működés következtében előálló igazságtalanságok érzése minden ko-

rábbinál erősebbé, globálisan kiterjedtebbé vált (Stiglitz 2013). Paradox módon azonban a válság magával hozta a makrogazdasági paradigma megváltozásának a reményét, az abban való hitet, hogy az 1980-as évektől számos korlátjától megfosztott piac működésének társadalmilag romboló hatása következtében a jelenlegi világrendet új váltja fel, de legalábbis egy gazdasági racionalitással szembeni ellentétnek lehetünk majd tanúi (Morel et al. 2012).

¹ Elérhető: https://www.bertelsmann-stiftung.de/fileadmin/files/BSt/Publikationen/GrauePublikationen/Studie_NW_Social-Justice-in-the-EU-Index-Report-2015_2015.pdf (utolsó letöltés: 2015. 06. 07.)

A szemléletbeli ellenmozgás eredményeként hozta létre a Bertelsmann Stiftung 2008-ban társadalmi igazságosságot mérő indexét, amelynek célja a nemzetállamok működésének szociálpolitikai szempontú összehasonlítása, az Európai Unió szociális dimenziójára vonatkozó értékelő mechanizmusok erősítése. Az index a társadalmi igazságosság aktuális állásának tagállami szintű kiértékelésével az összehasonlíthatóság, a társadalmi fejlődés nyomon követésének eszköze kíván lenni. Az empirikus tapasztalatok szélesebb társadalom felé történő kommunikációjával legitimációs alapot akar nyújtani az uniós és a tagállami politikai cselekvések számára. Az index a „Társadalmi Igazságosság” elnevezését kapta, kifejezve az Európai Unió szociális dimenziójának erősítése iránti normatív igényt. A 2015-ös jelentés reflektál arra, hogy szupranacionális szinten az Európa 2020 ugyan jelentős előrelépést jelent az Európai Unió retorikájában (kiemelt helyet biztosítva a szegénység és a társadalmi kirekesztés kérdéseinek), a stratégia alapvető értékei továbbra is a gazdasági dimenzióhoz köthetőek (mint a növekedés, hatékonyság, modernizáció), hiányzik az európai uniós politika mögötti koherens filozófiai háttér, túl nagy teret engedve a tagállami önállóságnak (Daly 2015).

A társadalmi igazságosság empirikus, különösen összehasonlító jellegű vizsgálata azonban nehéz feladat, hiszen egészen az ókortól kezdve filozófiai, politikai és társadalomtudományi vita tárgya, hogy létezik-e az igazságosságnak univerzális mércéje, és ha igen, mi az. Az elméletek eltérhetnek az igazságosság megjelenési formájának vizsgálatára (disztributív, procedurális, redisztributív vagy resztoratív), valamint az igazságosság alapjának (jog, szükséglet vagy vágy) értelmezése szerint (Cornelius–Harrington 2014, Sabbagh–Schmitt 2016). A Bertelsmann Stiftung a politikatudományi megközelítésnek megfelelően a disztributív igazságosság elméletét követve alakította ki Társadalmi Igazságosság Indexét. Merkel és Giebler (2009) arra hívja fel a figyelmet, hogy míg a disztributív igazságosság elméleteit négy típusba lehet sorolni aszerint, hogy (a) az egyén vagy a közösség jelenti-e az elemzés egységét, illetve (b) az igazságosság szempontjából megengedhető-e a javak újraelosztása, vagy sem, addig kizárólag a harmadik típusba sorolható elméletek (vagyis azok, amelyek szerint a társadalmi igazságosság érvényesülésének az egyén a kiindulópontja és ennek előmozdítása érdekében elfogadható a javak és szolgáltatások redisztribúciója) alkalmazhatóak a 21. század kontextusában. John Rawls és Amartya Sen igazságosságkoncepciójának közös, egyéni szabadságot hangsúlyozó dimenziója tökéletesen illeszkedik ugyanis a posztindusztriális társadalom individualizált értékvilágához. Rawls igazságosságelméletének második elvéből² levezethető az igazságosság érdekében a javak méltányos újraelosztásának normatív elvárása, valamint Sen képességszemlélete tökéletesen megfelel a modern (oktatáson, munkaerő-piaci programokon és szolgáltatásokon keresztül), képessé tevő jóléti állam képének, így együtt alkalmasak a fejlett világ országainak társadalmi igazságosság szempontú értékelésére.

² Rawls differencialve kimondja, hogy a társadalom struktúrájában megjelenő egyenlőtlenségek csak akkor fogadhatóak el, amennyiben a leghátrányosabb helyzetűek javát szolgálják.

Nussbaum (2003) azonban rámutat, hogy a társadalmi igazságosságról szóló elméletek ritkán adnak pontos támpontot az igazságos társadalom egzakt jellemzői és intézményrendszere vonatkozásában. A Társadalmi Igazságosság Indexe (Rawls elméletének elsődleges szabadságjogok egyenlő elosztására vonatkozó, valamint Sen képességek fejlesztésének esélyegyenlőségét előíró koncepciójának integrálása mellett) kiterjedt indikátorkészlet létrehozásával kísérli meg pótolni ezt a hiányt, valamint mérni és összehasonlítani a társadalmi igazságosság európai országokban megjelenő aktuális állapotát.

A jelentés nemzetállami felelősségként definiálja a társadalmi igazságosság előmozdítását. Az állam elsődleges szerepét nem a hátrányok kompenzálásában, sokkal inkább az egyén képessé tevésében látja, abban, hogy a piaci hatékonyság elvei mellé az igazságosság alapelveit is bevigye a társadalom működésébe, a személyes önmegvalósítás esélyegyenlőségét biztosító, az individuum képességét elősegítő célzott beruházások által.

A társadalmi igazságosság mérésével a Bertelsmann Stiftung nem kisebb feladatot vállal magára, mint egy olyan index kifejlesztését és összhangjának megteremtését, amely kompozitindikátorok segítségével próbálja egyszerre megragadni az igazságosság statikus állapotát, az intézményi hozzáférésekből és a társadalmi működésből eredő mobilitási lehetőségeket, valamint meghatározni a társadalom különböző csoportjainak relatív helyét, illetve össztársadalmi és nemzetállamok közötti összehasonlító következtetéseket levonni. Az Index valóban igyekszik túllépni a nemzetállamok értékelésének gazdasági növekedésen alapuló, redukzív felfogásán. Hat dimenziója (szegénységmegelőzés, oktatáshoz való hozzáférés, munkaerő-piaci befogadás, társadalmi kohézió és diszkriminációmentesség, egészség, illetve intergenerációs igazságosság), valamint 35 indikátora átfogó képet nyújt az Európai Unió 28 tagállamáról, integrálja számos nemzetközi szervezet (Eurostat, Euro Health Consumer Index, EU-SILC, IMF World Economic Outlook Database, OECD PISA) kvantitatív adatait, valamint a tagállamok szakértőitől származó kvalitatív adatokat.

Az évente megjelenő jelentés a szociálpolitikát mint produktív tényezőt, vagyis a gazdasági növekedés feltételét, hosszú távon megterülő beruházást állítja elméleti megközelítésének középpontjába. A társadalmi igazságosságot mérő dimenziók és a hozzájuk tartozó indikátorok valóban úgy lettek kiválasztva, hogy tükrözik a jóléti államok átalakításának legújabb, (képessé tevő vagy társadalmi beruházó államnak is nevezett) normatív irányát. A dimenziók közül a szegénységmegelőzés háromszoros, az oktatáshoz való hozzáférés és a munkaerő-piaci befogadás kétszeres súlyt kapott, kiemelve a három dimenzió posztindusztriális társadalomban betöltött kitüntetett szerepét, egyéni életesélyekre, valamint a többi dimenzióra gyakorolt kiemelt hatását.

A szegénység mérésének dimenziója így magában foglalja a szegénységben vagy társadalmi kirekesztettségben élők számát,³ integrálva a relatív jövedelmi szegénység klasszikus mutatóját, a mindennapi élet során megjelenő, nélkülözésben kifejezett szegénység indikátorát, valamint a háztartás munkaintenzitásával mért intergenerációs szegénységi mutatót. Az eltérő szükségletek és élethelyzetek felismeréseként az Index továbbá tartalmazza a gyerekek és a 65 év felettiiek elkülönített szegénységi arányszámaikat.

Az oktatáshoz való hozzáférés kétségtelenül központi eleme a legtöbb társadalmi igazságosságot célzó szakpolitikának, akár a szükséglet, akár az érdemalapú megközelítést vesszük alapul. A jelentés etikai imperatívusként hivatkozik a hátrányos helyzet és az oktatási teljesítmény közötti erős összefüggés megszakítására, a társadalmi mobilitás oktatáspolitiká révén történő elősegítésére. Az indikátorok kiválasztása tükrözi az oktatáskutatás legújabb eredményeit: a koragyermekkor kitüntetett szerepét, illetve a családi háttérből eredő hátrányok csökkentésének fontosságát. A mérőszámok között szerepel a koragyermekkorra fordított közkiadások szintjének, a korai iskolaelhagyók számának, a családi háttér és az iskolai teljesítmény összefüggésének vizsgálata, valamint a szakértők oktatáspolitikai minőségi és hozzáférési szempontú értékelése.

A munkaerő-piaci befogadás indikátorkészlete a legbősegebb mind közül: 11 részmutató alkotja. A legelterjedtebb mutatókon túl (mint a foglalkoztatási ráta, a munkanélküliségi ráta), valamint ezek társadalmi csoportokra specializált változatai (mint idősek, nők, férfiak, migránsok foglalkoztatási rátája vagy a fiatalok, alacsony képzettségű és tartós munkanélküliek aránya) mellett, az Index megjeleníti a munkaerő-piaci szegmentáció néhány mutatóját is, mint a dolgozó szegények számát, a kényszerűségről vállalt határozott munkaviszonyban dolgozók arányát. A jelentés egyértelműen reflektál a foglalkoztatás multidimenzionális jellegére, társadalmi rétegződésére, atipikus foglalkoztatási formák terjedésével megjelenő szegmentációs mechanizmusokra.

A társadalmi polarizáció mértékét hivatott vizsgálni az Index szociális kohéziót és diszkriminációmentességet vizsgáló dimenziója, ami a jövedelemegyenlőtlenségek esetén a Gini-koefficiens, a nemek közötti egyenlőtlenség tekintetében az országgyűlési helyek nemi megoszlását, míg a fiatalok vonatkozásában a NEET arányszámot⁴ vizsgálja. A dimenzió a társadalmi kirekesztés széles spektrumát kifejező kvantitatív indikátorai mellett magában foglalja a szociálpolitika befo-

³ Az Eurostat módszertant használva szegénynek vagy társadalmi kirekesztettnek minősül az a személy, aki az alábbi három csoport valamelyikébe esik:

1. relatív jövedelmi szegény, vagyis olyan háztartásban él, ahol a rendelkezésre álló jövedelem nem éri el a medián ekvivalens jövedelem 60%-át;
2. súlyosan deprivált helyzetben van, azaz nem fér hozzá az Eurostat által meghatározott kilenc módszertani fogyasztási tételből négyhez;
3. nagyon alacsony munkaintenzitású háztartásban él, ahol a munkaképes korú (18–59 év közötti) személyek referenciaévhez viszonyított munkaidéje kevesebb, mint a lehetséges munkaidő 20%-a.

⁴ NEET (Not in Education, Employment or Training), vagyis sem oktatásban, sem munkaviszonyban, sem képzésben nem részesülő 20 és 24 év közötti fiatalok a teljes korcsoporton belüli száma.

gado jellegere, az állam diszkriminációellenes politikájára, valamint a migránsok integrációjára irányuló közpolitika hatékonyságának szakértői megítélését is.

Az egészség dimenziója mint az életkörülményekből levezetett, a gyermek életéselyeit, így a társadalmi igazságosságot jelentősen befolyásoló tényező jelenik meg. Az egészségügyi szolgáltatásokhoz való hozzáférést az Index az egészségügyi szempontból szükséges szolgáltatások elérhetőségének szubjektív mutatójával, valamint a tagállamok egészségügyi rendszerének (hozzáférhetőségének, kiterjedtségének, eredményességének) szakértői értékelésével méri. A mutatók között szerepel továbbá a születéskor várható élettartam indikátora a társadalom általános egészségi állapotának értékelése céljából

Végül a jelentés kiemelt szerepet szán az intergenerációs igazságosság mérésének, amely ugyan a súlyozás során nem jelenik meg, az idősök és fiatalok helyzetének összehasonlítása a többi dimenzióban is helyet kap. Az utolsó dimenzió inkább a fenntarthatóság dimenziója köré épül, amely intergenerációs (családpolitika és nyugdíjpolitika kvalitatív értékelése, időskori függőségi ráta), környezetvédelmi (üvegházhatást okozó szén-dioxid-kibocsátás egy főre jutó mértéke, a megújuló energiaforrások bruttó energiafogyasztáson belüli aránya, valamint a kormányzati környezetpolitika szakértői értékelése), illetve gazdasági (államadósság szintje, kutatásra és fejlesztésre fordított közkiadások nagysága) indikátorokból áll.

A Társadalmi Igazságosság Index tehát összetételében a társadalompolitika területeinek széles spektrumát fogja össze, külön hangsúlyt téve a szegénység, oktatáshoz való hozzáférés és munkaerő-piaci helyzet értékelésére. Az indikátorkészlet erősen tükrözi az Európa 2020 stratégia vállalásait, azonban azokat kiterjeszti, a valóság diverzifikáltabb és mélyrehatóbb megragadására tesz kísérletet.

A 2015-ös eredményeket összefoglaló jelentés nem ad okot túl sok optimizmusra, első mondata rögtön kiemeli: „a tagállamok többségében az előző évi jelentéshez képest a Társadalmi Igazságosság Index értéke elkerülte a további romlást. [...]éhány évnvi csökkenést követően, 2012-ben és 2014-ben érte el mélypontját”. Az adatokban megjelenő enyhe javulás elsősorban az elmúlt évek munkaerő-piaci és gazdasági stabilizációjának köszönhető, ami azonban nem járt együtt a társadalmi dimenzió erősödésével: a társadalmi igazságosság szintjében nem beszélhetünk döntő fordulatról. Az Index értékei alapján, 1-től 10-ig terjedő skálán (ahol felfelé haladva nő a társadalmi igazságosság mértéke) az Európai Unió átlagértéke 5,63 a 2008-as 6,05-höz képest, Az EU tagállamai között tovább erősödött a társadalmi igazságosság nemzeti szintjében megmutatkozó divergencia: a szélső értékek közötti távolság 18 százalékkal nőtt a gazdasági válság óta (3,08-ról 3,62-re). Bár az egyes dimenziók értékei esetében vegyes a kép az országcsoportok relatív helyzetét tekintve, általánosságban az észak- és dél-európai országok közötti távolodás figyelhető meg. Míg a társadalmi igazságosság értéke Svédországban, Dániában és Finnországban is romlott az elmúlt 7 évben, az értékek csökkenése kisebb volumenű volt, mint Portugália, Olaszország, Spanyolország vagy Görögország esetén. A jóléti állam kutatásokban gyakran

azonosított többi rezsim országai kevéssé alkotnak egy csoportot, mint ahogy az Európai Unió „régí” (EU-12) és „új” (EU-16) tagállamai között sem fedezhető fel egyértelmű törésvonal a társadalmi igazságosság értékeiben.

A társadalmi igazságosság 2015-ös helyzetét vizsgálva három megállapítás emelhető ki:

1. Az Európai Unió területén továbbra is tömeges a szegénység, a tagállamok közötti különbségek tovább nőttek, a szegénység komplex stratégiát igényel. Az unió állampolgárai közül 122 millió ember, a társadalom 24,6 százaléka élt 2015-ben szegénységben vagy társadalmi kirekesztésben. Az egyes tagállamok között a válság hatására tovább nőtt a szegénység-megelőzés területén mért különbség (2015-ben 7,50 és 1 pont között helyezkedtek el a tagállamok). Konvergencia tapasztalható azonban a súlyos anyagi deprivációban szenvedők arányát tekintve, ahol a spektrum alján található Bulgária 2008 óta 24,5 százalékkal, Románia pedig 8 százalékkal csökkentette a súlyosan nélkülözők társadalmon belüli arányát. A munkaerő-piaci adatok alapján a szegénység ellen a munkaviszony is egyre kevésbé jelent védelmet: a foglalkoztatási ráta válság utáni növekedése ellenére a dolgozó szegények száma is növekedett, a tagállamok háromnegyedében a munkavállalók 5 százaléka munkaviszonya ellenére is a szegénységben él, míg Luxemburg, Spanyolország, Görögország és Románia esetén arányuk meghaladja a 10 százalékot.

2. A tagállamok számára növekvő kihívást jelent az intergenerációs igazságtalanság kérdése, amely a válság óta különösen a gyermekek és fiatalok (idősekhez mért relatív) helyzetének romlásában mutatkozik meg. Az Európai Unió tagállamaiban a 18 év alatti fiatalok és gyermekek 26,4 százaléka él szegénységben vagy társadalmi kirekesztettségben, szemben a 65 év feletti idősök 17,8 százalékával. Súlyos anyagi depriváció mutatóját tekintve több mint 4 százalékos különbség található a két korcsoport között (18 év alattiak esetén: 11,1%, míg 65 év felettieknél: 6,9%). A Jelentés szerint a növekvő különbség elsődleges oka, hogy a gazdasági válság jelentősebben hatott a gyerekek és a fiatalok jövedelmi helyzetére, mint amennyire az idősök nyugellátásának színvonala a kormányzati intézkedések hatására csökkent. A fiatalok jövőben gazdasági, szociális és politikai részvételét különösen veszélyeztető tendencia a NEET-mutató magasán stabilizálódó szintje (EU: 17,8%). A korai iskolaelhagyók arányának csökkenése ellenére, a NEET-mutató magas száma továbbra is erősen korlátozza az oktatásból a munkaerőpiacra történő átmenetet, ami az időskori függőségi ráta további növekedése mellett komoly fenntarthatósági kihívások elé állítja Európa jóléti államait.

3. Az országok többségében a válság óta csökkent a társadalmi kohézió és diszkriminációmentesség, a társadalmi polarizáció és egyenlőség továbbra is veszélyezteti a társadalmi igazságosság megvalósulását. Különösen nagy a visszaesés spektrum alsó felében található országok esetén (Dél-Európa, valamint Magyarország, Románia, Bulgária), ahol tovább nőttek a sérülékeny csoportokkal szembeni feszültségek, és kiterjedtebbé váltak a (különösen a romaellenes, va-

lamint egyműiek házasságával szemben megjelenő) diszkriminatív gyakorlatok. A jelentés azonban kiemeli, hogy a fokozódó migráció következtében a befogadó politikát folytató országokban (Hollandia, Svédország, Finnország) is nőtték a szakpolitikai viták, társadalmi konfliktusok, ami nem feltétlenül vezetett a bevándorlásra irányuló politika korlátozásához, sokkal inkább az integrációs programok újratervezéséhez, sokszínűségük növeléséhez.

A 2015-ös jelentés tehát egyáltalán nem fest optimista képet a válság utáni időszak társadalmi igazságosság indikátoraiban megmutatkozó trendek irányáról. Az adatok alapján az Európai Unió tagállamai közötti egyenlőtlenségek növekedtek, a gazdasági és munkaerő-piaci stabilizációval párhuzamosan nem sikerült csökkenteni a szegénységben vagy társadalmi kirekesztésben élők számát, a korai iskolaelhagyás és a koragyermekkorai oktatásba történő beruházás ellenére a 18 év alattiak szegénységi kockázata továbbra is jelentős, a fiatalok egyre nagyobb nehézséggel néznek szembe a munkaerőpiacon, veszélyeztetve ezzel nemcsak a jóléti államok gazdasági fenntarthatóságát, hanem a politikai és társadalmi részvétel kibontakozását. A jelentés szerint csak az állami szerepvállalás erősítésével, életesélyeket és egyéni képességeket kiegyenlítő szociálpolitika révén növelhető a társadalmi igazságosság és ezzel összefüggésben az Európai Unió tagállamainak gazdasági teljesítőképessége. A szegénység, valamint a családi háttér oktatásra gyakorolt hatásának csökkentése, az egészségügyi ellátásban megjelenő egyenlőtlenségek minimalizálása ugyanis előfeltétele a befogadó és gazdasági értelemben prosperáló társadalom létrehozásának. A Bertelsmann Stiftung jelentésének üzenete egyértelmű: az európai társadalom bármennyire sokszínű is, csak úgy lehet képes megküzdeni a demográfiai és gazdasági kihívásokkal, ha a társadalmi kohézió és intergenerációs igazságosság megteremtésére törekszik. A nemek közötti esélyegyenlőtlenség (gyermekgondozásban, foglalkoztatásban és politikai képviseletben is megjelenő) csökkentése, a fiatalok munkaerő-piaci integrációját és az idősebb korosztály rugalmas nyugdíjba vonulását támogató szabályozási környezet és támogatási politika, valamint a migránsok és az etnikai kisebbséghez tartozók oktatásának és foglalkoztatásának elősegítése az európai országok közös érdeke.

A most igazságtalanságai a jövő igazságtalanságait is magukban hordják, amit helyreállítani mind gazdasági, mind társadalmi értelemben egyre nehezebb. Magyarország nem áll jól az országok rangsorában: a Társadalmi Igazságosság Indexe alapján a 28 EU-tagországból csak 23. Rosszul teljesít mind a hat dimenzióban, a szegénységmegelőzés, valamint a társadalmi kohézió és diszkriminációmentesség tekintetében a legrosszabb öt ország között található. A gyerekek helyzete különösen aggasztó: a szegénységben vagy társadalmi kirekesztésben élő 18 éven aluliak arányát tekintve csak Bulgária és Románia helyzete rosszabb, valamint tovább nőtt a súlyos anyagi nélkülözésben élő gyerekek aránya (32,4%-ra szemben Bulgáriában és Romániában megfigyelhető csökkenő tendenciájával). A PISA-felmérések alapján a családi háttér oktatási teljesítményre gyakorolt hatása növekszik, Magyarország a 25. ebben a tekintetben. A társadalmi leszakadás álla-

mi beavatkozás nélkül kódolva van a rendszerben, a jövő egyenlőtlenségei mellett azonban a jelenre is figyelni kell. A háztartások fogyasztási szintje a 2008-as szint alatt van, a kormány pedig hosszú távon a szociális kiadások szigorítását tervezi. A költségsökkentés a helyi feszültségeket növeli, a romákkal és migránsokkal szembeni társadalmi és politikai ellenállás további erősödésével járhat.

A Társadalmi Igazságosság Index eredményei rámutatnak, hogy a közös történelmi múlt, a földrajzi elhelyezkedésből eredő intézményi és attitűdbeli hasonlóságok, de még a gazdasági fejlettség szintje sem magyarázza egyértelműen a társadalmi igazságosság aktuális szintjét. Kelet-közép-európai országnak lenni nem jelenti feltétlenül a társadalmi igazságosság alacsony szintjét sem általánosságban, sem az egyes dimenziókat tekintve. A visegrádi országok közül is kitűnik Magyarország lemaradása (Csehország 5., Lengyelország 15., Szlovákia 17.), míg a szegénységmegelőzés és az oktatás egyes jó gyakorlatai mutatják, hogy a térség országaitól is van mit tanulni. A szegénységben vagy társadalmi kirekesztésben élők arányát tekintve például Csehország (14,6%) – az észak-európai országokat is megelőzve – az első helyen található (a 18 év alatti korcsoportra lebontva a 4., a 65 év felettiek esetén a 3.), míg Szlovákia a hatodik (18,4%). Lengyelország oktatáspolitikai reformjai pedig jelentősen növelték a közoktatás minőségét és hozzáférhetőségét, a PISA-felmérések alapján 11. az oktatás méltányosságát tekintve, míg 3. a korai iskolaelhagyók arányában.

A Társadalmi Igazságosság Indexe ugyan részelemeiben nem tartalmaz sok új-donságot a területtel foglalkozó szakemberek számára, de integráltan fogja össze a társadalompolitika különböző területeit. Túllép a szociális dimenzió foglalkoztatáspolitikai és ezzel összefüggő területek (mint pl. az oktatáspolitikai) korlátozott fókuszán, a társadalmi igazságosságot tágabb értelemben használja. Az indikátorok kiválasztásán ugyan lehet vitatkozni (pl. a felnőttképzés kimaradásán, a részvételi dimenziók hiányán, a szociális és gazdasági biztonság figyelmen kívül hagyásán), ahogy a társadalmi igazságosság Bertelsmann Stiftung által választott koncepciója és a hozzájuk rendelt szakpolitikai javaslatok is elgondolkodtatóak, az Index egy nagyon fontos lépés az Európai Unió politikájának újragondolásához, a gazdaságpolitika és a társadalompolitika kapcsolatáról alkotott döntéshozói nézetek revíziójához. A 2015-ös eredmény ugyan nem túl pozitív, de egy indexnek a valóság minél pontosabb megragadása a célja. Szembe kell nézni az Európai Unió tagállamainak növekvő divergenciájával, Magyarország lemaradásával és a társadalmi igazságosságról gyűjtött tudásunkat politikai cselekvéssé kell formálni. Mert van benne igazság.

Irodalom

Cornelius, J. Llewellyn – Harrington, Donna (2014): *A social justice approach to survey design and analysis*. Oxford: Oxford University Press, 3–24.

- Daly, Mary (2015): Paradigms in EU social policy: a critical account of Europe 2020. *European Review of Labour and Research*, (18), 3, 273–284.
- Morel, Nathalie – Palier, Bruno – Palme, Joakim (2012): Beyond the welfare state as we knew it? In Morel, Nathalie – Palier, Bruno – Palme, Joakim (eds.): *Towards a social investment welfare state? Ideas, policies and challenges*. Bristol: The Policy Press, 1–32.
- Merkel, Wolfgang – Giebler, Heiko (2009): Measuring Social Justice and Sustainable Governance in the OECD. In Bertelsmann Stiftung (ed.): *Sustainable Governance Indicators 2009. Policy Performance and Executive Capacity in the OECD*. Gütersloh: Bertelsmann Stiftung. 187–215.
- Nussbaum, C. Martha (2003): Capabilities as fundamental entitlements: Sen and social justice. *Feminist Economics*, (9), 2–3, 33–59. <http://philpapers.org/archive/NUSCAF.pdf> (utolsó letöltés: 2016. 06. 07.)
- Sabbagh, Clara – Schmitt, Manfred (2016): Past, Present, and Future of Social Justice Theory and Research. In Sabbagh, Clara – Schmitt, Manfred (eds.): *Handbook of Social Justice Theory and Research*. New York: Springer Science & Business Media, 1–14.
- Stiglitz, E. Joseph (2013): *The price of inequality*. How today's divided society endangers our future. New York: W. W. Norton & Company.

ABSTRACTS

László Hubai: Democratic solidarity. Analysis of the concept and political dimension of social enterprises

Academic and policy interest in social enterprises emerged during the 1980-1990's. Due to its alternative ways to satisfy social needs, distinct operation from market and public services, solutions tailored to local demands and innovative practices, in many countries laws have been adopted and supportive projects have been developed for recognition of social enterprises.

The concept and the number of practices it represents have greatly increased, hollowing out the original meaning of social enterprises. As a result of conceptual expansion, the broadest definition considers any entity that engage in business activity for social goals as social enterprises. However, emphasising only the social and economic dimensions of social enterprises is not a sufficient condition for its operation and for understanding its qualitative differences. This study concludes that the increasing number of definition attempts in relevant literature suppressed the third, political dimension of social enterprises, which deprives the organization of its collective nature. Social enterprises can only maintain their economic sustainability and keep their "competitive advantage" in recognizing and solving social needs if they leave room for democratic solidarity throughout their operations.

Ernő Bogács – Andrea Rácz: Child protection and professional integrity

After interpreting ethics and social work, we will present the main results of three researches on the Hungarian child protection system made in the recent years that highlight the professional hiatuses, the prejudiced beliefs related to the primary (children) and secondary (parents) client systems of child protection, the value crisis in professional mentalities, in general, the crisis of the profession. We argue for that, that a change in mentalities and professional treatment in the operational practice really requires the reconsideration of the ethical dimensions of child protection, inasmuch as developing and introducing their own code of ethics. The helping profession is actively involved in the transformation of the welfare state in parallel with restructuring the welfare conditions, thus we should reconsider that how the scarce methodological framework available in the national practice can cope with problems and how it can emancipate the clients and serve their well-being. The results of the researches indicate that the direction of development is to create an activating and mobilizing helper system that can preserve the core values of the profession, as well as adapt to social changes and reflect to the expectations of public policy thereof.

CONTENTS

Studies

3 Robert Walker: The shame of poverty

45 Thymian Bussemer, Christian Krell and Henning Meyer:

Social Democratic Values in the Digital Society. Challenges of the Fourth Industrial Revolution

Workshop

62 László Hubai: Democratic solidarity. Analysis of the concept and political dimension of social enterprises

Social Work

92 Ernő Bogács – Andrea Rácz: Child protection and professional integrity

Document

114 Code of Ethics of Social Work 2016

Review

126 László Hubai: Justice in Europe

Daniel Schraad-Tischler: *Social Justice in the EU – Index Report 2015*. Social Inclusion Monitor Europe, Bertelsmann Stiftung 2016

SZERZŐINK FIGYELMÉBE!

1. A beküldött és a lap jellegének megfelelő írásokat szakértők bevonásával a Szerkesztőbizottság bírálja el. A közlésre benyújtott tanulmány még nem publikált és más folyóiratnál elbírálás alatt nem lévő, eredeti írásmű lehet.

2. A folyóiratban megjelent cikkek szerzői joga a Kiadót illeti, beleértve az interneten való megjelentetés jogát is.

3. A tanulmány szövegét Word-dokumentumban kérjük e-mailben megküldeni.

4. A szöveg első lapja a címlap, amelyen a szerző(k) neve, foglalkozása, végzettsége, munkahelyének megnevezése, e-mail címe, a cikk címe (alcíme) szerepeljenek és az esetleges köszönetnyilvánítások *-gal jelölt lapalji jegyzetben.

5. A szövegtörzshöz csak olyan lábjegyzetek kapcsolódjanak, amelyek a főszöveghez fűznek megjegyzéseket, kiegészítéseket stb. Pusztán irodalmi hivatkozásokat tartalmazó lábjegyzetek ne legyenek. A lábjegyzeteket lapalji jegyzetként kezeljük. Az irodalmi hivatkozások a főszövegben szerepeljenek a következő formában:

– ha a hivatkozott mű szerzője szerepel a szövegben, a név után zárójelben legyen a hivatkozott mű megjelenésének éve és szükség esetén a hivatkozott oldalszám(ok), pl.: Piroška (1999: 15–16);

– egyéb esetekben (idézet stb.) zárójelben szerepeljen a szerző(k) neve, a megjelenés éve és szükség esetén a hivatkozott oldalszám(ok), pl.: (Tóbiás–Benedek 1999: 13).

6. A szövegben szereplő táblázatokat számozva, címmel ellátva kérjük. A táblázatok címe, az oszlopok és sorok megnevezése, a magyarázatok a cikk nyelvén íródjanak. Nem fogadjuk el tehát az adatelemző, adatfeldolgozó programokból kikerült nyers, szerkesztetlen, a szövegbe pusztán beillesztett táblázatokat. Amennyiben a szerző ábrát kíván közölni, ezt külön lapon, a kívánt formában megrajzolva kérjük leadni. A diagramokat szerkeszthető formában is kérjük (pl. Excel).

7. A szövegtörzs után, külön lapon kezdve kérjük az irodalomjegyzéket. Az irodalomjegyzék a szerzők neve szerint betűrendben tartalmazza a szövegtörzsben és a lábjegyzetben hivatkozott teljes irodalmat oly módon, hogy a szövegbeli hivatkozásokat az irodalomjegyzékben azonosítani lehessen. Az irodalomjegyzék ne tartalmazzon a szövegben nem hivatkozott művet. Az irodalmi hivatkozásokat az alábbiak szerint kérjük megadni:

– könyv: Szerző(k) (a megjelenés éve): *A mű címe*. A kiadás helye: a kiadó neve;

– folyóiratcikk: Szerző(k) (a megjelenés éve): A cikk címe. *A folyóirat neve*, (az évfolyam sorszáma), a szám sorszáma, a cikk kezdő és befejező oldalszáma;

– gyűjteményes kötetben szereplő írás: A szerző(k) neve (a megjelenés éve): A cikk címe. In A gyűjteményes kötet szerkesztőjé(i)nek neve (szerk., vagy ed(s), vagy Hrsg.): A kötet címe. A kiadás helye: a kiadó neve, a hivatkozott írásmű kezdő és befejező oldal-száma.

– Több szerző esetén a neveket gondolatjellel (–) kössék össze. Legfeljebb három szerző nevét adják meg, ha több szerző van, akkor az első szerzőnév után et al.-t írjanak.

– Az internetes hivatkozásokat az utolsó megtekintés időpontjával egészítsék ki, pl.: (utolsó letöltés: 2014. 05. 05.)

8. Külön lapon kérjük mellékelni a tanulmány legfeljebb 200 szót tartalmazó tartal-mi összefoglalóját (abstract) magyar és angol nyelven.

